

І старанно навчиш цього синів своїх, і будеш говорити
про них, як сидітимеш удома, і як ходитимеш дорогою,
і коли ти лежатимеш, і коли ти вставатимеш.

Повторення закону 6:7

*Моїм батькам,
які навчили мене співчуття та порядності;
моїй меншій сестрі,
яка показала мені справжню відвагу;
родині Беків,
які врятували моє життя та відновили
мою віру в людство*

CLARA'S WAR

A young girl's true story of miraculous survival
under the Nazis

Clara Kramer

with Stephen Glantz

Український центр вивчення історії Голокосту

Серія

«Бібліотека спогадів про Голокост»

Клара Крамер

ВІЙНА КЛАРИ

Правдива історія дівчини про
дивовижний порятунок від нацистів

Співавтор

Стівен Глани

Київ
2020

УДК 94(477.83)=(411.16)(092)”1941/1945”

Крамер, Клара

Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів / співавт. Стівен Гланц; пер. з англ. В. Бобров. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. – 348 с.: іл.

ISBN 978-966-1543-59-0

Після того як нацисти захопили маленьке польське містечко Жолків, життя п'ятнадцятирічної єврейської дівчини Клари змінилося назавжди. Коли навколо почалися вбивства й депортації містян, родина Клари та ще дві сім'ї сховалися у саморобному бункері. Над ними жила родина Беків.

Пан Бек, п'яниця, бабій і самопроголошений антисеміт, – нетиповий для героїчних учинків персонаж, однак він упродовж усієї війни ризикував своїм життям, щоб уберегти підопічних. Життя під його заступництвом не було передбачуваним. Траплялися, зокрема, нічні пиятики з есесівцями, роман з однією з жінок у бункері. Іноді здавалося, що загроза від Бека є не меншою за загрозу зовні.

Через шістьдесят років Клара написала це надзвичайне свідчення. «Війна Клари» – це лірична, драматична та, попри найгірші обставини, справжня історія про надію та виживання.

Переклад та видання здійснено за підтримки Благодійної фундації «Українсько-єврейська зустріч» (Канада) та Міністерства закордонних справ Німеччини (проект «Мережа пам'яті») у співпраці з Фондом «Міжнародна співпраця для Жовкви»

Українсько-
Єврейська
Зустріч

Auswärtiges Amt

Окрема подяка Володимирові Геричу, виконавчому директору Фонду «Міжнародна співпраця для Жовкви», за коментарі до тексту та локалізацію місць, про які згадано у книжці, щодо сучасної Жовкви

Фотографії щоденника Клари надруковано з дозволу Меморіального музею Голокосту США (USHMM). Думки й погляди, описані у цій книжці, та контекст використання зображень не обов'язково збігаються з позицією і не означають схвалення або фінансування з боку Меморіального музею Голокосту США (USHMM)

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено

© Клара Крамер і Стівен Гланц, 2008
© Віталій Бобров, переклад з англійської, 2020
© Український центр вивчення історії Голокосту, 2020
© USHMM, фото щоденника Клари

ISBN 978-966-1543-59-0

ЗМІСТ

Відновлена віра в людство. Передмова до українського видання (<i>Анатолій Подольський</i>)	6
Місто і люди (<i>Володимир Герич</i>).....	16
До читача (<i>Клара Крамер</i>).....	19
Пролог	21
Розділ 1. Дідусь	32
Розділ 2. Схованка.....	58
Розділ 3. Домогосподарка.....	78
Розділ 4. Подарунок пана Бека.....	90
Розділ 5. Я йду до гетто	109
Розділ 6. Остаточне розв'язання	122
Розділ 7. Прибуття	143
Розділ 8. 18 квітня	160
Розділ 9. Роман.....	172
Розділ 10. Дні благоговіння і спокути.....	188
Розділ 11. Рік під землею.....	203
Розділ 12. День святого Валентина.....	222
Розділ 13. СС у будинку.....	236
Розділ 14. Наші страждання лише починаються.....	262
Розділ 15. Я втрачаю надію.....	275
Розділ 16. Вихід	286
Розділ 17. Жовква без Мані.....	301
Розділ 18. Щоденник	315
Епілог. Життя триває	321
Подяки.....	332
Родинне дерево Райцфельдів.....	335
План будинку Мельманів.....	336
Фотографії.....	337

ВІДНОВЛЕНА ВІРА В ЛЮДСТВО

Передмова до українського видання

Дорогий читачу, перед Вами нове видання: український переклад книжки спогадів «Війна Клари», яку написала Клара Крамер у співавторстві зі Стівеном Гланцом. Цією книжкою Український центр вивчення історії Голокосту продовжує серію «Бібліотека спогадів про Голокост»¹. Клара Крамер (дівооче прізвище Шварц) пережила Другу світову війну і тотальний нацистський геноцид проти євреїв у невеликому західноукраїнському містечку Жовква, у регіоні, що вже багато століть має історичну назву Східна Галичина. Клара вела щоденник у часи нацистської окупації, однак видати свої спогади наважилась лише через понад шістьдесят років після війни і страшної трагедії, яку вона пережила. Для нас є дуже цінними публікації щоденників, мемуарів людей, що пережили жахи Голокосту, безжальної та brutальної нацистської окупації теренів України в добу Другої світової війни. Такі видання створюють сьогодні особливий

---

¹ Видання книжкової серії «Бібліотека спогадів про Голокост»: Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс / пер. з англ. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. – 120 с.; «Тільки тут я відчув себе людиною...». Історичні та методичні матеріали до документального фільму «З Галичини до Ааргау». – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2014. – 92 с.; Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017. – 110 с.; Гауптман Мікаель. Забуті могили / пер. з польської А. Шарого; Український центр вивчення історії Голокосту. – Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. – 175 с.

особистісний простір для справжніх роздумів, дають можливість через складну, трагічну персональну історію людини, сімейну історію відчутти історичний контекст епохи, спробувати усвідомити, що тоді трапилося з людьми, які не мали життєвого вибору, бо усім їм загрожувала смерть, в першу чергу насильницька. Відчутти контекст епохи, у якій, фактично, не залишилось місця гуманізму і забракло гуманістів². Проте, всупереч страхітливим обставинам, завжди були ті, хто заперечував тезу про кінець людяності.

Появі таких спогадів про довоєнну Жовкву, стосунки євреїв, поляків, українців, єврейські родинні історії, страхи Голокосту, ми, певною мірою, маємо завдячувати матері авторки – Салці Шварц (уродженої Райцфельд). Саме вона сказала доньці: «Пиши, Кларо, пиши!». Клара Шварц народилась у 1927 році у Східній Галичині, що тоді належала до Польщі, у містечку Жолків (польська назва, Zolkiew)³. Загалом, на мою думку, спогади Клари нагадують відомий світові щоденник голландської єврейської дівчинки Анни Франк⁴. Вони були майже одного віку, писали про свої переживання, повагу і любов до своїх батьків, сестер, родичів, друзів, пишались тим, що були частиною свого народу. Але, водночас, маємо суттєві відмінності: Анна Франк не пережила війну і окупацію, Клара Крамер пережила. Також важко порівняти події в окупованих нацистами Амстердамі й Жовкві... Клара упродовж усього періоду війни й окупації рідного містечка бачила криваві вбивства одноплемінників на власні очі й відтак жила з тягарем цих болісних спогадів усе своє життя⁵.

Клара у спогадах із теплом згадує своє дитинство у міжвоєнній Жовкві, стосунки між родичами, друзями (відчуваємо, що особливі почуття і любов були до батьків і молод-

---

² Цитата з документального фільму «Якщо я залишусь живим» (Меморіал Яд Вашем, 2013 р.). Належить Шмуелю Шило, який пережив Голокост у Луцьку.

³ Жовква у період з 1921 до 1939 рр. належала до Львівського воєводства Другої Речі Посполитої і була типовим галицьким містечком.

⁴ Щоденник Анни Франк. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2009.

⁵ Клара Крамер пішла з життя у 2018 році.

шої улюбленої сестри Мані). Як і у всій Східній Галичині, у Жовкві був тісний вузол соціальних взаємин між євреями, поляками та українцями. За польським переписом 1931 року, у містечку, де жили не менше ніж 11 тисяч мешканців, було 40 відсотків євреїв, 35 – поляків і 25 – українців⁶. Було насичене і взаємопов'язане економічне, політичне, соціальне і культурне життя.

Єврейське обличчя Жовкви до війни було вагомим. Батько Клари, Мейр Шварц, який мав у спільному володінні місцеву олійню, влучно, однією фразою схарактеризував палітру єврейського життя містечка: «На п'ять тисяч євреїв ми мали десять тисяч думок!». У Жовкві, як і у всій міжвоєнній Польщі, діяла велика кількість дуже різних єврейських політичних і релігійних організацій: сіоністських, комуністичних, соціалістичних, хасидських, ортодоксальних. Клара пише, що тодішня Жовква була такою собі «оазою» в «антисемітській Східній Європі». Однак те саме можна сказати про Бережани, Чортків, Бучач, Коломию, Броди, Дрогобич 1930-х років⁷. Тож, напевно, авторка спогадів дещо перебільшує. Звісно, у довоєнній політиці в Польщі, Угорщині, Румунії було багато антиєврейських проявів, однак у цих самих країнах лунали гучно й голоси на захист єврейської громади, а в Чехословаччині загалом громада була під протекцією уряду, як і інші меншини.

Зі спогадів ми можемо також уявити життя у Жовкві у 1939–1941 роках, за «перших совітів», як називають радянську окупацію Східної Галичини, що тривала від вересня 1939 року (з початку Другої світової війни) до червня 1941 року. Клара прихід росіян влучно назвала «сірим режи-

⁶ Див., наприклад: Вилегала А. (Не) пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – № 2 (11). – С. 9–45.

⁷ Див., наприклад: Шимон Редліх. Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – Київ: Дух і Літера, 2007. – 289 с.; Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2017. – 110 с.; Гауптман Мікаель. Забуті могили / пер. з польської А. Шарого; Український центр вивчення історії Голокосту. – Київ: Видавництво «Фенікс», 2017. – 175 с.

мом». (Зауважу, що з історичного погляду неправильно отожднювати радянський режим, владу, СРСР тільки з росіянами, як це робить авторка спогадів. Носіями цього режиму були представники багатьох народів, зокрема українці та євреї. Представники цих самих багатьох народів і потерпали від комуністичного диктату.) Було заборонено діяльність національних організацій, відбувався занепад економічного життя, людей виселяли з їхніх помешкань, депортували до радянських таборів тощо. Точні Кларині характеристики цього періоду – «росіяни привезли Сибір із собою», «в ліжку бабусі та дідуса сплять енкаведисти» – не залишають жодних сантиментів щодо нової влади. «Сірий режим» кардинально змінив життя міста, зокрема єврейської громади. Євреї боялися молитись, навчатись, розмовляти рідною мовою. За тиждень до початку радянсько-німецької війни, у червні 1941 року радянські каральні підрозділи НКВД у багатьох містах і містечках Східної Галичини, зокрема у Львові, що за 30 км від Жовкви, розстріляли у тюрмах політичних в'язнів. У такий спосіб комуністична влада доклалася до неймовірних злочинів нацистів проти цивільного єврейського населення влітку 1941 року: вже за два тижні нацисти почали організовувати brutальні погроми проти євреїв на всіх західноукраїнських землях⁸.

Окупація Жовкви Вермахтом і нацистськими каральними підрозділами СС тривала від 29 червня 1941-го до 28 червня 1944 року. Єврейське життя цього галицького міста було знищено. Під час війни в Жовкві відбулися масові розстріли євреїв (один із найчисельніших, коли було вбито близько 800 людей, – 22–23 листопада 1942 року), з'явилося гетто, в якому були євреї місцеві та з навколишніх менших містечок. Частина мешканців гетто потрапила до табору смерті Белжець, а ті, що залишилися, як і в багатьох інших містечках на Галичині, загинули під час систематичних масових екекуцій на очах своїх сусідів. Клара та її родина були

⁸ Примітку про Львівський погром у липні 1941 року див. на с. 56 цього видання.

свідками всіх цих злочинів проти єврейської громади і упродовж окупації втрачали близьких, друзів, колег. Найболючішою втратою була загибель молодшої сестри Клари Мані.

Голокост у Жовкві пережили 74 особи (у спогадах авторка пише про 50, однак у інших джерелах зазначено саме таку цифру) – це ті, кого переховували християни, хто ховався у лісі, хто був вивезений на схід радянською владою⁹. Із величезної довоєнної громади – **один відсоток тих, що пережили...** І до цього одного відсотка завдяки сім'ї Беків потрапила Клара та її батьки... Завдяки Валентинові Беку, його дружині Юлії і доньці Алі (Олександрі). Протягом довгого періоду, від кінця 1942 року і, фактично, до середини 1944 року, Бек у себе в будинку переховував спочатку три, а потім чотири єврейські родини! (Це були родини жовківських євреїв: Шварци, Мельмани, Патронташі та Штекелі. В. Бек, будиши фольксдойчем, міг обрати для себе будь-який будинок у Жовкві, який належав євреям, що були депортовані чи вбиті окупантами. Він, за проханням Мейра Шварца, обрав будинок Мельманів, де й викопали бункер.) У 18 розділах «Війни Клари» авторка розповідає про 18 місяців, упродовж яких 18 людей ховались у будинку Беків у земляному бункері, що мав площу три квадратних метри і півтора метри завглибшки. І кожен день для кожного з них міг бути останнім... Вони постійно голодували, постійно оплакували близьких і постійно боялися. Люди боялися інших людей...

Клара пише: «...скільки ми один про одного не знаємо». Їй було важко уявити, що отой Валентин Бек, який ще до війни мав дурну славу у містечку, постійно і брутально пив, зраджував і бив дружину, ненавидів усіх і вся, точнісінько так само повадився і під час окупації, що саме він і його родина жахливі півтора року ризикуватимуть усім, і своїм життям передусім, і рятуватимуть євреїв. Спершу вони брали з них плату, а коли гроші та коштовності у мешканців

---

⁹ Див.: Вилегала А. (Не) пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – № 2 (11). – С. 10.

бункера закінчилися, вони й надалі їх спасали, без їхніх грошей і коштовностей... Клара пише про свого рятівника: «Переконаний антисеміт, мізантроп і ненависник влади виявився найщедрішою та найщирішою особою з усіх, кого я знала». За її словами, родина Беків не тільки врятувала її та багато інших єврейських життів, а й повернула їй віру в людство. Клара та її родина були безмежно вдячні родині Беків, повсякчас дивуючись їхнім мужності й самопожертві. Знаходимо у спогадах такі рядки: «Частина грошей, які вона (Юлія Бек. – А. П.) заробила на колінах, миючи будинки німецьких офіцерів і перучи їхній одяг, ішла на годування трьох єврейських родин, які колись винаймали її як служницю. Звісно, ми ставилися до неї добре, були гарними винаймачами. Та чи ризикували б ми власними життями заради неї і пана Бека? **Хотіла б я вірити, що так**». І ще таке: «Цей чоловік і його родина зробили для нас усе можливе; більше означало б смерть для них також».

Після закінчення війни, яку родина Шварців пережила завдяки родині Беків, Валентин Бек із дружиною та донькою, після усіляких знущань із боку сталінського режиму, з дозволу радянської влади потрапили до Польщі, як довіренні громадяни Другої Речі Посполитої. Родина Клари всі роки підтримувала їх і допомагала, чим могла, віддячуючи за рятування від смерті в роки війни. Уся родина Беків отримала звання Праведників світу у 1983 році; на той час була живою тільки їхня донька Ала¹⁰.

У спогадах Клари Крамер період окупації і вбивств жовківських євреїв посідає головне місце. Тож «Війна Клари» є ще одним безцінним джерелом для нас, якщо ми хочемо знати правдиву історію Голокосту на українських землях, зокрема про події у Східній Галичині та безпосередньо в Жовкві. Проте ми маємо усвідомлювати, що будь-яке дже-

¹⁰ Див. список Праведників народів світу на сайті Меморіалу Яд Вашем: https://righteous.yadvashem.org/?search=Beck&searchType=righteous_only&language=en&itemId=4044828&ind=0. В епілозі помилково написано, що родина Беків отримала це звання у 1995 році. Напевно, це рік, коли Ала змогла вперше приїхати до Яд Вашем.

рело є глибоко індивідуальним і суб'єктивним поглядом на висвітлені в ньому події. Клара дивилась на страхіття окупації очима молодої дівчини, що зростала в єврейській родині, в якій були свої сталі, часто-густо стереотипні погляди на оточення. Крім того, на оціночні судження Клари, безумовно, вплинула підліткова травма, яку вона отримала, перебуваючи в сховищі, в постійній атмосфері страху, невизначеності й невідомості, під час депортацій і вбивств людей. Усе це разом позначилося на її баченні й оцінках тих жахів, свідком яких вона стала і про які все життя пам'ятала. Для нас важливо зауважити ці перебільшені оціночні судження, звинувачення або негативні стереотипи, про які пише авторка у своїх спогадах, для того, щоб «Війна Клари» не втратила свого значення як історичне джерело.

На жаль, у тексті спогадів змальовано негативний колективний образ українців (авторка приписує їм усі жахливі риси, які тільки можна собі уявити), що не відповідає дійсності. (Щоправда, наприкінці книжки Клара Крамер згадує, що її гостинно прийняла в Жовкві українська родина у 2005 році, під час її подорожі до України.) Клара, фактично, вважає, що українці були не лише співвинуватцями у вбивствах євреїв нацистською окупаційною владою, а й ініціаторами таких злочинів, навіть більше, ніж самі окупанти. Певна річ, це не так, як очевидно й те, що частина поляків і українців брали участь у Голокості у Жовкві. Однак у жодному разі не можна покладати відповідальність на **всіх**.

Під час нацистської окупації у Жовкві діяла українська поліція, що допомагала Вермахту і підрозділам СС у депортаціях і вбивствах євреїв, проте до неї, звісно, не належала вся українська громада міста. Для Клари всі українці є націоналістами, що також викликає величезний сумнів і не є історично достовірним. Тим більше авторка згадує (на жаль, лише двічі) про українця Павлюка, який першим запропонував допомогти усій родині Шварців урятуватись від переслідувань окупантів і готовий був прийняти до себе в роди-

ну єврейську сім'ю, хоча у нього самого було шестеро дітей. Також Клара ймовірно не знала, що на західноукраїнських землях у період 1939–1941 років українці разом із поляками і євреями також страждали від радянського режиму, були депортовані й гинули в Сибіру, куди комуністи заслали дідуся і бабусю Шварців. Після війни, у 1944–1952 роках сотні українців були замордовані сталінським режимом, а тисячі відправлені до Сибіру за участь у боротьбі проти радянської влади. Велика кількість українців зі Східної Галичини потрапили до таборів і в'язниць СРСР ні за що, просто через те, що жили у своїх домівках¹¹. Серед вояків Червоної армії (яких Клара у своїх спогадах повсякчас називає росіянами, російськими військами, хоча у складі цієї армії були мільйони (!) людей інших національностей), прихід якої зупинив нацистський терор проти цивільного єврейського населення (але, на жаль, відкрив шлях уже репресіям із боку комуністичного режиму проти тих, хто пережив нацистську окупацію), були й українці.

Також дуже часто у спогадах ми бачимо, що авторка, знов-таки, всіх німців маркує «нацистами», ототожнюючи ці поняття. Це не є історичною правдою. Мільйони німців постраждали від влади націонал-соціалістичного режиму Гітлера, і водночас сотні тисяч німців служили цьому режиму. Клара пише, що «росіяни, поляки, фольксдойчі та українці роками гризли одні одним горлянки», що «поляки та українці... радо здадуть нас за пару злотих і п'ять літрів горілки». Однак саме українська родина Павлюків у Жовкві готова була рятувати єврейську родину Шварців, і саме польська родина етнічного німця Валентина Бека півтора року рятувала від невідвортної смерті від рук окупантів у Жовкві чотири (!) єврейські родини. Утім, не можна заперечувати співпраці з нацистами колаборантів, які були представниками різних європейських народів. Сама Клара розу-

---

¹¹ Див.: Вилегала А. (Не) пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – № 2 (11). – С. 10–11.

міла, що для гітлерівських окупантів усе місцеве населення були ворогами, їхні життя не мали жодної цінності. Про одного з окупантів вона пише: «...він хотів чиєїсь смерті. ...Якщо немає євреїв, згодяться й українці». Отже, оцінюючи важкі події історії Голокосту, а також інших геноцидів минулого століття, ми не можемо вести мову про колективну відповідальність. Це дуже важлива теза, на якій я хочу наголошувати.

Важливо пам'ятати, що спогади Клари Крамер, як і велика кількість інших свідчень тих, що пережили жахи Голокосту, базуються на власному, переважно трагічному досвіді та є суб'єктивними, як зрештою і будь-які мемуари. Є й інший, також суб'єктивний, досвід євреїв, які пережили німецьку окупацію, де вони згадують із шаною українців, які врятували їм життя. І таких, дякувати Богові, було немало¹². Проте, якщо хочемо знати правду про ті часи, ми маємо говорити, писати, не приховувати різні персональні історії та досвід, навіть найважчі та неприємні для нас.

Після «визволення» Жовкви Червоною армією в місті залишилося лише кільканадцять євреїв. Ті, хто врятувався, виїхали з Жовкви під час повоєнної «репатріації» польського населення. Ось як про це згадує Клара: «Із п'яти тисяч євреїв лишилося хіба п'ятдесят. Ми єдині, хто має живих батьків. Зникли цілі родини. Лишилися лише самотні люди. Зголоднілі, без нормального одягу, даху над головою, грошей на їжу... Ми заледве ходимо, ноги болять – вони відвкли ходити... А проте ми – щасливчики».

Станом на 2011 рік у місті була тільки одна родина, яка відкрито заявляла про свою єврейську належність¹³. «Війна Клари» – ще одне дуже важливе, персональне свідчення про трагедію Голокосту на наших землях, яка повільно, але усвідомлюється в Україні, як частина власної, спільної іс-

¹² Див., наприклад: Ковба Жанна. Людяність у безодні пекла. – Київ: Дух і Літера, 1998.

¹³ Див.: Вилегала А. (Не) пам'ять на руїнах. Загибель євреїв Жовкви // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2011. – № 2 (11). – С. 9–45.

торії. І саме тому важливою і непересічною подією є те, що спогади Клари Крамер побачили світ українською мовою. Єврейська культурна спадщина Жовкви потрохи повертається в Україну. В рамках міжнародного проекту «Захистимо пам'ять», завдяки наполегливій пошуковій і дослідницькій праці вчителів історії і учнів м. Жовква та консультуванню Українського центру вивчення історії Голокосту вийшли друком книжки, присвячені історії єврейської громади міста¹⁴.

На завершення висловлюю величезну вдячність співробітникам Українського центру вивчення історії Голокосту, найперше – Віталію Боброву, який переклав спогади українською, та Надії Уфимцевій, що була науковою редакторкою книжки і підготувала ґрунтовні коментарі до українського видання. Володимиру Геричу і Наталії Гурській, які зробили великий внесок для того, щоб ці спогади було опубліковано. Олені Пазюк і Марині Куліковій – за підготовку тексту до друку. Стівену Гланцу та «Сюзанна Леа Асоушіейтс» – за сприяння виходу книжки у світ. Родині Клари Крамер – Елі Крамеру, сину Клари, Зосі Орландер (Неомі Корнберг) та її доньці Рахелі Гар-Даган, які допомогли актуалізувати інформацію про героїв цієї книжки та їхні родини.

*Анатолій Подольський,
Український центр вивчення історії Голокосту*

---

¹⁴ Життя та загибель єврейської громади Жовкви. – Львів, 2013. – 44 с.; Нариси з історії та культури єврейської громади м. Жовкви. – Львів: Видавництво «Растр-7», 2014. – 100 с.

МІСТО І ЛЮДИ

Історія міста Жовкви є надзвичайно цікавою і багатю. Закладене наприкінці XVI століття в союзній державі Речі Посполитій, місто увібрало в себе всі особливості містобудівельного устрою та соціально-економічного розвитку цього часу.

Місто було заплановане італійськими архітекторами і споруджене на засадах пізнього Ренесансу, тобто із застосуванням планувальної системи, підпорядкованої геометричним пропорціям, тож воно передбачало спільне проживання громадян різних віросповідань і різних культур на засадах права і толерантності. Польща тих часів була особливою державою в Європі, зокрема у ній було дозволено порівняно вільне існування і розвиток усім, хто міг докластись до господарського успіху і потребував прихистку.

Жовква стала спільним домом, де разом проживали автохтони – українці, поляки, татари, євреї, вірмени, пізніше німці, чехи тощо. Кожен етнос залишав у місті матеріальні сліди своєї присутності, тож сьогодні у ньому бачимо унікальне поєднання пам'яток архітектури, що є справжньою гордістю регіону, а також основою стратегії розвитку Жовкви.

Це дуже благородне завдання – пізнати історію свого міста і його творців. Тому й було задумано серію історичних видань під гаслом «*Scripta manent*» (написане залишається),

спрямовану передусім на ознайомлення українського читача із великим масивом творів про Жовкву, написаних різними людьми і в різний час.

Перше з таких видань – «Пам'ятки Жовкви» монаха-домініканця Садока Баронча (XIX ст.) – вийшло минулого року в перекладі українською мовою за підтримки польського інституту «Полоніка».

Сьогодні в руках читачів переклад книжки, у якій ідеться про складний час для нашої землі – роки окупації двома тоталітарними режимами до і під час Другої світової війни. Ця книжка – особливий погляд на наше місто, розповідь про долю єврейської громади, людей, що тут жили. Це відверта і не завжди приємна розповідь. Однак це правда, і її також потрібно знати.

Історія єврейської громади Жовкви сягає часів заснування міста, тісно пов'язана з його фундаторами – родиною Жолкевських. Власне, від них були перші привілеї на поселення в місті, вони надавали перші дозволи на будівництво синагоги – серця єврейського «штетла», перші ремісники отримали право тут здійснювати господарську діяльність. Жовква з часом стала містом, де розвивалась єврейська релігійна думка, проживали і творили філософи, письменники, правники. Перша єврейська друкарня в Речі Посполитій з'явилась у Жовкві, а, отже, в Україні.

Міжвоєнний період для євреїв Жовкви був своєрідним «ренесансом» у ренесансному місті, яскравою сторінкою перед страшною трагедією – Голокостом. Спогади Клари Крамер є дуже ностальгічними, часом по-дитячому наївними, однак вони показують, як у страшні часи мають поводитися люди, коли треба робити вибір між життям і смертю, незалежно від того, хто ти є.

Сьогодні Жовкви тих часів уже немає, немає тих людей і того суспільства. Від євреїв нам залишились напівзруйнована синагога, сплюндрований цвинтар, залишки предметів єврейської культури у музеях Жовкви і Львова.

Клара Крамер. Війна Клари

Більшість із нас, жовківчан, отримали у спадок це історичне місто, у жоден спосіб не доклавшись до його постання. Напевно, наші діди і батьки з любов'ю створювали свої садиби, речі для життя і дозвілля, розвивали традиції.

Ми маємо оберігати свою спадщину – як матеріальну, так і духовну. Очевидно, що ми будемо багатшими, якщо пізнаватимемо інші культури. Багатокультурна, стара і молода Жовква закликає нас до цього.

*Володимир Герич, виконавчий директор
Фонду «Міжнародна співпраця для Жовкви»*

ДО ЧИТАЧА

Коли я почала писати цю книжку, здалося, наче я вийшла з кухні власного будинку в Елізабет, штат Нью-Джерсі, й повернулася до свого будинку у Жовкві¹. Хоча події, описані в цій книжці, трапилися понад шістдесят років тому, я ніколи не забувала про них. Як і багато інших людей, яким удалося вижити, я досі проживаю їх щодня.

Мені вже 81 рік², і я одна з небагатьох щасливиць. Від моменту, коли я вийшла з бункера, я щосили намагалася жити достойно. Я присвятила себе навчанню інших про Голокост. До щастя вижити додається також відповідальність: розповідати історії тих, кому вижити не вдалося.

У книжці я описую те, що особисто пережила і пам'ятаю; хоча деякі діалоги вдалося відтворити лише приблизно. Я також використовувала сучасні для мене назви та форми імен. Упродовж вісімнадцяти місяців переховування в бункері я вела щоденник; сьогодні він зберігається у Меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні, округ Колумбія. Було мало світла, ще менше паперу і лише огризок олівця. У щоденнику я записувала все, що могла. Хоча я часто розповідаю про своє життя, описати його у книжці мені не спа-

---

¹ Автори використовують у тексті сучасну для Клари польську назву містечка – «Жолків». Те саме стосується багатьох інших назв міст і сіл на сучасних теренах України. Для зручності українського читача тут і далі в подібних випадках вживатимемо актуальні українські назви. – *Прим. пер.*

² На момент виходу книжки. Клара пішла з життя 11 вересня 2018 року. – *Прим. пер.*

Клара Крамер. Війна Клари

дало на думку. Тож дякую Стівенові Гланцу за заохочення і за спільну подорож до Жовкви. Дякую, що ти так прекрасно передав моє життя на папері. Я надзвичайно вдячна, що тепер мої пра-пра-правнуки зможуть познайомитися з тими, хто жив до них.

Із моєї пам'яті – до їхньої та до вашої.

Текст курсивом на початку розділів – це дослівні уривки з мого щоденника.

Клара Крамер

ПРОЛОГ

1 вересня 1939 року

Уся наша родина була на пікніку в яблуневому садку за будиночком тітки Учки. Ми сиділи на ковдрах і перинах із гусячим пір'ям. З-поміж усіх тіток Учку я любила найбільше. Вона була менше ніж на десять років старша за мене та майже одного зі мною зросту, ми були радше найкращі подруги. Зигуш, її трирічний син, гасав садочком і збирав зелені яблука-падалиці. Герш Лейб, батько Зигуша, ганявся за ним, але не міг зловити. Хвилин за двадцять Учка вирішила втрутитися: вона передала маленьку Зося бабці, моїй бабусі, й ухопила малого, який пробігав повз, заливачись сміхом.

Зигуш не розумів, що вже не можна сміятися, бігати або розважатися. Його можна було заспокоїти лише за допомогою звичного хабаря – печива. Для Зигуша це був лише черговий вечірній пікнік, як ті, що ми зазвичай влаштовували на Райському пагорбі³. Він не знав, що того ранку, поки ми ще спали, нацисти напали на Польщу. Будинок бідолашних пана та пані Горські, який стояв на околиці серед стиглого жита та пшениці, розбомбили. Над нами все ще летіли літа-

---

³ Біля Жовкви є гора Гарай. За легендою, король Ян III Собеський, побачивши красу навколишньої природи, вигукнув: «Га, рай!». – *Володимир Герич* (далі – *В. Г.*). У тексті залишено назву, яку запам'ятала Клара. – *Прим. пер.*

ки: вони прямували на Львів, за тридцять п'ять кілометрів від нас. Хоча звук літаків оглушував, усі мовчали. За дванадцять років життя я не пам'ятаю, щоб моя родина сиділа разом отак мовчки. Ми всі боялися, що пілоти нас почують і нападуть. Коли моя неспокійна сестричка Маня вибігла з-під яблуні, щоб роздивитися навкруги, мама не наважилася крикнути на неї, а лише відчайдушно жестикулювала, щоб змусити її сісти на місце.

Уже не згадаю, кому першому спало на думку спати надворі. Однак ця думка поширилася вулицею швидше за плітки. Після того, що сталося з Горські, ми боялися лишатися у будинках. Ми відшукали в шафі старі матраци, які мамі та бабці не шкода було забруднити. Потім узяли хліб, фрукти, сир і вдев'ятьох (ми жили в одному будинку вдев'ятьох) пройшли кілометр до будинку Учки. Наше місто ніби поділилося навпіл. Одні, навантажені ковдрами та їжею, здійснювали свій вихід. Натомість інші стояли й дивилися, розмірковуючи, чи не приєднатися. Коли ми проходили повз будинок Горські, мене охопила страшена цікавість. Я ще ніколи не бачила розбомбленого будинку, тож хотіла піти й подивитися, однак мама навіть і слухати про таке не хотіла. Вона не хотіла, щоб ми розлучалися. Маня, як і завжди, не звернула на неї уваги й побігла вперед до будинку Учки. А я пленталася з усіма, немов равлик. Бабці та дзядзьо, моїм бабусі та дідусеві, було складно далеко ходити через велику вагу. Вони наказували решті не зважати на них та йти вперед. Однак мама не хотіла лишати батьків самих на випадок нового бомбардування.

Маму називали Салкою-козачкою, бо вона жила так, немов скакала верхи з шаблею наголо супроти усіх проблем. Зі своєї кухні вона могла вирішити геть усе. Однак сьогодні, хоч би скільки разів ми питали й перепитували, намагаючись усвідомити нову реальність, був день без відповідей.

На полях, пасовиськах і селянських угіддях навколо нашої маленької Жовкви десятки родин готувалися ночувати

просто неба. Була тепла вереснева ніч, сповнена ароматом свіжоскошеної трави, проте ніхто не міг заснути. Поступово виснаження пересилило страх, і по одному, по двоє усі, крім мене, поринули в сон. Мене не можна було назвати нервовою або непосидючою дівчинкою, навпаки – я була тихою та старанною. Однак у ту мить, коли я бачила й чула нові й нові літаки, було відчуття, що я вже ніколи не зможу заснути.

На відстані я могла розгледіти обриси маківок барокових церков Жовкви, з неначе вагітними верхівками-цибулинами та золотими банями. Не горіло жодного вогника; моє рідне місто виглядало моторошно: покинуте, майже примарне. Немов тінь війни насправді, фізично, впала на наше місто. Наша родина жила в цьому куточку Галичини на південному сході Польщі все життя. Я не уявляла собі життя деінде. Наше коріння тут було глибшим, ніж у берез і сосен, що утворювали лісові острівці у степу. Я ніколи не чула, щоб дзядзьо або бабця згадували якісь інші місця, пов'язані з нашою родиною.

Скільки я пам'ятаю, моя родина пересувалася та жила, немов зграя. У нашій маленькій кам'яниці неможливо було пройти, щоб на когось не наштовхнутися. Зараз, під яблунями, коли усі посули групками, поскручувалися на перинах, притуляючись один до одного замість подушок, ми були схожі на зграю більше, ніж будь-коли. Бракувало лише тітки Рози, яка замешкала у густих лісах центральної Польщі. Коли тітка Роза заручилася зі своїм майбутнім чоловіком Пінхасом, бабця оголосила жалобу. Роза була найгарнішою з-поміж сестер; бабця завжди казала, що вона могла б обрати будь-якого чоловіка у місті. Проблема була не в тому, що Пінхас, торговець деревиною, був поганою парою: таким зятем кожна мати могла хвалитися. Проблема була в тому, що він жив на іншому краю Польщі, у Юзефуві, тож Роза мала залишити Жовкву.

Поруч зі мною спала моя молодша сестра Маня. Вона встигла засмагнути за літо. Маня відключилася першою, ще

навіть до найменших дітей. Вона була спокійною, лише поки спала. У свої десять років сестра була швидша за більшість хлопців-однолітків, а її тоненькі ручки та ніжки були сильними, немов кручений дріт, яким селяни в'язали сіно у копиці. Поруч із нею лежала скакалка, яку Маня зазвичай носила на шиї, як намисто.

З іншого боку поруч із Манею спала тітка Жіза, друга мамина молодша сестра. Вона була актрисою-аматоркою, із вигляду – як зірка німого кіно. Коли Жіза грала якусь трагічну роль, то підводила свої лисячі очі вугіллям і фарбувала губи червоним. Та справжня трагедія наздогнала Жізу поза сценою. У тридцять три роки вона овдовіла. Коли поїхала до Відня, до рідного міста свого чоловіка, на *йорцайт*⁴, то лишилася там на рік.

Повернувшись до Жовкви, Жіза переїхала до моїх бабусі та дідуся, в іншу частину нашого спільного будинку. Бабця лише хотіла, щоб вона знайшла собі нового чоловіка. Однак замість того, щоб завести онуків для бабці, Жіза відкрила майстерню спіднього. «З усіх можливих *фаркоктед*⁵, безглузких ідей – саме ця! – казала бабця. – Ти *фардрей міх дем кой*⁶, ти мені голову заморочила! Якщо нова сукня не пристане, саме тебе винуватитимуть!». Найбільше нажахало та засоромило бабцю оголошення, яке Жіза виставила у вікні. Жінки приходили не лише по новий корсет. Вони лишалися. Вони пили чай. Вони їли солодоці. Вони балакали. А потім уже купували. А відтак лишалися ще трохи. Наш дім став майстернею Жізи, а також її крамницею та кафе під одним дахом. У той час у Жовкві стояв великий полк польської кавалерії, тож невдовзі наш передпокій заповнили дружини офіцерів. Щойно пішла чутка, що навіть польські шляхтянки носять під сукнями вироби Жізи, корсети почали розлі-

⁴ Йорцайт (ідиш) – річниця по смерті. (Тут і далі – примітки наукової редакторки, якщо не зазначено інше.)

⁵ Фаркоктед/фаркактед (ідиш) – паршивий, заплутаний, смішний; може означати також «гівняний», як у переносному, так і прямому значенні.

⁶ «Ти заморочила мені голову» (ідиш).

татися швидше, ніж Жіза встигала шити. Звісно ж, попри бурчання, бабця була головною клієнткою Жізи, а одразу після неї – Жізині сестри. Вже незабаром бабця хвалилася, що кожна хоч трохи важлива особа в Жовкві носить корсет від Жізели (таке було повне ім'я Жізи, значно елегантніше за пестливе ім'я, на яке всі до неї зверталися).

Поруч із бабцею, випроставшись, хропів дзядзьо. Він видавався мені древнім, але ми з ним мали дуже близькі та щирі стосунки. Я його обожнювала. Коли я отримувала табель з оцінками, то бігла додому, щоб саме йому першому показати. Він саджав мене на коліна, цокав язиком і крутив головою зі словами: «Кларочко, Кларочко, що ж мені з тобою робити? Знов самі двійки?». Я все життя отримувала лише найвищі оцінки, тож знала, що так він мене хвалить. Дзядзьо щодня ходив на молитву, *міньян*⁷, але решту часу сидів у великому кріслі біля вікна й дивився, як минає час.

Дзядзьо передав свою частку власності в олійній справі моєму батьку. Наша родина мала спільну олійню з двома сусідніми родинами, Мельманами та Патронташами⁸. Фанка Мельман і Сабіна Патронташ, дружини, приятелювали з моєю мамою. В них усе було спільне, навіть хатня робітниця Юлія Бек, яка вміла готувати єврейські страви так само смачно, як мама. Коли мама та Клара, молодша сестра пана Патронташа й нині вдова, були немовлятами, у них навіть була спільна годувальниця – мама Юлії, хатня робітниця бабусі й дідуся. Клару та Юлію виховували як сестер, тож вони були найкращими подругами.

Під деревом поруч із дзядзьо лежали мої дядьки Манек та Юзек, що також мешкали з нами. Я їх обох обожнювала. Юзек мав блакитні очі та золоте волосся, що переливалося на світлі, неначе шовк, тому мама називала його донжуаном

⁷ Міньян – кворум із десяти дорослих чоловіків (старших за 13 років), потрібний для богослужіння та релігійних церемоній у юдаїзмі.

⁸ Олійня була біля будинку Мельманів по вул. Львівській. У радянські часи тут були приміщення консервного заводу. Згодом завод приватизували, сьогодні на його території розташовані різноманітні підприємства. – В. Г.

нашої родини. Дзядзьо ходив за Юзеком, наче совість. У пана Патронташа була мила сімнадцятирічна дочка Пепка, з якою Юзек міг годинами спілкуватися через сусідський паркан. Якщо у нашому маленькому містечку хлопець говорив із дівчиною частіше, ніж двічі, то батьки вже бігли до *шадхан*⁹, свахи, щоб складати шлюбну угоду. Коли дзядзьо вже не міг більше спостерігати за ними зі свого улюбленого місця біля вікна, він виходив, відтягав Юзека та ще й гримав на нього: «Ти цю дівчину знеславити хочеш чи одружитися?». Він не хотів, аби син зіпсував репутацію сусідської дочки.

Манек був протилежністю Юзека. Він був палким сіоністом¹⁰ і підтримував маленький *кібуц*¹¹, який сформувала група місцевої молоді. Маня любила бігати за ним і відвідувала разом з дядьком багато засідань *кібуцників*¹². Власне, вона так часто була у *кібуці*, що її запитували, чи хоче вона бути *кібуцницею*, коли виросте. Вона лиш сміялася над дурним запитанням: «Ти що, з глузду з'їхав? Світ такий широкий, його треба побачити!». Саме Манек навчив нас танцювати. Якщо траплялося весілля, мама, сестри й усі дівчата Жовкви заледве встигали потанцювати з Манеком, бо ми намагалися танцювати з ним самі.

Весілля Учки було чарівним. Оскільки вона була наймолодшою з сестер Райцфельд, бабуся та дідусь мали організувати гучну вечірку, і вони не збиралися нехтувати традицією. Роза прийшла з чоловіком, Пінхасом Карпом, і чотирма дітьми: Вілеком, Фрідою, Кларою та Манею. За традицією батьки називали дітей на честь померлих дідусів і бабусь, тож двоюрідні брати й сестри часто мали однакові імена.

⁹ Шадхан (іврит) – у єврейській традиції – сват, спеціальний посередник (чоловік або жінка), який підбирає кандидатів на одруження, веде переговори між родинами.

¹⁰ Сіоніст – прихильник єврейського національного руху за створення єврейської держави.

¹¹ Кібуц – сільськогосподарська комуна в Землі Ізраїлю та згодом у Державі Ізраїль. Поза межами і до постання єврейської держави кібуци створювали сіоністи з метою навчити молодь вести сільське господарство, збирати кошти та організувати виїзд для переселення в Землю Ізраїлю (Палестину під британським мандатом).

¹² Кібуцник – член кібуцу.

В нашій родині було два Зигуші, два Вілеки, дві Жізи та аж три Мані. Однак ніхто в родині ніколи не плутався, та й діти не вважали, що їм дісталися «обноски». Це було цілком нормальним, як і все інше в моєму житті до війни.

Учка та Герш Лейб під *хуіою*¹³ скидалися на шістнадцятирічних. Усі бідні мешканці Жовкви та й усієї Польщі знали, що на єврейському весіллі їм завжди будуть раді. З одного боку зали поставили довгий стіл для кожного, хто потребував їжі. Мама винайняла сучасних музик зі Львова, щоб грали танго та вальси. Я перетанцювала з усіма дядьками та кузенами. Але ми з Манею захопили Манека майже на весь вечір. Дозволили йому лише раз чи двічі потанцювати з нареченою та його сестрами. Наприкінці вечора брати Учки, а також інші молодші чоловіки танцювали у залі, тримаючи на плечах Учку на плетеному троні. Відтак молоді пішли, задовго до гостей. Вони не поїхали у подорож, вони пішли додому, щоб провести першу шлюбну ніч у кімнаті бабці та дзядзьо, як мої мама й тато та й усі інші сестри та їхні чоловіки у першу ніч. У бабусі та дідуся було масивне ліжко, на якому ми всі народилися. Мама, її брати та сестри, Маня, я, нещодавно Зигуш і Зося – усі народилися на тому темному ліжку з червоного дерева. Рівно за дев'ять місяців після весілля народився Зигуш.

Це відбулося лише три роки тому. Тепер, замість готуватися до школи та пліткувати з подружками, ми готувалися до війни.

Вона насувалася давно. Вже кілька років ми слухали шалені промови Гітлера по дзядзиному радіо. Хоча мама й тато розуміли кожне слово, вони не вірили, що така радикальна особа зможе керувати довгий час. Вони були впевнені, що німці повстануть і скинуть його. Натомість Гітлер нарощував владу. Незважаючи на антисемітизм, що ширився всією Європою, батьки не вірили, що біда нацистської Німеччини

---

¹³ Хупа (іврит) – єврейське весілля. Так само називають весільний балдахін, під яким проводять шлюбну церемонію.

дійде до нас у Жовкву. Наше місто мало традиції толерантності від часів Яна Собеського, легендарного короля Польщі, рятівника Європи, який переміг турків у Віденській битві. Його родина обрала Жовкву як місце офіційної резиденції у XVI столітті.

Я пишалася, що є частиною традицій Собеського, і мені подобалося вважати, що в нашому місті ще живі ідеали Просвітництва. У Жовкві діяли десятки політичних і релігійних організацій: сіоністи, хасиди¹⁴, ортодокси¹⁵, комуністи, бундисти¹⁶, соціалісти тощо. Єврейське життя у Жовкві було типовим *штетлом*¹⁷: наваристим супом зі шкіл, синагог, благодійних організацій, клубів і братерств. Традиції давали нам духовну їжу, але нерідко спричиняли також і розлади травлення. Тато завжди казав, що на п'ять тисяч євреїв ми мали десять тисяч думок! Ми весь час ворогували між собою через те або те, однак наше місто було такою собі оазою в антисемітській Східній Європі.

Уже рік, відколи німці захопили Австрію, наше містечко наповнювалося біженцями. Заледве лишалися кімнати чи квартири, яких би вони не зайняли. Спільний благодійний комітет надавав допомогу більше ніж двомстам біженським родинам. Двічі на день годували понад шістсот сорок нужденних дітей. Ми теж по змозі допомагали. Кожної середи опівдні Герцберги, дуже приємна пара біженців із Відня, приходили до нас на обід. Мама подавала бульйон у святковому порцеляновому посуді, а Герцберги розповідали нам про жахи, які лишилися позаду. Вони розказали, як знищили місцеві синагоги. Як

¹⁴ Хасид – прихильник єврейської релігійної течії у юдаїзмі, центральне місце в якій посідає пізнання Бога та світу через молитви.

¹⁵ Ортодокс – прихильник тих течій у юдаїзмі, в яких зосереджуються на дотриманні й виконанні релігійних законів, постійному вивченні священних текстів. Ортодоксальний юдаїзм сформувався як реакція на реформізм у юдаїзмі, поширення просвітництва в єврейському середовищі та секуляризацію життя.

¹⁶ Бундист – член Бунду, єврейської соціалістичної партії, яка діяла у Литві, Польщі та Росії з кінця XIX ст. до середини XX ст.

¹⁷ Штетл – єврейське містечко у Східній Європі. Тут вжито скоріше для позначення традиційного єврейського способу життя, культурних і побутових особливостей.

евреїв били на вулицях, а магазини та майстерні грабували. У них не було сумніву щодо Гітлера та євреїв.

Минулого року дядько Манек запропонував усім емігрувати в Палестину. Він сказав, що світ палає. Коли велика українська компанія хотіла купити нашу олійню, Манек благав тата і дзядзьо погодитися. Він казав, що це наш шанс, однак вони відмовилися. Дзядзьо так розсердився на Манека за те, що він був готовий продати справу його життя, що Манек мусив якийсь час жити на нашій половині будинку. Більше Манек про це не говорив. Та йому і не довелося.

Менше ніж тиждень тому росіяни та нацисти підписали пакт Ріббентропа–Молотова про ненапад. Тато пояснив мені, що тепер нацистська Німеччина може напасти на Польщу й відкрити східний фронт, а росіяни їм не перешкоджатимуть. Пакт приголомшив усю Польщу. Ніхто не розумів, чому Росія відмовилася від історичних претензій на нашу територію. Виглядало так, наче Сталін передав Польщу Гітлеру, як фаршировану гуску для запікання. Після майже двохсотлітньої brutальної окупації царатом та Російською імперією ми боялися росіян більше, ніж німців. Однак Гітлер змінював це. Польську оборону направили на східний кордон із Росією. У нас не було ані часу, ані ресурсів, щоб захистити західний кордон.

У якийсь момент я, певно, таки заснула. Наступного ранку навіть не одразу зрозуміла, чому ми надворі. Ми зібрали коври й повернулися додому; там увімкнули дзядзине радіо, сподіваючись почути про польський контрнаступ. Та новини були лише погані. Німці просувалися вперед зі швидкістю танків. Польська кавалерія хоробро боролася за кожен метр польської землі, але в них не було шансів. Польща майже не мала літаків і танків: більшість сучасної зброї, яку ми виготовляли, йшла на експорт.

Кожен наступний день приносив ще більше поганих новин. Кожну ніч ми проводили у саду, дивлячись на нацист-

ські літаки, що заповнили небо, як сарана. Кожного дня ми поверталися додому, щоб послухати радіо. 4 вересня нацистські війська оточили Варшаву. 5 вересня вони перейшли Віслу й заглибилися у Східну Польщу. 6 вересня здався Краків. Біженці приносили до міста чутки. Нацисти наступали. В деяких польських містах *фольксдойчі*¹⁸, етнічні німці, яких відправили колонізувати Польщу у XVII–XVIII століттях, вітали німців квітами та прапорами. Так само робили багато поляків та українських націоналістів. Спротиву вже не було.

18 вересня 1939 року нацисти дійшли до Жовкви. То був лише Вермахт. Вони не зробили жодного пострілу. Ввічливі німецькі солдати вешталися вулицями, немов туристи, зазідали дерев'яними сходами на мури замку, фотографували церкви, купували орнаментовані березові скриньки, мереживні скатертини та серветки, щоб відправити подарунки дружинам, дівчатам або матерям. Вони хизувалися зброєю перед цікавими хлопчиками та фліртували із дівчатами. Про це розповідали Манек, Юзек і тато. Маня та я боялися навіть носа потикати за межі нашого двору.

Менше ніж за тиждень ми почули про таємну зміну до пакту Ріббентропа–Молотова. Відтепер Гітлер контролюватиме захід Польщі, а Сталін – схід. Жовква була менше ніж за сто кілометрів від російського кордону, тож усі єврейські родини Жовкви поставали на коліна, дякуючи Богу за милість.

За кілька днів до містечка прийшли російські солдати, червонощокі, як кримські персики. Вони замінили німців. Упродовж сотень років росіяни вирішували проблеми із незгодними, депортуючи їх на безкраї далекі холодні простори їхньої країни, звідки годі було повернутися. Царська влада депортувала у Сибір стільки поляків, що там були цілі містечка, навіть більші од Жовкви, де говорили лише польською. Та якщо б ми займалися своїми справами, не дратували й не суперечили совітам, вони мали б лишити нас

---

¹⁸ Позначення етнічних німців, що народилися і живуть поза межами Німеччини (дослівно з німецької – «німець за народом»). – *Прим. пер.*

у спокої. Нам здавалося, що життя під владою комуністів можна перетерпіти. Напевно, нам доведеться дотримуватися релігії лише вдома, мабуть, доведеться віддати нашу олійню, однак ми уникаємо знущань нацистів.

Тільки дзядзько бідкався, наче пророк: «Ви не уявляєте, хто прийшов! Навіть не уявляєте!». Він зневажав росіян. Він ненавидів царську владу, а тепер ненавидів комуністів. У 1914 році, будучи солдатом польської армії, дзядзько потрапив у полон і провів шість років у російському концентраційному таборі: чотири за часів царя та два за комуністів. Він відчув сталінське пекло на собі¹⁹. Дзядзько знав, що совіти були чарівниками – змінювали світ за допомогою лише слів. Запрошення перетворювали на погрози, достаток – на голод, вірність – на страх, усмішки – на брехню. Він ніколи не розповідав про свій досвід у російському концтаборі. Навіть власній дружині. Та мама казала, що йому досі снилися жахіття. Він прокидався вночі такий мокрий, що бабці доводилося міняти білизну.

За кілька днів після прибуття совітів на порозі з'явилася тітка Роза з чоловіком та чотирма дітьми і зовсім без речей. Наша родина возз'єдналася. Хоч би що на нас чекало, ми переживемо це разом, як згряя. Так ми сподівалися.

---

¹⁹ Табори для військовополонених існували з середини 1914 року до 1922 року в Україні, європейській частині Росії, у Сибіру та Центральній Азії. Дослідники вважають, що в цих таборах були ув'язнені щонайменше 2,4 мільйона солдатів. Серед військовополонених були поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, етнічні німці, італійці, румуни та представники інших національностей і етнічних спільнот. В'язнів цих таборів використовували на примусових роботах. Після припинення існування Російської імперії табори діяли вже під керівництвом більшовиків. Частина таборів більшовики перетворили на кооперативи. Офіційно ці табори було розпущено у 1920 році, до 1922-го тривав процес повернення військовополонених додому; частина з них залишилась у Росії. Згадка про Сталіна в цьому реченні напевно помилкова, однак відображає його зв'язок в уявленні Клари з подальшими радянськими репресіями та ГУЛАГом.

Розділ 1

ДІДУСЬ

Березень 1940 року - червень 1941 року

Для тих, кого не депортували до Сибіру, росіяни привезли Сибір із собою. Кожну краплю пального, усе, що могло горіти, навіть пташині гнізда, – усе відправляли на фронт. Я фактично жила у своєму важкому сірому кожусі, підбитому кролячою шерстю. Тільки він мене і рятував. Дяка Богу, тітка Учка вийшла заміж за кушніра. Герш Лейб організував кожухи для усієї родини. Ми, звісно, могли обрати будь-що, навіть знамените аж у Парижі жовківське хутро. Та ніщо не захищало від крижаного степового вітру краще, ніж хутро каракульських овець. Тож його ми і носили.

Через шість місяців після того, як совіти окупували Жовкву, ми все ще були в льодяних лещатах першої зими під окупацією. Від новин із дідусевого радіо також кидало в холод. Ми були в розпачі, коли Сполучені Штати сповістили про нейтралітет. Хоча Англія та Франція оголосили війну Німеччині, вони ігнорували окупацію Польщі. Найбільше, на що спромоглися французи, це напасти на малозахищений шматочок Німеччини: пройшли аж дванадцять кілометрів перед тим, як відступити. Нас покинули.

Після школи дорогою додому я майже кожного дня заходила до Учки. Мені подобалося її цукрове печиво, чай, ігри із Зигушем та Зосею, особливо з Зосею. Я перейшла з ляльок на книжки, коли мені було шість. Та від неї просто не могла відірватися. Коли я брала Зосю на руки, вона любила притиснутися щочкою до щоки та хапати мене за обличчя. У такі моменти я почувалася найщасливішою на землі. Учка називала мене маленькою *мамеле*²⁰ (тобто матусею) Зосі.

Якось я прийшла до будинку Учки, а він – порожній. Раніше я б нічого не запідозрила, але зараз одразу подумала про найгірше. Я чимдуж побігла провулками до нашого будинку, сподіваючись застати їх там. За родинною олійнею провулки утворили засніжений лабіринт. Я зрізала шлях до нашої вулиці попід рожевою стіною жіночого монастиря²¹. Потім заскочила у передпокій, що розділяв нашу та бабусину половини будинку, і обтрусилася з ніг сніг. З сусідньої кімнати я почула галас, навіть крізь хутрянну шапку, піднятий воріт кожуха та намотаний шарф, – щось трапилось. Усі говорили одночасно. На мене ніхто не звернув уваги. Я з полегшенням помітила в кутку Учку з дітьми на руках. Лише за пару хвилин до мене дійшло, що всі радіють.

Нарешті мама мене побачила. Вона підійшла до мене й обійняла зі словами: «Хто б міг подумати! Хто б міг подумати!».

Я перепитала: «Подумати що?». Мені було невтямки, чого усі так усміхалися. Усі виглядали насправді щасливими, а отже, точно ніхто не помер і нікого не депортували. Нарешті мама зрозуміла, що я ж не знаю, про що мова.

«Тобто ще не все містечко знає, так, Кларочко? – кожне її слово було сповнене гордощів. – З-поміж усіх дітей у Жовкві саме твою молодшу сестричку обрали співати головну арію на весняному концерті. Вона – наймолодша зі співачок! Ти можеш собі уявити? Маня! Наймолодша! І головна арія! Хто б міг подумати?».

²⁰ Мамеле (їдиш) – пестлива форма слова «мама».

²¹ Очевидно, йдеться про колишній монастир Феліціанок на вул. Львівській. Сьогодні це приміщення музичної школи. – В. Г.

Та ніколи в житті я б не подумала, що почую мамині радощі саме щодо цього! Маня завжди витягувала кроликів із капелюха свого життя. Ми ж навіть не знали, що її запрошували на прослуховування! Тепер мені запаморочилося, як і решті. Хто б міг подумати, що моя молодша непосида-сестричка вміє співати? Звісно, ми співали на свята, співали дитячих пісеньок у школі. Але арію? Зі справжньої опери? Як же добре, що у родині є такий талант. На якийсь час ми навіть забули, що то мав бути концерт на честь вищості радянського ладу. Навіть дзядзьо, дідусь, який для росіян і слова доброго не мав, сказав: «Ну, хоч тут вони не помилилися». Очевидно, росіяни знали про мою манюню-сестру те, чого ми не знали. На іншому краю кімнати Маня сиділа на своєму дитячому ліжку. З першого погляду на неї я зрозуміла, про що вона зараз думає. Вона шкодувала, що взагалі згадала про той концерт: краще б зараз ковзала надворі на санчатах, поки ще є сніг. Але, як і з усіма іншими речами, тут було краще зізнатися швидко та покінчити з тим. Бо ж, раніше чи пізніше, мама би все одно в неї все вивідала. Маня не бачила в тому слави. Її попросили заспівати, то вона й заспівала.

Наступні три місяці ми чули лише її мугикання. Мугикання, поки стрибала зі скакалкою. Мугикання, поки забігала-вибігала в дім та з дому. Мугикання, поки мама змушувала її робити ненависне домашнє завдання. Єдиний раз мама попросила її заспівати – і вона відмовилася. Маня була така сама норовлива, як і мама, і бабця, і дзядзьо. Нам доведеться чекати на концерт.

Усе містечко тимчасово забуло про російську окупацію. Чекаючи у довгих чергах перед центральними магазинами, матері хвалилися, які українські та російські народні пісні співатимуть їхні діти. Було годі знайти навіть шматок хліба, а містечко повнилося чутками. Я знаю, що вони навіть вели неоголошене змагання: чия пісня довша? чия дитина співає

популярнішу пісню? чия співає соло, а чия у хорі? що вдягнуть матері?

Байдуже, що Жовква була малою крапкою на мапі світу, що наш будинок стояв на ґрунтовій вулиці, запилюженій влітку та брудній або засніженій узимку. Мама та її сестри завжди вдягалися так, наче жили у столиці на зразок Варшави чи Відня. Єдиною, хто справді жив у Відні, щоправда, лише рік, була тітка Жіза. Хоча Жіза була королевою спіднього, навіть дядзьо визнавав, що справжньою Коко Шанель у родині була мама. Коли він заносував до дірок на ліктях свій єдиний светр, саме моя мама Салка мала вибрати для нього новий. І байдуже, що новий буде лише *мішпуха*²² – як усі попередні темно-сірі светри, що їх він купував раз на п'ять років.

Вересень приносив із собою *Йом кіпур*²³, *Рош га-шана*²⁴ та рекламні журнали поштою з Парижа, Берліна й Відня. Ми сідали навколо великого обіднього столу, обкладалися журналами та озброювалися ножицями. Мама доручала мені вирізати ліфи з одного журналу, верх із другого, спідниці з третього, коміри з четвертого, стрічки з п'ятого та складати це все до купи. Разом зі своєю невеличкою швачкою-помічницею і нерозлучною подругою пані Гіршорн вона планувала родинний весільний гардероб так, неначе то була військова кампанія. Якщо я або Маня виходили у світ у нових сукнях, наші подруги з'являлися у таких самих за кілька тижнів. Мама була тим дуже задоволена, хоч ніколи і не казала про це вголос.

Однак це було до совітів. Тепер через шовк, сатин, тафту, блискітки, пір'я або мереживо можна було хіба отримати квиток в один кінець до Сибіру. Хітом сезону стала оливково-

²² Мішпуха (від іврит. «мішпах») – сім'я, родич. Тут – у переносному значенні.

²³ Йом кіпур – осіннє єврейське свято. Вважають, що цього дня Бог вирішує долю кожної людини на наступний рік. У цей день тримають суворий піст.

²⁴ Рош га-шана – єврейське свято, що знаменує початок відліку нового року. Припадає на вересень–жовтень. У цей день починається відлік «10 днів трепоту», коли Бог вирішує долю кожної людини на наступний рік, а на Йом кіпур «затверджує» своє рішення «печаткою» у книзі життя і смерті.

зелена груба армійська шерсть. Потрібно було виглядати по-сільському. Це було не питання моди, а питання виживання. Деякі мамині подруги навіть почали вдягати одяг, що залишився від їхніх прибиральниць. Мама зачинила свої чудові шовкові сукні у масивній шафі з червоного дерева; до речі, ця шафа пережила більшість урядів Європи. Проте, як і кожна мама, чия донька дебютує, мама хотіла виглядати так само урочисто, як почувалася. Тож після багатьох годин обговорення та ще більшої кількості чашок чаю сестри Райцфельд вирішили, що вдягти найгарніші *имати*²⁵, ганчір'я, буде кошерно²⁶.

У мене та Мані вибору не було. Хай навіть і провідна співачка, але Маня мала вдягнути блакитний костюм морячки, що правив нам за шкільну форму. Так само і я. Так само і кожна дівчинка у Жовкві. Щоб хоч якось пом'якшити таку несправедливість, мама так накрохмалила нашу форму, що вона могла б дійти на концерт і самотійно. Так само відповідально вона поставилася до наших зачісок. Мама перемивала Манине темне волосся стільки разів, що насамкінець я майже побачила у ньому своє відображення. Це Сталіну ще можна було опиратися, а моїй мамі – за жодних обставин.

У день концерту наш будинок нагадував переповнений щойно закипівий чайник. Через прочинені навстіж двері увірвався Зигуш, за ним – Зося. Його ніхто не вчив стукати: стукати в нас означало образу. Стукіт означав, що хтось із кимось не розмовляє. Учка зайшла якраз перед тим, як її малі кинулися до мене, як зазвичай. Але ж не сьогодні – сьогодні не час для ігор та веселощів. Я навіть не встигла їх поцілувати, а мама вже гримала на мене: «Що відбувається? Тобі що, письмове запрошення потрібне? І візьми *кіндер*²⁷ із собою». У такий спосіб вона казала мені, що час вдягатися

²⁵ Шмате (їдиш) – ганчір'я, що-небудь нікчемне.

²⁶ Кошерний (від іврит. «кашер» – придатний) – зазвичай цим словом позначають дозволена для вживання їжу відповідно до релігійних законів юдаїзму (кашруту). Тут вжито у переносному значенні: таке як треба, як буде правильно.

²⁷ Кіндер (їдиш) – діти.

та приглянути за Зигушем і Зосоєю. Але я вже кілька годин як була готова.

Маленька Зося виглядала як лялька, яку я саджала собі на ліжко: з золотими кучерями, чорними оченятками та ніжним характером. Із Зигушем справи були геть інакші. Він був верткий і мав татове темне волосся. Для нього мені були потрібні стілець, батіг, клітка та повідець. Він уже заліз на мене, немов на улюблений горіх надворі.

Дзядзьо, єдина мовчазна особа в кімнаті, вдягнув темний костюм і білу сорочку: костюм правовірного єврея, який він носив щоденно все життя. Хоч як він пишався моєю сестрою, іти на концерт дзядзьо відмовився. Вони з бабцею вирішили лишитися вдома. Я бачила, що йому шкода, але дзядзині важкі чорні черевики наче вгрузли у перський килим – його не зсунути з місця. Від часу російського полону він відмовлявся навіть дихати з ними спільним повітрям. Мама добре розуміла, що марно сперечатися з її батьком у принципових питаннях. Вона поважала його та знала, що він чинить так, як вважає за краще.

Щохвилини мама кидала якусь зі своїх справ, щоб причепурити Маню. Вона розправляла їй комірець, тримала за плечі. Було легко зрозуміти, чому: кожним своїм доторком вона сподівалася передати Мані якнайбільше своїх сил, своєї волі. Бо сьогодні, вперше у своєму житті, Маня буде сама за себе. Маня теж розуміла, що стоїть на кону. Концерт мав «ушанувати» здатність росіян перетворювати нас, дітей прогнилих капіталістів і релігійних фанатиків, на вірних сталіністів і леніністів. А найкращих учнів – на шпигунів, інформаторів і членів партії. Вона знала, наскільки складно було вчителям обирати співаків та співачок. Вона знала, як вони триматимуть кулаки й нервово стискатимуть щелепи. Вона все розуміла. Навіть в одинадцять років – вона все розуміла. Не треба було нічого пояснювати.

Перед виходом Маня мусила пройти крізь стрій обіймів, поцілунків і пощипувань за щічки. Мама зайняла пост перед

дверима. Вона ще раз розправила Манину сукню. Вона впевнилася, що французький вузлик добре затягнуто. Розправила кінці червоної краватки навколо Маниної шиї. «Та постій же ти спокійно!» Але Маня вже була як скаковий кінь на старті. Їй треба було дістатися опери²⁸ раніше. «Та досить уже, відчепися від неї», – бабця прибрала мамині руки, поцілувала Маню та провела її в дорогу.

Я спостерігала, як Маня йде вулицею. Її терпіння вистачило лише до сиротинця для єврейських дівчат, за два будинки від нас. Вона озирнулася, усміхнулася, махнула нам рукою і побігла притьма. У будь-який інший день мама погналася б за нею з ганчіркою та жерстянкою вакси. Вона навіть відкрила рота, але лише зітхнула. Сьогодні вона лишиться на місці та дивитиметься, як її дочка біжить вулицею, поки не зникне з очей.

Годину потому, чудового весняного вечора, ми, десь зо двадцять п'ятеро осіб, вирушили до опери. Росіянам не вдалося забрати аромат бузку та відправити його на фронт з усім іншим. Ми з Манею дісталися б опери хвилин за дванадцять. Однак зараз ми неспішно пленталися, як череда на вигоні. Я озирнулася, щоб глянути на маму та трьох її сестер, які йшли попідруч, як зазвичай. Лунали щонайменше десять розмов. Наша родина не могла йти та говорити водночас. Тож коли хтось зустрічав знайомого, усі зупинялися поговорити; а за кілька кроків – знову. За чверть години ми пройшли заледве пів кілометра.

Коли дісталися до стадіону, побачили море дівчат у блакитних моряцьких костюмах і червоних краватках – формі російських піонерок. Кожна повносправна дівчина Жовкви була щасливою членкинею цієї організації, незалежно від власного бажання. Видавалося, що усе містечко стікається вулицею, наче річка. У всіх на думці було одне: прийти раніше, щоб зайняти добрі місця.

---

²⁸ Оперою авторка називає колишній будинок «Сокола», пізніше Будинок офіцерів, де є великий зал. Сьогодні це власність районної ради, використовують із розважальною метою. – В. Г.

Нашу оперу, «Сокил», щойно пофарбували. Із фриза звисали величезні афіші з оголошенням про концерт. Стільки машин я ще в житті не бачила. Вулиця була вщерть заповнена до блиску натертими авто. Кожну машину охороняв окремий загін солдатів, щоб упевнитися, що такі хлопчаки, як Зигуш, не скоять актів саботажу, лишивши свої відбитки на блискучому лаку. Машини належали комісарам, які позаймали усі великі будинки на Залізничній вулиці²⁹, одразу за замковими мурами навпроти парку. Попередніх власників убили або вислали до Сибіру. Якби я так не боялася за безпеку Зигуша, то дозволила б йому обмацати всі авто, до яких він дотягнеться.

Тато вітався з друзями, яким не міг більше довіряти. Друзі зводили наклепи на інших друзів. Євреї, які зводили наклепи на інших євреїв і відправляли дітей помирати до Сибіру. Навіть деякі діти наговорювали на власних батьків. Батько потискав їм руки та сміявся з їхніх жартів, обговорюючи величність цього вечора. Тато казав, що зневажити таких «добрих» друзів означало б самогубство. Мій дзядзьо дав би таким ляпаса й наказав забиратися до пекла. Під афішею я помітила політруків, які періодично розгулювали нашою школою, паллячи цигарки з своїми *товарищами*. Я знала, що навіть на дітей заведено справи. Коли у школі ми співали «*Інтернаціонал*», «*Утро первая*» та «*Песню партизанов*», я намагалася переконати себе, що це лише пісні. Але в мене було відчуття, що я заперечую свою віру, співаючи їх. Коли ми співали різдвяних колядок, такого відчуття в мене не було.

Я помітила шкільних подруг, які теж прийшли з родинами. Мені хотілося побігти до трьох моїх найліпших подруг: Жізи Ландау, моєї двоюрідної сестри, Гені Астман та Клари Летцер, однак мама наказала приглядати за Зигушем і Зо-сею. Мама вміла однієї миті казати, яка ж я розумничка, а вже наступної поставитися до мене як до малої дитини.

²⁹ Сьогодні це вул. С. Бандери, на ній збереглися садиби часів першої половини ХХ століття. – В. Г.

Офіцери вітали нас, учениць, помахами рук. Вони без найменшого вагання кидали недопалки прямо на кам'яні сходи, які щойно вимив і вичистив цілий загін селянок.

Надворі грав військовий оркестр. Ми пробивалися крізь тисняву, намагаючись триматися разом. Усередині грав інший армійський оркестр. Люстри, які відкидали озерця танцювального світла, просто-таки загіпнотизували Зигуша та Зося. Найкращі місця вже огородили для офіцерів та службовців, а також їхніх родин: вони призначалися для представників Червоної армії, Компартії та страшного НКВД – Народного комісаріату внутрішніх дел, який управляв сталінським ГУЛАГом. Ми пробилися нагору і знайшли ряд місць на балконі. Поки ми йшли, Зигуш торкнувся кожного червоного вельветового стільця. З нашого місця було добре видно оркестр і ложі. Деякі дружини росіян прийшли у спідньому. Вони не могли відрізнити нічну сорочку від сукні. Бідні жінки, багато яких були з-під Уралу, із сіл без телефону й навіть доріг, вважали, що це стильне шовкове вбрання з мереживним декольте призначено для вулиць Парижа, Будапешта або Берліна. Я з балкона в буквальному сенсі зверхньо дивилася на цих жінок, яких аж розпирало від гордошів. І соромно мені не було. Комунізм дав цим жінкам краще життя. Багато з них були дружніми до нас. Багато з них були добрими. Я ходила до школи з їхніми дітьми. Однак ми так боялися їхніх чоловіків, що жодна душа на всю Жовкву не наважилася пояснити їм, що вони одягнені у спідне.

Перед музикою ми мусили перетерпіти промови. Генерали та комісари удавали, що вони говорять щиро, а ми прикидалися, що віримо їм. «Ми маємо об'єднатися загальним фронтом проти реакціонерів». «Революції – це локомотив історії!». «Радість – це головна риса радянської людини». «Дайте нам своїх дітей на десять років, і ми повернемо вам справжнього більшовика».

Мама, Роза, Учка та Жіза сиділи з однаковими ідіотськими усмішками на обличчі. Усі на балконі були немов

скам'янілі статуї на цвинтарі. Лише Зося крутилася, а Зигуш штовхався. Щохвилини Зигуш тицяв у мене, щоб перепитати, коли вже Маня співатиме.

Та щойно Маня вийшла на сцену, вони завмерли від захвату. Вона була такою стрункою та крихкою, наче верба. Маня була значно менша за усіх попередніх співаків і співачок. Я почула, як за кілька сидінь від мене мама заходиться від астми. Від *квелн*³⁰ – нестримних незмірних гордощів – вона заледве могла дихати. А коли моя хлопчакувата сестричка відкрила рота, звідти полинув такий сильний і чистий голос, що в мене аж мурашки шкірою пішли. *«Вітри виють. Дерева згинаються. Душа болить. І сльози крапають»*.

Я трохи не вголос дивувалася: «Оце моя сестра? Невже це справді моя сестра?».

Кілька хвилин усе було ідеально. Ніхто не думав ні про що інше і не хотів бути деінде. Якби ж тільки вона могла співати й надалі. Я відчула, що допоки її голос, чистий, як світло, наповнений щирими почуттями, лунає залою, ми всі у безпеці. Але я також розуміла, що пісня завершиться, а відкриті серця радянських хазяїв знов обернуться на камінь. Та в цю мить я відчувала лише любов до сестри.

Совіти не могли знати, що співи моєї сестри лише посилять наше бажання жити життям, яке вони хотіли в нас відібрати. Наші вороги, російські офіцери та парткерівники, жорстокі та сентиментальні, які вбивали, депортували та катували нас, плакали, як малі діти. Овації не вщухали. Маленька Маня вклонилася, як її навчали, та прийняла букет червоних гвоздик від російського генерала. Весь вечір ми говорили про те, яку кар'єру Маня зможе зробити після війни. Але коли ми говорили про майбутнє, я відчувала, що це порожні слова. Вони лише мали притлумити біль від світу, що чекав на нас завтра і потім кожного наступного дня.

Коли ми з Манею вляглися спати, я щиро сказала їй, як сильно ми нею пишаємося. Я сказала, що ми здивувалися,

---

³⁰ Квелн (їдиш) – промені гордістю, радіти.

що в неї такий чудовий голос, що їй довго вдавалося тримати його від нас у таємниці. Навіть у темряві я бачила, як Маня усміхається. А потім подумала, скільки ж ще вона має таємниць, як-от ті ідеальної форми жолуді, пелюстки та камінці, що їх мама повсякчас знаходила в кишнях її сукні.

Маня так втомилася від денного божевілья, що заснула раніше, ніж голова торкнулася подушки. Але мені в цю ніч Маниного тріумфу було сумно. Моя рідна сестра стала для мене якоюсь незнайомою. Я так її любила, але не могла до кінця зрозуміти. Я знала про неї менше, ніж про героїв прочитаних книжок. Я дуже хотіла, однак так і не наважилася спитати в неї, що вона відчувала того вечора на сцені. Я знала, що вона просто знизав плечима.

Завтра Маня прокинеться, схопить скакалку і побіжить надвір, геть забувши про концерт. За дверима на неї чекатиме весняний день.

Минуло лише кілька тижнів після Маниної арії, а совіти вже не обіцяли нам концертів і не спокушали робітничим раєм. Тепер вони вимагали більшого, ніж покора. Вони хотіли контролювати навіть наші думки. Через службовців таємної поліції (НКВД), шпигунів та інформаторів ми боялися дивитися навіть на власне відображення: ніби воно теж могло нас зрадити. За кожним рогом на нас чигала небезпека депортації.

Один за одним серед ночі зникали друзі та їхні родини. Їх звинувачували у надмірному багатстві або симпатіях до польської влади. Інколи це були представники інтелігенції, які наважилися поставити під сумнів дії комуністів у Жовкві. Хтось, можливо, років двадцять тому під час розмови в кафе висловився проти комунізму. Підстава не мала великого значення – результат був однаковим для всіх. Родини не просто депортовували. Вони припиняли існувати, наче ніколи й не було їх. Наступного дня після зникнення росіяни вже спали в їхніх ліжках та їли продукти з їхніх буфетів.

Я впізнавала одяг своїх однокласниць на дочках росіян і бачила іграшки їхніх менших братів у руках синів росіян. Сою Марескі, мою подругу з Сілезії, депортували однією з перших, разом з іще сотнею євреїв-біженців з Австрії та заходу. Мама вирішила: якщо вже судилося нам потрапити у наступний вагон для худоби на Сибір, то потрібно підготуватися. Кожної вільної хвилини вона шила наплічники із зеленого полотна і складала до них вовняні шкарпетки, спідню білизну, їжу, ховала рублі та золоті монетки у таємних кишнях. Коли у двері постукають, а це точно трапляється (можливо, коли ми усі міцно спатимемо, і сон перетвориться на жахіття), – наша зграя, усі сімнадцять осіб, що живуть під одним дахом, батьки, сестри, бабуся й дідусь, тітки, дядьки, рідні та двоюрідні матимуть нові зібрані наплічники у дорогу.

Попри загрозу, ми призвичаїлися жити під комуністами. Тільки дзядзьо не змінився. Минуло вже вісім місяців, а він так і не навчився тримати свою ненависть до совітів при собі. Мама не піднімала голови від роботи, але їй було не просто: тато вже не міг заспокоїти її та переконати, що через нашу олійню нас не депортують.

Мій бідний батько гарував трохи не цілодобово. Селяни або військові не могли керувати олійнею, тож комісари мусили дозволити керувати йому. Однак вони приставили до нього Василюка. То був великий лінивий українець з якоюсь часткою російської крові, він мав густі довгі вуса й не робив геть нічого. Лише сидів цілими днями в татовому кабінеті та шпигував. Якщо Василюк виявляв бажання попрацювати, він хіба що читав газету.

Тато казав, що рублі нічого не варті. Тож за гроші нам правила олія. За вікном я бачила довгі черги людей, які чекали на свою норму олії біля очисного цеху поруч із виробництвом. На кухні ми обмінювали татову олію на сир, продукти, молоко та яйця у селян. Отримане, своєю чергою, міняли на борошно, цукор, чай та інші необхідні речі, які можна

було дістати у магазині батька моєї подруги Гені. Принаймні їжі нам не бракувало.

Першим росіяни забрали мого дідуся. Я в той час лежала в лікарні після видалення апендициту. До нашого будинку підїхало авто з трьома чоловіками у дешевих костюмах та капелюхах, натягнутих на очі. Мама розповідала мені, як вони тягнули дідуся з наших сходів до авто, а перед очима в мене образ дідуся зменшувався та зминався, як паперова лялька. Я могла лише ридати.

Після арешту дядзьо я почула наступні погані новини. Тієї самої ночі, коли забрали дідуся, НКВД провели арешти по всіх містах, містечках, селах і штетлах на новоокупованих теренах. Вони ув'язнили кожного колишнього польського офіцера і держслужбовця, а також десятки вчителів, політиків, представників інтелігенції і підприємців.

Мама давала хабарі охоронцям, щоб дізнатися хоч щось. Тож за кілька днів вона розповіла, що дядзьо перевели до тієї самої лікарні³¹, де була я, – його нирки не витримали тюремних умов. Одного дня його вивели на прогулянку в лікарняний парк під охороною двох озброєних солдатів. Яке безглуздя! Вони мали впевнитися, що цей старий на візку, босий, у самій лише лікарняній робі, не втече. Коли дідусь мене побачив, його очі наповнилися сльозами. Він зміг сказати тільки *«Гей авек»*³² – «Іди звідси». Він руками показував мені, щоб я зайшла назад до лікарні. Я розуміла, що він переживає, щоб солдати мені чогось не заподіяли, але не могла зупинитися. Я підійшла, і ми обійнялися. Мені заледве вдалося спитати, як він. Оце й усе. Не було про що говорити. Нічого не можна було вдіяти.

Хоч ми не мали можливості нормально спілкуватися, мені було досить просто посидіти поруч із дідусем. За кілька днів я помітила, що це його теж трохи підбадьорює. Одного

³¹ Напевно, це приміщення лікарні по вул. Шпитальній, що й нині там розташована. – В. Г.

³² Гей авек (їдиш) – «йди геть».

дня, коли ми мовчки сиділи в парку, до нас підійшли двоє офіцерів НКВД. Дідусь мав піти з ними. У їхніх словах не було примусу або злості. Дідусь був для них лише пакунком із сумними очима. Медсестра побігла за лікарем, адже дзядзьо заслабкий, щоб лишати лікарню. Він сумно усміхнувся мені, щоб я не хвилювалася. Сумнішої усмішки я ще в житті не бачила. Тоді дзядзьо зблід, його почало трусити. Охорона та енкаведисти ніяк не відреагували на мої крики, я ж бо для них ніщо. Вони завантажили мого бідного дзядзьо, скорченого від болю та жаху, на воза. Лікар посперечався з ними, але лише для годиться. Я відступила, перелякана та безпомічна. Дзядзьо поклали на соломі, і то вже добре. Я довго стояла на тому місці, неначе це могло зупинити час. Я знала, що мама знову підкупить охоронців, щоб дізнатися про дідуся. Я могла лише чекати, коли вона прийде та розкаже мені про те, що дізналася.

Мама не приходила три довгі дні. Коли вона нарешті зайшла до палати, то вигляд у неї був, немов у жалобі. Вона принесла трохи супу. Поки переливала суп у миску, ми почали говорити. Наступного дня після того, як дідуся відвезли з лікарні, один з охоронців прибіг до нашого дому й розповів, що маминого тата та інших політичних в'язнів конвоюють до залізничної колії. Мама та Учка схопили кілька хлібин, щоб встигнути йому передати. Вони знали: для довгої дороги потягом знадобиться їжа. Коли вони дісталися центральної площі³³, навпроти замкових мурів, то помітили дідуся, який ішов у колоні під охороною радянських солдатів. Мама та Учка кидали йому хлібини, не зважаючи на зауваження конвоїрів. Через це їх арештували і тримали в тюрмі у вежі³⁴ аж до сьогоднішнього ранку. Маму аж трусило від злості: «Уявляєш, Кларочко, йому не дозволили підняти жодної хлібини».

---

³³ Ринкова площа – сьогодні площа Вічева. – В. Г.

³⁴ Північну вежу замку пристосували під в'язницю. – В. Г.

За рештою моєї родини прийшли, коли я ще була в лікарні. Це сталося посеред ночі, але тато, як зазвичай, був через дорогу на олійні. Агенти мали ордер на арешт Мейра Шварца та його родини. Мамі забракло слів, щоб про це розказати, але я зрозуміла і так. Родина мого батька була настільки релігійною, що вони не переймалися реєстрацією шлюбу в державних установах. Хоча в повсякденному житті ми усі мали прізвище Шварц, усі офіційні документи, навіть моє свідоцтво про народження, були виписані на прізвище Готтліб. Мама показала ці документи НКВД як доказ, що ми – інша родина. Їй було неймовірно соромно від того. Іншим пощастило менше: енкаведисти забрали бабцю, дядька Манека, тітку Розу, її чоловіка Пінхаса та їхніх чотирьох дітей. Дядько Юзек та тітка Жіза сховалися у підвалі. Потому вони втекли до Львова.

Мама пішла на вокзал, бо цього разу совіти дозволили членам родини та розподільчому комітету «Джойнт»³⁵ передати ув'язненим харчові пайки, білизну та інші речі. Мама змогла переговорити з Розою та іншими. Ніхто не повідомив, куди їх везтимуть, скільки часу триватиме подорож, що на них чекає після прибуття. Мама сказала мені, що вона прощалася з бабцею, немов востаннє. Ми не знали, чи моя нещасна бабуся переживе подорож, а ще ж невідомо, що для неї та інших підготували совіти після приїзду. Роза намагалася заспокоїти свою молодшу сестру: казала, що мама вчинила правильно, рятуючи себе. Але перед собою я бачила мамине згорьоване і провинне обличчя.

Наша родина зіштовхнулася з немислимим. З тим, що частина рідних муситиме рятуватися хай навіть і не коштом інших, але без жодної можливості їм допомогти. Я ридала без упину. Мені дуже хотілося додому, до мами. Я не могла

---

³⁵ Повна назва – Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет, найбільша єврейська благодійна організація, створена у 1914 році в США для допомоги євреям по всій земній кулі за межами Америки. У 1937 році й до початку війни радянська влада всіляко переслідувала представників «Джойнту» і тих, кому вони надавали допомогу.

провести ще одну ніч без родини. Мені потрібно було лягти у своє ліжко, поруч із сестрою, навпроти мами та тата. Для мене це був єдиний спосіб відчутти, що ми разом.

Мама не все мені розказала. Таємниця відкрилася на за- тильних сходах нашого будинку, коли я повернулася з лікар- ні. У дворі грали двійко дітей. Мама познайомила мене зі Сталіною та Володею Дупаками. Сталіна мала чотири роч- ки, її волосся було русяве, а сама вона була така пухка, що відьма з казки про Ганса і Гретель залюбки запхнула б її у піч. Володя був мій одноліток, ми бачилися у школі. Володя при- вітався офіційно та запитав про моє здоров'я: він чув, що я повернулася з лікарні.

У будинку мама прошепотіла до мене: «Білизна на ліжку бабці та дядзьо ще не охолола, як вони заїхали. Батько слу- жить у НКВД». А очі її немов запитували: «Хтозна, чи не він організував депортацію дядзьо».

Я намагалася підготуватися до того, що будинок спорож- ніє без бабусі та дідуся. Адже щодня я відчувала їхню при- сутність, чула їхні голоси, сміх, запахи бабусиних страв. Я думала, що зможу відчувати їх навіть тоді, коли їх не стане. Однак тепер двері між половинами будинку, які ніколи не зачиняли вдень, були міцно замкнуті. Мене аж тіпало від думки, що в ліжку бабусі та дідуся сплять енкаведисти.

Попри все, я раділа поверненню додому. *Товариш* Дупак – непримітне обличчя, залишки русявого волосся – лише приємно усміхався до мене. А ми усі – до нього. Вони були ідеальною родиною комуністів. Радянська експансія прине- сла їм покращення, а вони були впевнені, що несуть краще життя у Жовкву. *Товариш* Дупак виходив рано-вранці, а по- вертався вже поночі. Його дружина була заклопотана свої- ми справами, тож усе спілкування відбувалося через дітей. Вони ж знали про війну тільки те, що їхній батько – дуже могутня людина, і що усі діти містечка із ними дуже люб'язні. Тепер ми стали обережнішими. Раніше ми ніколи не зважа-

ли, чи гучно говоримо, – тепер переважно шепотіли один до одного.

У середині червня 1940 року надійшов лист від тітки Рози. Ми два місяці чекали на новини, але тепер мама боялася відкривати конверт. Перші ж рядки розвіяли наші страхи: усі пережили подорож. Зараз вони всі у Казахстані, десь у безкрайї пустелі Центральної Азії, ближче до Китаю, аніж до нас. Роза написала, що там війна майже не відчутна, що місце поза часом і простором. Між міськими ринками товари возили каравани верблюдів. Ми зітхнули з полегшенням. Зважаючи на тисячі кілометрів між ними та війною, вони мали б почуватися у безпеці. Далі Роза пояснила, що привезених викинули з потяга й наказали шукати роботу. Однак роботи не було. Вони вже голодували, коли дядько Манек знайшов роботу на олійні в Актюбінську³⁶ – їм конче були потрібні спеціалісти. Вони переїхали до цього дивного міста й почали нове дивне життя. Роза раділа, що вони разом, що мають прихисток та їжу, що виживатимуть як родина. Якби ж лист цими словами закінчився.

Мама читала далі і змінювалася на обличчі. Роза писала, що її син, Вілек, також знайшов роботу на виробництві. Він дуже нервував, бо мусив починати роботу без відповідного одягу. Роза пообіцяла купити йому робочий одяг наступного дня. Та в першу ж годину на роботі його пояс затягло в лещата якоїсь величезної машини. Вона, наче чудовисько, проковтнула його. Роза написала, що від сина залишилося так мало, що важко було поховати його по-людськи. Йому було лише дев'ятнадцять років. Відколи родина Рози переїхала до нашого будинку у 1939 році, я вважала Вілека старшим братом. Він був дуже милий і захищав мене. Мама співчувала старшій сестрі та її втраті. Коли вона підняла очі на мене та Маню, я зрозуміла, що вона вдячна Богові, що такого не трапилося з котроюсь із її дочок.

---

³⁶ Зараз це місто Актобе в Західному Казахстані (перейменовано у 1999 році).

Літо перейшло в осінь, а я не могла перелічити усі зміни, що сталися з вини цього сірого режиму. Церковні дзвони більше не дзвонили. «Сокіл» припинив показувати голлівудські фільми. Польські патріоти, біографії яких ми вчили у школі до окупації, перетворилися на злочинців. Люди боялися ходити до синагоги, тож тато прокрадався через дорогу до будинку пана Мельмана, де збирався таємний *міньян*. Тато став робітником. Росіяни остаточно захопили олійню – спадок нашої родини упродовж п'яти поколінь. Нічого не обговорювали публічно. Черниці з монастиря по нашій вулиці³⁷ тепер ходили в довгих спідницях замість традиційного вбрання. До школи ми ходили у формі. Кошерне м'ясо можна було замовити хіба що таємно. Усі газети, крім комуністичних, закрили. Мама шалено скуповувала вовняні шарпетки та білизну. Мішки в тата під очима набиралися найтемнішим багрянцем, що я коли-небудь бачила. Перед вечерею у *шабат*³⁸ мама мусила запинати фіранки.

Я удавала старанну комуністку. Весь час мені було страшно. Найбільше змінилася мама. Вона майже зникла з нашого життя. Чи не кожного дня вона сідала на автобус до Львова і там ходила по кабінетах кожного комісара, партійця, політика, якого могла знайти, в пошуках новин про дзядзьо. Інколи вона поверталася пізно вночі, інколи її не було кілька днів. Завжди було видно, що вона втомлена та розчарована поразками. Вони брали татові гроші, давали обіцянки, а потім маму навіть на поріг не пускали. Я знала, що вона любить свого батька. Мені лише хотілося, щоб дзядзьо міг побачити, наскільки сильно.

Я також знала, що тато й мама намагаються захистити нас не лише від фізичних загроз, а й від хвилювання. Та вони заледве могли заспокоїти нас на тлі нацистських успіхів у Європі. Два роки тому мені б і на думку не спало думати про війну. Війна – це щось із Толстого, не з мого життя.

---

³⁷ Напевно, це монастир Феліціанок. – В. Г.

³⁸ Шабат (іврит) – субота. За єврейським релігійним календарем це свято і день відпочинку.

Мене ніхто не зміг би переконати, що, попри випадкові погроми, наше містечко та його п'ять тисяч євреїв у далекому куточку Галичини не є найкращим із можливих світів. Сімсот років нас кидало туди-сюди між десятком країн та імперій – як клубок шерсті у котячих лапах. Ми змінювали підданства, як у кращі часи мама змінювала сукні. Раніше я завжди знаходила розраду в тому, що позаяк у минулому все завжди виходило добре, то й зараз усе буде добре. Але тепер я стала кимось іншим, з іншими думками та іншими надіями. Навіть дрібниці, як-от читання чи навчання в школі, що раніше давали мені стільки задоволення, не приглушували липке відчуття у животі. Думки обсіли мою голову, попри спроби мами і тата підбадьорити мене та Маню. Як можна було читати роман, коли гауляйтер (генерал-губернатор) Польщі Ганс Франк заявив: «Отже, я передбачаю, що зрештою євреї зникнуть»? Що трапилося з дідусем? Що буде з нами? Наші зелені наплічники нас, напевно, не врятують. Ми застрягли між двох надзвичайно потужних країн, що нас ненавидять. Росіяни ненавидять нас через непокору їхньому комунізму, а нацисти – через нашу релігію.

До війни дорослі шепотілися лише про подарунок для котрогось із нас або коли пліткували. До обох випадків мені було байдуже. Тепер же я просто мусила почути кожне слово, навіть якщо це позбавить мене сну. Тривожність від незнання була гіршою. Я збирала новини, факти – усе, чому варто довіряти.

За минулий рік Францію захопили. А також Голландію, Люксембург і Бельгію. Італія та Японія приєдналися до Німеччини і створили «Союз Осі». Угорщина, Румунія та Словаччина стали німецькими союзниками. Майже мільйон євреїв ізольовано у гетто Варшави, Кракова та Любліна³⁹. Союзники ще не напали на нацистів, які пишалися своєю непереможністю. Кожна квартира, кожна кімната у містечку заповнювалася біженцями від нацистів. Страшні історії

---

³⁹ У цих трьох гетто кількість в'язнів становила щонайбільше 600 тисяч.

поширювалися, як чума. Від них не міг захистити навіть батьківський шепіт.

При тямі мене тримало лише шкільне навчання. Церкви та деякі школи мали великі бібліотеки. Також існували приватні книгозбірні. Я обходила їх трохи не щодня. Колишні черниці та старий пан Аппель, завідувач приватних бібліотек, чекали на мене. Вони відкладали для мене книжки, що, на їхню думку, мали б мене зацікавити. Це був рік Віктора Гюго, Чарльза Дікенса, та, звісно, великих російських романістів: Толстого, Тургенева, Достоевського та Гоголя. Я обирала книжки за обсягом та вагою. Чим більша та важча – тим краще. Я щосили намагалася витіснити реальний світ літературою.

Весною 1941 року, майже рівно за рік після депортації, я отримала листа від подруги Соні Марескі. У ньому вона описувала жахливий пронизливий холод і важку роботу, що її родина мусила виконувати у вугільних копальнях. Вона писала, що робітники зазвичай не витримують і року. Єврейська громада зібралася, щоб отримати дозвіл надіслати їм мацу на Песах⁴⁰. Лист Соні завершувався словами: «Коли війна завершиться, лише кургани й масові могили нагадуватимуть, що тут колись жили люди».

На початку травня мама якимось способом вийшла на комісара Ванду Василевську, яка мала дуже високу посаду в НКВД⁴¹. Мама настільки зневірилася, що не побоялася піти до НКВД. Вона розповіла, що комісар Василевська видалася їй порядною жінкою. Вона сказала мамі: «Мені шкода вас. Брехати не буду. Вашого батька може звільнити лише чиновник, який підписав наказ про арешт. Я спробую. Якщо він повернеться, знатимете, що мені вдалося». Це дало нам трохи надії. Проте тато попередив, що Василевська може виявитися шахрайкою.

⁴⁰ Песах – єврейське свято на згадку про вихід з Єгипту і звільнення з рабства. До цього свята випікають спеціальний пісний хліб – мацу.

⁴¹ Можливо, авторка саме так запам'ятала або ж хтось умисне ввів її матір в оману. Згідно з біографією, Ванда Василевська була у 1940–1962 роках депутаткою Верховної Ради СРСР.

У середині червня до нас постукав пан Ратусиньський – приймний польський селянин, який колись працював на тата. Його щойно звільнили з тюрми «Бригідки» у Львові, де він сидів після спроби втекти від совітів до Румунії. Він розповів, що в'язні сиділи по камерах за алфавітом, а за кілька камер від нього сидів мій дідусь. Дзядзьо живий і лише за 35 кілометрів від нас. Ми молилися і дякували Богу за милість. Сталося диво. Мама запросила пана додому та змусила розказати все до дрібниць. Пан Ратусиньський розповів, що дзядзьо перевели до в'язниці з концтабору на сході. Ми дізналися, що він хоч і схуд, але цілком здоровий. І якщо все буде добре, то скоро його мають відпустити. Мама обняла пана, як рідного брата, та поклала йому копійчину в кожну кишеню перед тим, як відпустити. Велике або жадібне серце *товарища* Василевської не підвело.

Наступного ранку мама першим автобусом рушила до Львова, щоб подякувати їй та спробувати пришвидшити звільнення. *Товарищ* Василевська щось перевірила і сказала мамі, що є плутанина з деякими документами, однак усе буде добре: справа має вирішитися за кілька днів. Хоч наше терпіння геть вичерпалося, ми мали чекати ще кілька днів. Решту дня мама готувалася до повернення дзядзьо додому, щаслива, що нарешті може очікувати на щось добре. Вона вичистила для нього кімнатку в підвалі, випрала та випрасувала його одяг, виміняла курку, щоб приготувати суп. Я допомагала мамі у хатніх справах і також думала лише про повернення дзядзьо. Мама розуміла, що її батько скаженітиме, навіть після місяців у вигнанні та тюрмі. Адже чоловік, який міг бути причетним до вигнання дзядзьо, його дружини і дочки, живе у нашому будинку. Мама боялася його можливих дій. Двадцять років тому її батько відклав хасидське вбрання і взяв до рук рушницю, щоб воювати проти росіян. Лише страх за наслідки його дій для нас міг його якось стримати.

Наступного ранку ми прокинулися через якесь заворушення на іншій половині будинку. Біганина, бахкання дзве-

рима. З вікна ми побачили, як Дупаки поспішно вантажать коробки та чемодани до армійської радянської вантажівки. Дітей вони запхали в авто. Крізь відкрите вікно авто було видно, що Сталіна та Володя дуже сумні та налякані.

Ми з полегшенням спостерігали за тим, як вони виносять свої речі з будинку. Принаймні, дзядзьо матиме на один головний біль менше та зможе спокійно повернутися до власної оселі. *Товариш* Дупак поцілував дружину та дітей і простежив за від'їздом авто та вантажівки. Тоді зайшов до нас і повідомив, що відправляє дружину на схід. Гітлер порушив пакт Молотова–Ріббентропа і вдерся на окуповану росіянами територію Польщі. Тож Дупак покидає будинок.

За кілька секунд моє ставлення до росіян змінилося. Раніше я боялася та зневажала їх за те, що розірвали нашу родину, – тепер я хотіла, щоб вони лишилися. Для нас ці новини були просто катастрофічними. Цього разу все не обмежиться кількома днями прогулянок солдатів Вермахту. Ми знали жахливі подробиці того, що має трапитися. Роза та інші біженці, що втекли на схід, це вже бачили. Прийдуть СС, депортації та гетто. До кордону з окупованою нацистами частиною Польщі лишилося менше ніж 60 кілометрів. А паніка на вулицях та росіяни, які відсилали свої родини, були підтвердженням того, що захищати нас ніхто не збирається. Нас покинули. Тато вважав, що це відступ; він пішов дізнатися, чи можна поїхати з росіянами. Досить швидко він зрозумів, що це неможливо. Він побачив, як двох єврейських дівчат, Малку і Розу, їхні чоловіки – російські солдати намагаються посадити на вантажівки, а росіянки їх звідти скидають.

Тато ще говорив, коли до хати вбігла Учка. Вона панікувала. Дядькові Гершу наказали з'явитися на центральну площу. Російські військові ходили по будинках, мобілізуючи кожного повносправного чоловіка від сімнадцяти до сорока п'яти років. Їх мали відправити одразу на фронт. Вона, а потім і ми здивувалися, що тата не забрали. Ми подумали, що

до цього міг докласти руку *товариш* Дупак. Мама наказала нам лишатися вдома. Не дозволила піти на площу прощатися. Дядько Герш був на зріст чи не меншим за рушницю; вони з сином, Зигушем, мали однакові очі та нижній характер. Я навіть уявити собі не могла, щоб він воював. Учка потім розказала мені, як вони проходили через ворота поруч із Райським пагорбом – так його назвав король Собеський, бо вважав, що це найгарніше місце, яке він бачив у житті. Я не могла уявити, що мав відчувати дядько Герш, ідучи повз місце, де ми відпочивали на пікніку майже щосуботи, де його син гасав затіненим підліском; крокуючи у складі армії, яка ув'язнила його тестя, але воювала проти нацистів. Цього я не могла збагнути. Учка також розповіла, які сумними та водночас збудженими були діти. У свої два та чотири роки Зигуш і Зося не розуміли, чому і кому вони машуть руками, тимчасом як обличчя їхнього батька та сотень інших нажаханих людей пропливали повз у небуття. Учка намагалася приховати свій страх. Але вона розуміла, що напевно прощається з чоловіком назавжди. Було б чудово пишатися Гершем Лейбом, який пішов захищати нас і країну. Однак ми могли думати лише про нацистів і своє сумне майбутнє.

Росіяни забрали усі машини, вози та коней. Жовкву охопив хаос. Щодня з міста йшли дедалі більше росіян. Вони забирали усе, що могли: швейні машинки, металолом, деревину, ванни, зерно, столи. Виглядало так, наче повз наше вікно несуть увесь вміст містечка. Знову з'явився *товариш* Дупак, цього разу з вівчаркою у наморднику. Він прийшов за своїми речами, адже німці вже наблизилися до Львова і він мусив їхати. Він сказав, що йому сподобалося жити поруч і що має надію побачитися після війни. Він щиро потиснув татову руку й додав «до свіданья».

За деякий час після його від'їзду вулиці охопили паніка та плач. Спочатку ми вирішили, що нацисти вже у містечку. Однак потім дізналися, що перед відступом НКВД спустошив місцеву в'язницю. Політичних в'язнів розстріляли,

а потім випустили бойових псів. Собаки здирали з людей обличчя. Я не могла повірити, що *товариш* Дупак, непримітний облісілий чоловік із приємною усмішкою, на таке здатен. Щойно мама почула жахливі новини, почала боятися найгіршого стосовно свого батька. Вона кілька днів намагалася знайти Ванду Василевську, але та втекла з рештою.

Ми не могли дізнатися, чи дзядзьо відпустили, чи він живий. Ми боялися думати про те, що з ним могло трапитися. Також втратили зв'язок із Юзеком та Жізою, які весь рік прожили у Львові. Мама могла лише чекати. Вона вірила, що брат зробить усе можливе, щоб дізнатися про долю батька.

За два тижні Юзек повернувся додому з Жізою, новою дружиною Релою і кількома її родичами, зокрема її братом Дудьо. Їхні згорьовані обличчя сповіщали нам про долю дідуся і наше похмуре майбутнє.

Юзек розповів, що у Львові такий самий хаос. Військові та комісари скидали цивільних із потягів і стріляли по них, якщо ті тікали недостатньо швидко. Усі вантажівки, авто та вози забрали для втечі росіян на схід. Через день прийшли нацисти. Однією з перших справ СС було зібрати на вулицях євреїв для роботи у тюрмі. Юзек пішов, сподіваючись знайти дзядзьо.

Він сказав, що сморід на території в'язниці збивав із ніг. У коридорах, камерах, дворі лежали трупи. Як і в Жовкві, перед від'їздом енкаведисти вбили та понівечили тіла усіх політичних в'язнів, щоб нацисти не могли їх розпізнати. Так вони захищали себе. Але справжніх злочинців, убивць, гвалтівників і крадіїв просто відпустили.

Ми вже знали, що мало відбутися далі. Після розстрілів НКВД спустили псів. В ув'язненні усім правочинним євреям поголили бороди. Тож ми навіть не могли поховати іншого правочинного єврея замість дзядзьо. Юзек та інші виносили тіла надвір, де люди намагалися упізнати членів родини се-

ред трупів. Трупів було більше ніж три тисячі⁴². Серед них було багато дітей. Були вагітні жінки з розрізаними животами та грудьми. Багато було черниць і священників. Юзек та інші євреї викопали масові могили на українському кладовищі. Вони вкидали туди тіла та пересипали вапном, поки могила не заповнилася. Нацисти вирішили, що поховання відбувається занадто повільно. Тож вони наказали Юзеку та іншим просто посипати тіла у підвалах тюрми вапном і замурувати двері та вікна. Можливо, тіло дзядзьо було в масовій могилі. Можливо, у підвалі «Бригідок». Ми ніколи про це не дізнаємося.

Через кілька днів українські націоналісти за схвалення нацистів убили чотири тисячі євреїв Львова. Українські націоналісти вважали, що вся Галичина належить їм. Вони вважали, що поляки та євреї захопили їхню батьківщину. Сталін заморив голодом мільйони українців, тому націоналісти раділи відступу росіян і вітали нацистів як визволителів та союзників⁴³. Юзеку, Релі та іншим пощастило, що вони змогли вирватися живими й безпечно дістатися Жовкви.

---

⁴² Дослідник Кай Струве наводить цифру 2358 жертв як загальну кількість загиблих у чотирьох львівських тюрмах. У «Бригідках» (якщо авторка правильно ідентифікує тюрму), за його підрахунками, загинули 981 людина.

⁴³ 1–2 липня 1941 року під час згаданого погрому, за оцінками дослідників, було вбито від 3 до 5 тисяч євреїв Львова. Очевидно, злочинцями і вбивцями були не тільки українські націоналісти. Під наглядом і контролем нацистських окупантів, у насиллі та вбивствах міських євреїв брали участь містяни, серед яких були і українці, і поляки, й інші. Також серед погромників були представники правого крила українських націоналістів, а саме бандерівського крила ОУН. Не можна з них зняти провину за цей злочин, але й покладати цю провину тільки на них також не є історичною правдою. Після жахливих сталінських злочинів на теренах Східної Галичини багато націоналістів вітали німецьких окупантів, мріючи про відновлення за їхньої допомоги української державності. Проте вже невдовзі вони самі стали жертвами нацистів. Більше того, спираючись на документи і фахові дослідження (наприклад, Дітера Поля, Якова Гонігсмана, Джона Химки, Еліягу Йонеса, Кая Струве), можна стверджувати, що погром проти єврейської громади Львова став можливим тільки через окупацію міста нацистами, зокрема військовими частинами Вермахту і підрозділами СС. Нацистська окупаційна влада Львова спровокувала і підтримала погром проти єврейських жінок, чоловіків, дітей міста. Саме нацисти відкрили тюрми радянської каральної спецслужби НКВД і продемонстрували жертви сталінського режиму, який вони оманливо маркували як «жидобільшовицький», тож сприяли бажанню деяких містян помститися не більшовикам, а львівським євреям. – *Анатолій Подольський*.

Нашу скорботу неможливо було передати словами. З нею прийшло відчуття, що наша доля вже нам не належить. Було враження, наче збирається на грозу і небо швидко вкривають темні хмари. Здавалося, що в цьому світі вже ніщо не має сенсу. Пізніше ми дізналися, що старих офіцерів, як-от дядзью, спочатку вивезли на схід у концентраційні табори, згодом відпустили та дозволили приєднатися до родин. Совіти вирішили, що не варто перейматися старими та хворими. Якби мама не перевертала гори й не витратила стільки грошей, щоб урятувати свого батька, можливо, він був би зараз у безпеці в Казахстані, з дружиною та родиною.

Розділ 2

СХОВАНКА

Липень 1941 року - листопад 1942 року

У нашому містечку панують жах і паніка. Євреї будують усілякі бункери: під землею, за подвійними стінами, – де є хоч якась шпарина, щоб сховатися. Інші шукають допомоги від неевреїв. Треті в розпачі оплакують втрату близьких... За чутками, їх отруюють газом. Інші чутки кажуть про вбивство струмом, спалення чи розстріли. В одному ми впевнені – звідти не вертаються.

Я почала рахувати загиблих.

Вілек. Дзядзьо. Сини пана Маліновського, який мешкав через дорогу від пана Мельмана й за кілька будинків униз по вулиці від нас, мали таку саму долю, як і дзядзьо. Я знала, що це лише початок. Нацисти могли прибути в Жовкву от-от, будь-якої хвилини.

Ми не полишали будинок. Тільки тато ходив на роботу до олійні. Селяни намагалися привезти якомога більше сировини до приходу нацистів. Тато знав, що кожен золотий може згодом урятувати нам життя, тож працював цілодобово. За-

борони виходити на двір не було, але навіть Маня сиділа чудовими літніми днями в хаті, видивляючись у вікно. Я не могла зосередитися на книжках. Ніхто не хотів розмовляти. Мама готувала. Ми застеляли ліжка. Оце й усе, на що вистачало сил. Ми передчували якусь неминучу катастрофу, але не могли нічого вдіяти – лише чекати. Час тягнувся нескінченно. Як у кошмарі, коли намагаєшся втекти від якогось невидимого жаху, а підлога засмоктує твої ноги, і крики стають беззвучними. Ми не знаходили собі місця. Вночі я відчувала, як поруч не може заснути Маня, а навпроти крутяться від безсоння батьки.

Ранком 5 липня 1941 року від жаского сну нас розбудив рев мотоциклів⁴⁴. За ними проїхали вантажівки, а потім повз наше вікно промарширували солдати – наче ми якісь маршали, що приймали парад. Знову Вермахт. Тато пішов надвір і згодом розказав, що вони поводяться так само, як у 1939 році: гуляють вулицями, фотографують замок і церкви, немов туристи. Вони роздавали дітям солодощі, а з чоловіками ділилися цигарками, запевняючи стурбованих містян, що їм не варто хвилюватися. Ми все одно боялися виходити надвір. За два дні тато прибіг із заводу, щоб повідомити: прибувають СС і Гестапо. Він почув, що наш головний *рабин*⁴⁵, якого поважали за побожність і мудрість у всій Східній Європі, зібрався зустрічати їх біля входу до міста, дець за кілометр від нашого будинку. З ним мали бути представники *кагалу*⁴⁶ та жовківської єврейської ради. Вони готувалися благодіти й домовлятися про порятунок наших життів. Ми мало на що сподівалися від цієї зустрічі. Дуже скоро почули постріли, не голосніші, ніж хлопання корка від шампансько-

⁴⁴ У «Сефер Жолків» (книзі пам'яті) зазначено дату 29 червня.

⁴⁵ Встановити ім'я особи, про яку пише Клара, не вдалося. У «Сефер Жолків» немає згадки про рабина, якого убили саме при вступі німців до міста (чи у наступні кілька днів). У цій книзі пам'яті йдеться про Лейба Вайхерта, але не сказано, що він був рабином, зазначено, що загинув разом із сином «по дорозі на Львів» у 1941 р. У тій самій книзі є згадка про «відомого хасидського рабина» Аврама Шмуеля Аба Рабіновича, але, за свідченнями з бази даних Яд Вашем, він загинув у 1943 році. Інші названі за іменами рабини Жовкви або померли, або виїхали звідти ще до війни.

⁴⁶ Кагал (іврит) – правління єврейської громади.

го. Навіть наступні стогони та плач було ледве чути. Однак цього вистачило, аби сповістити, що наш кошмар прибув.

Ми дізналися, що головний рабин заледве встиг щось сказати перед тим, як есесівець поцілів у нього. Представників кагалу, що були з ним, заарештували, – серед них був батько Жізи Ландау. Тоді есесівець поїхав до синагоги й наказав своїм людям винести звідти всі золоті, срібні та інші цінні речі. Натовп євреїв нажахано спостерігав, як на вантажівки склали корони з ручок сувоїв Тори, накриття для Тори, вишиті золотими нитками, свічки та оздоблення з колон. Хасиди та ортодокси розпачливо рвали на собі одяг через таке знеславлення. Вони розуміли, що мали б ховатися, та не могли бути осторонь. Коли красти було вже нічого, есесівці облили бензином лави, поруччя, молитовники, Тори⁴⁷, таліти⁴⁸ – усе у святині, що могло горіти. *Собеський Шул*⁴⁹ вибухнула полум'ям: десятки факелів підпалили бензин, а вікна розстріляли з автоматів, щоб вогонь краще розгорівся. Вогонь піднімався стінами і виривався з вікон. Коли всі паперові та дерев'яні частини згоріли, вогонь згас. Фарба обгоріла, однак будівля вистояла. Офіцер СС нетямився від люті. Він наказав своїм людям кидати в попелище бідолашних євреїв, неначе жар від єврейської плоті міг спопелити цеглу. Повз їхав у мерседесі офіцер Вермахту, і він настільки жажнувся побаченого, що наказав повитягувати євреїв із вогню. Оскільки він був вищим за рангом, то кількох євреїв вдалося ненадовго врятувати. Щойно Вермахт поїхав, есесівці знову спробували спалити синагогу, але стіни знову не піддалися.

В іншій ситуації факт, що *шул* встояла, визнали б дивом. Але зараз я вважала зовсім інакше. Від самого початку війни у 1939 році я таємно сподівалася на диво. Я нікому про це не казала. Ані батькам, ані Мані, ані навіть жодному з моїх

⁴⁷ Тора – П'ятикнижжя Мойсея. У синагогах Тора зберігається і у вигляді книжки, і у вигляді сувою.

⁴⁸ Таліт – молитовне покривало прямокутної форми із китицями, яке надягають чоловіки під час релігійних церемоній та богослужінь.

⁴⁹ Собеський шул – синагога в м. Жовква, пам'ятка архітектури, історії та культури. Розташована на вулиці Запорізькій. Шул (їдиш) – синагога, дім навчання.

друзів. Я настільки глибоко та щиро вірувала, що сподівалася на щось майже біблійських масштабів. Вбивство Головного рабина та спалення нашої синагоги зруйнувало мої надії на Бога. Я думала, що сама сутність, у яку я вірила, покинула нас. Тепер лише ми четверо – мама, тато, Маня та я – проти Третього райху.

Чутка про те, що есесівці вимагають викуп за арештованих членів кагалу, дійшла до нас іще до приходу збирача коштів. Коли мама розказала, скільки кілограмів золота та срібла вони вимагали, мені здавалося, що стільки на цілому світі немає. Мама віддала нашу срібну *ханукію*⁵⁰, весільний обруч, срібні таці та свічники. Викуп привезли до штабу СС на візках. Вони зайняли приміщення міської ради у замку Собеських⁵¹. Їхні вікна виходили на фонтан Діви Марії та дві великі церкви⁵². Проте святість цих будівель на СС не впливала. Чоловіків відпустили та наказали їм керувати юденратом⁵³, на який поклали відповідальність за усі єврейські справи. Та найголовнішим обов'язком мало стати бездоганне виконання есесівських наказів.

Нацисти обвішали місто оголошеннями про расові закони. Їх надрукували готичним шрифтом – зброею ненависті. Та ми знали ці закони напам'ять ще до прибуття нацистів. Нам не дозволяли виходити до школи або у парк. Вводили комендантську годину. Нам заборонено йти тротуаром – лише дорогою. Справу мого батька, як і кожне єврейське підприємство міста, конфіскували нацисти. Ми мусили носити над правим ліктем білу пов'язку з синьою зіркою Давида.

⁵⁰ Ханукія – підсвічник для дев'яти свічок (одна з яких допоміжна), використовують на свято Ханука, що відзначають як свято оновлення, дива та перемоги світла над темрявою. В основі свята – історія братів Маккавеїв та очищення Єрусалимського храму.

⁵¹ Жовківський замок заклав Станіслав Жолкевський, Собеські були власниками замку пізніше, як спадкоємці. У приміщеннях замку збиралася міська рада. – В. Г.

⁵² На площі розташований фонтан, який сьогодні реконструйований, у ньому є фігура Богоматері. Церкви – це костел Св. Лаврентія та церква монастиря оо. Василіян – Серця Ісусового. – В. Г.

⁵³ Юденрат (нім. «німецька рада») – єврейський орган самоврядування, який створювали за вимогою німецької окупаційної влади на захоплених нацистами територіях.

За кожне порушення карали смертю. У день, коли ввели обов'язок носити пов'язки, жоден із нас не міг вийти з дому, поки мама не завершила вишивати на них зірки. На одну пов'язку в мами йшло понад дві години. Я шаленіла, дивлячись, як моя горда мама вишиває знаки нашого приниження. Також вона мала допомогти Жізі, Юзеку та бідній Учці, які не вміли й стібка зробити. А як вона пояснить, що відбувається, Зигушу та Зосі?

Мою дорогу подругу Хелену Фрейман убили одного дня прямо біля її будинку. Один поляк, до якого вона усміхалася за кожної зустрічі, який роками знався з її родиною, вказав на неї солдатові, навіть не есесівцю. Той дістав пістолет і застрелив Хелену, наче цигарку запалив. Вона забула свою пов'язку. Це трапилося за кілька будинків від нас одного дня після виходу наказу. Так ми дізналися, що нас може видати знайомий поляк або українець. Знайомий, із чіями дітьми ми ходили до школи, чії батьки приятелювали з нашими батьками, а діди – з нашими дідами. Мабуть, зрештою не мало великого значення, хто зрадник: друг чи ворог. Лише твоє серце розбивалося на більшу кількість друзів за секунду до наглої смерті.

Встежити за усіма наказами та розпорядженнями нацистського командування було геть неможливо. Усім чоловікам наказали з'явитися на головну площу для лікарського огляду. Повносправні чоловіки отримали категорію «А»; здатні до легкої роботи – категорію «В»; хворі, старі та інваліди – «С». Мама сказала татові, що багато знайомих давали хабарі українським лікарям, щоб отримати категорію «С». Вона пропонувала батькові зробити так само. Він відповів: «Для нацистів я точно не маю бути калікою». Тоді він не знав, що це врятує наші життя. Ми стали расою відлюдників. Нас доводили до депресії новини з нацистських газет та радіо, а також наше щоденне життя у власному містечку. За літо 1941 року нацисти захопили Київ, Харків, Мінськ і весь Крим – майже без спротиву совітів.

З вікна нашої зали, з-за фіранки, я дивилася, як єврейські хлопці, мої однолітки або молодші, штовхають візки з битим камінням. Тато розповів, що це рештки надгробків із єврейського цвинтаря⁵⁴, якими мали замостити дорогу для німецьких танків. Деякі з цих надгробків мали по триста років. Вони забрали навіть найперший камінь, подарований євреям Собеським. Однією з найважливіших заповідей єврейської віри було знайти священну землю, щоб ховати своїх мерців. Це треба було зробити до будівництва школи, *мікви*⁵⁵ чи навіть синагоги. Десятки членів нашої родини лежали на тому кладовищі. Мама плакала без упину.

Ми розуміли, що листів від Рози та бабці вже не буде, та принаймні ми знали, що з ними сталося. Учка розуміла, що листа від чоловіка вона теж не побачить. Діти весь час питали її про батька: «Коли він повернеться? Чому немає листа від нього?». Зигуш був уже досить дорослим, щоб надокучати Учці. Та справді сумно стало, коли він припинив запитувати.

Тато якраз збирався виходити: того дня на переклик повинні були з'явитися чоловіки з прізвищем на «Ш». Раптом до нас прийшов солдат із наказом батькові прийти до міської ради. Ми перелякалися. Здається, я не дихала, поки він не повернувся. Батькові повідомили, що він надалі керуватиме олійнею. Звісно, безоплатно. Такий наказ, не прохання. Тато нам це повідомив і побіг через дорогу на виробництво. Робітники тиснули йому руку та казали, що без нього нікуди, бо вони геть не могли самі дати раду клятим машинам. Робітники злякалися, що нацисти вважатимуть їх безпомічними та розстріляють, тож вирішили написати прохання поновити тата. Головне, сказав тато, що нацистській армії потрібна олія, поліції потрібна олія, СС

---

⁵⁴ У Жовкві є територія колишнього єврейського цвинтаря на вул. Шевченка. Збереглися огорожа та залишки окремих могил. Сьогодні на ній діє кооперативний ринок, який відкрили тут після війни. – В. Г.

⁵⁵ Міква (іврит) – басейн для ритуального омовіння в єврейській традиції. Так само називають будівлю, де розташовані мікви.

потрібна олія, – ця робота дасть нам досить часу, щоб знайти вихід.

Разом із татом до роботи повернули пана Мельмана та пана Патронташа. Чоловіки зібралися разом і започаткували контрабанду олії. Тато й пан Мельман відчиняли фабрику кілька ночей на тиждень, а пан Патронташ домовлявся на чорному ринку. Новини швидко поширилися поміж селян. Селяни, які упродовж поколінь привозили сировину на цю олійню, тепер приходили вночі. Вони платили мішками картоплі, яйцями, сиром, цибулею – будь-якими товарами для чорного ринку. Росіяни перенесли частину фабрики з будівлі через дорогу до будівлі за шість будинків по нашій стороні. Тато виходив із дому через чорний хід і прокрадався на роботу дворами.

Пов'язка Учки ще не встигла забруднитися, а вона вже стояла на нашому порозі у сльозах. Вона так ридала, що ми зрозуміли: щось трапилося з Гершем. Один із селян, які привезли сировину до батьківської олійні, розповів, що, за чутками, Герша Лейба вбили за кілька днів після виходу з Жовкви. Його підрозділ направлявся до Тернополя, коли їх атакували німецькі винищувачі. Якби не цей селянин, ми б так нічого і не дізналися про його долю. На фото із заручин в Учки та Герша були однакові замріяні, ледь усміхнені обличчя, однакові темні очі. Вони одружилися кілька років тому. Я бачила риси Герша в Зигушевому обличчі. Зигуш намагався збагнути новий світ, у якому в нього вже немає батька.

Я почала розуміти, що коли ми тужимо, то оплакуємо втрату не лише близької людини, а й частини себе, що зникає разом із нею. Хасиди кажуть, що треба промовляти *Кадиш*⁵⁶ одинадцять місяців, бо саме стільки часу душі померлих лишуються на землі, сумуючи за тими, кого лишили,

---

⁵⁶ Кадиш (іврит) – поминальна молитва, яку читають на спомин про близького родича упродовж одинадцяти місяців після його/її смерті.

за незробленими справами та невисловленими словами, поки не згасне їхнє почуття провини. Померлі чують Кадиш увесь цей час і розуміють, що ми любимо їх достатньо сильно, тож наша любов звільняє їхні душі й вони сходять у рай.

Ми всі були шоковані. Герш Лейб був третім загиблим членом нашої родини; ми розуміли, що не останнім. Учка горювала, але трималася хоробро. Без чоловіка та з двома малими дітьми вона мусила заробляти на всю родину. Тож вона взяла в мого батька трохи грошей у борг і відкрила магазин ношеного одягу. Учка зібралася продавати єврейський одяг неєвреям.

Літо минало, і ми потроху виходили зі стану оніміння. Учка мала таку добру репутацію, що до її магазину приїздили жінки з інших містечок. Ми з Манею проводили більше часу разом, ніж будь-коли; хоча на головну вулицю ми майже не виходили. Як і тато, ми скрадалися дворами, пролізаючи крізь паркани: ми повиймали цвяхи, щоб розсувати дошки. Ми ходили або до будинку моєї подруги Гені, або за три двори вниз по вулиці до сиротинця, де гралися з місцевими дітьми. Я читала усе, що потрапляло мені до рук.

Попри відчай я розуміла, що нам ідеться не так уже й погано: ми разом, маємо вдосталь їжі, живемо у багатому містечку. Старійшини юденрату домовилися з командиром СС у Львові. Трохи не щосуботи, місяць за місяцем, він приїздив до Жовкви по свою данину. Золото. Монети. Зливки. Родинне срібло. Годинники. Тканини. Хутро. Деревина. Одяг. Марки. Мистецтво. Рідкісні видання. Яюсь нам вдавалося нашкребти достатньо, щоб купити собі ще місяць життя. Іншим щастило менше. Навколо нас зникало містечко за містечком: їхніх мешканців убивали або відсиляли до гетто у Любліні чи Львові. Ми розуміли, що наша безпека залежить від примхи командирів. Ми перебували у серці бурі.

Восени мама вирішила, що нам треба навчатися, і організувала школу. До неї ходили п'ять або шість дівчат: Маня,

я та мої подруги Жіза, Геня, Клара та Ліпка. Задля безпеки ми щоразу зустрічалися в іншому будинку. Івриту нас навчав Гершон Таффет, математики – видатний професор Варшавського університету, який утік звідти до Жовкви. Ми навіть латину вчили. Не думаю, що хтось із нас коли-небудь навчався більш старанно, ніж протягом тих кількох місяців.

У грудні 1941 року, після Перл-Харбору, США оголосили про свій вступ у війну, тож ми мали привід для оптимізму. Однак цього вистачило лише на кілька тижнів. Вступ Америки у війну для нас у Жовкві не змінив нічого. У лютому 1942 року ми вже не мали чим платити данину есесівцям. Командир забрав у нас усе до нитки. 25 березня усіх чоловіків категорії «С» та їхні родини зігнали, наче стадо, до вулиці з маєтками, що вела до залізниці⁵⁷. Нацисти відсилали їх до таборів. Мама усе бачила. Вона сказала, що вулиці почервоніли від крові. Тих, хто рухався занадто повільно, розстрілювали на місці. На балконі найбільшого на вулиці маєтку дружина керівника Гестапо рвала на собі волосся і кричала: «Хто за це розплачуватиметься? Хто за все заплатить?». Вона розуміла, що день відплати обов'язково настане. Щонайменше десятеро знайомих дівчат зі школи потрапили на той транспорт. Я не розуміла, як навіть почати горювати за ними.

Рано чи пізно нам усім загрозувала доля категорії «С». Та ми не знали достеменно, яка це доля. Ніхто не знав, куди відправляють потяг. Хтось, не пам'ятаю хто, найняв селян, щоб вони простежили за потягом. За кілька днів селяни розповіли, що потяг зупинився у Белжеці: у тих непрохідних лісах нацисти збудували табір. Вони сказали, що не змогли пробратися ближче до табору, бо його охороняли дуже багато солдатів. Вони також сказали, що навіть за декілька кілометрів від місця відчували сморід палаючих тіл.

Ілюзії скінчилися. Кожна знайома родина намагалася втекти з Жовкви: дістати фальшиві документи, виїхати до

---

⁵⁷ Сьогодні це вулиця Степана Бандери, колись Залізнична. – В. Г.

Румунії чи Угорщини, що не були під нацистською владою⁵⁸. Ми продовжували жити своїм життям, але розуміли, що час проти нас. Олійний прес не рятуватиме нас завжди. Маня не могла заспокоїтися і доводила маму й тата до сказу: «Тато, тато, будь ласка, спинись... послухай мене. Нам потрібен сховок. Нам треба вигадати, як втекти звідси. Тато, скажи мені, що ми зможемо втекти звідси...».

Бідний батько намагався знайти документи, сховок або шлях до втечі, але марно. Я бачила біль на його обличчі, коли батько слухав Манині прохання: «Досить! Маню, будь ласка».

– Ти щось знайшов? Ти щось придумав? Просто скажи, просто скажи мені, що ми виберемося.

– Я роблю все, що можу.

– Що це означає? Що це означає, тато? Ми виберемося чи ми загинемо, намагаючись?

Вона чекала, поки він повернеться з роботи, зі сподіванням в очах, із надією. Щоразу, як комусь вдавалося втекти, вона розповідала про це мамі й татові. Розповідала, звинувачуючи.

Сховок, втеча або документи коштували цілий скарб. Я не знала, скільки саме в нас грошей, але знала, що з підпільної торгівлі мали прибуток усі три родини. Мельмани та Патрон-таші відкладали гроші. А мама витрачала усе зароблене одразу: купувала продукти для супової кухні для біженців та збіднілих євреїв, у яких усі гроші вже закінчилися. Містечко голодувало. Юденрат опікувався суповою кухнею, але мама вважала, що цього замало, – вона заснувала власну. Ми мали величезну каструлю, за розміром майже як уся плита, – зазвичай ми виварювали в ній білизну, щоб відбілити її. Кожного дня мама варила у цій каструлі суп із гречаної крупи з батькового виробництва та будь-чого, що змогла купити, й вистав-

---

⁵⁸ Румунія та Угорщина були союзницями Третього райху й також проводили антисемітську політику. В Угорщині влада не депортувала євреїв до таборів смерті аж до травня 1944 року, коли нацистська Німеччина окупувала цю країну. В Румунії євреїв вивозили з країни до концентраційних таборів на Буковині та в Бессарабії, де було утворено окупаційну зону «Трансністрія».

ляла її на сходах чорного ходу. Ми з Манею допомагали. Голодні ставали в чергу за кілька годин до того, як суп був готовий.

Пані Мандлова, одна з найближчих маминих подруг, побачила натовп біля дверей і дорікнула: «Салко, а як же Гестапо?».

Мама відповіла: «Якщо Бог хоче вбити мене за допомогу голодним, то нехай».

Батько просив, умовляв, пояснював, але вона була така сама вперта, як і дзядзьо, хоч завжди це заперечувала.

Ми з Манею присвятили весь свій час допомозі іншим євреям. Після транспорту для категорії «С» школа стала розкішшю. Тривала війна, і ми не могли обманювати себе, що можемо сидіти вдома у безпеці, поки інші євреї страждають. За зиму та весну кількість транспортів зросла. Тепер уже щодня гілкою Львів – Люблін повз Жовкву проходив потяг. Після кожного потягу до міста забрідали *скочки* – стрибуні. Хлопці-підлітки обходили колії навколо станції у пошуках поранених стрибунів. Їх, напівживих, інколи з відкритими переломами, відносили до Пепки Фіш. Проте стрибуні здебільшого гинули під час падіння: цілі родини були розкидані вздовж кількисот метрів колії. Інколи мертві матері тримали в руках ще живих дітей.

Ми з Манею вирішили допомагати Пепці. Я багато чого навчилася рік тому, поки була в лікарні. Щойно змогла ходити, почала стежити за медсестрами в лікарні: допомагала, дивилася, вчилася. Мене не нудило, я не була гидливою, як деякі інші дівчата, тож дуже скоро почала працювати у Пепки медсестрою. Історії стрибунів жахали, я відмовлялася вірити в них, не могла усвідомлювати це. Але ж ось вона, правда, сидить переді мною – скривавлена, нажахана, зламана. В Освенцимі, маленькому містечку десь за сто п'ятдесят кілометрів на північний захід від нас, створили табір смерті. По радіо сказали, що там убито вже мільйон євреїв⁵⁹.

---

⁵⁹ Дослідники вважають, що за весь час існування табору, з 1940 до 1945 року, щонайменше 1,3 мільйона осіб були депортовані до Аушвіцу, з них загинули 1,1 мільйона осіб.

Спеціальні есесівські підрозділи убивць убивали євреїв тисячами нараз. Я слухала ці історії, що здавались мені отруєними пророцтвами.

Пепка працювала без упину та швидко заробила собі добру репутацію. Деяким стрибунам радили випробовувати свою удачу саме біля Жовкви, бо там є згорблена медсестра, що вправляє кістки не гірше за будь-якого лікаря. Ми навчилися промивати рани, накладати пов'язки та шини. Одного дня моя подруга Геня Астман прибігла до мого дому і сказала, що я мушу миттю бігти до Пепки. Там були стрибунка на ім'я Гела Орнштайн та її мати. Я не могла повірити, що вони вижили після того стрибка. Обличчя п. Орнштайн стесало наполовину. Геніна родина забрала їх обох до себе додому.

У червні 1942 року в Юзека та Рели народився хлопчик. Красунчик Юзек, донжуан нашої родини, здивував нас усіх, одружившись зі звичайною щиросердною дівчиною. А потім ще раз, коли минулої зими вони повідомили, що Рела вагітна. Ніхто не розумів, як можна зараз наважитися народити дитину. Та ніхто їм не дорікав. Сина назвали Мошеле. Хлопчик народився здоровим, зі світлим волоссям і блакитними очами. Ми не могли стриматися й організували маленьке родинне свято, а за вісім днів ще *брїт*⁶⁰, щоб обрізати хлопчика згідно з нашою традицією. Мама спекла медівник, традиційний торт до дня народження. Медівник мав забезпечити дитині солодке життя. Вечірка вийшла марнотратною. Якби ж ми тільки знали, що на нас чекає, то ніколи б не святкували його *брїт* і не маркували його як єврея. Хлопчик мав «арійську» зовнішність, а отже міг би врятуватися.

Ми всі полюбили малого, не могли ним натішитися, особливо я та Маня. Було щось у тому, як він на нас дивився: щасливий просто тому, що його тримають люблячі руки, такий задоволений, бо ще не знав, що народився у пеклі.

---

⁶⁰ Брїт міла (іврит) – обряд обрізання в юдаїзмі, який проводять на восьмий день після народження хлопчика і який символізує союз Бога і єврейського народу.

А майбутнє ставало все похмурішим. Тато не знайшов способу, як утекти, і тепер шукав, хто б міг нас сховати. Я насолоджувалася кожною миттю спілкування з подружками. Жіза Ландау жила за кілька вулиць від нас, тож для неї прийти в гості було надто небезпечно. Але Геня, Лібка, Мушка та Клара Летцер мешкали ближче й були живі. Одного разу вдома у Гені ми зрозуміли, що є останніми з нашого кола. Ми вже втратили так багато друзів, що обговорювали, хто з нас загине наступною. Ми сумували, що від наших подруг не лишилося нічого на пам'ять, навіть жодного фото. Тож вирішили піти до пана Доманського⁶¹ і сфотографуватися, щоб мати пам'ять одна по одній. Ми хотіли, щоб символ нашої дружби пережив війну, якщо нам не судилося. Щойно я вийшла з дому до фотостудії, якийсь хлопчина на вулиці обізвав мене брудною єврейкою. Я так злякалася, що забігла додому. Коли ми нарешті зібралися йти, Маня *пошлепила*⁶² з нами. Вона боялася щось пропустити, навіть шанс сфотографуватися востаннє. Ми вирішили не наряджатися, але заплели одна одній волосся. Пан Доманський зробив спільне фото, а потім сфотографував кожную окремо, світлини мали бути готові наступного дня. Фото мене шокувало. Я намагалася усміхатися, але в мене не вийшло. Це, певно, було моє єдине фото без усмішки. Ми сиділи у залі в Гені та обмінювалися фото; писали на звороті свої імена та дату. Ми навіть хотіли написати на кожному фото якесь послання, але не змогли дібрати слів.

Тато не зміг домовитися про схованку. Невдачі зазнали також Мельмани та Патронташі. Варіантів не було, тож троє чоловіків вирішили спорудити тимчасовий сховок під будинком Мельманів. Мельмани мали найбільший будинок із трьох, тому вони сподівалися, що під ним помістяться усі. Пан Патронташ, чудовий тесля, вбудував фігурний люк у паркетну

⁶¹ Жовківський фотограф міжвоєнних часів. У збірці Державного історико-архітектурного заповідника в Жовкві є колекція його фотопластин. – В. Г.

⁶² Шлепн (їдиш) – йти незграбно, плентатись.

підлогу в спальні. Якщо люк зачинити, то швів геть не видно, як у віку китайської скриньки. Під підлогою було замало місця для дорослих, тож Маня, я, Іго Мельман та Кларуня Патронташ (обоє восьмирічки) копали прохід у тісному просторі. Ми мали вибрати прохід до дальнього кута будинку, де можна викопати достатньо велику яму, щоб умістила нас усіх.

У розпал літа у пролазі було спекотно. Вентиляції не було, тож ми працювали лише у спідньому. Маня та інші діти завжди бігали навколо у спідньому в розпал літа, але я соромилася і ніколи не знімала сукні. Жодного разу. Однак тепер у мене не було вибору. Було занадто спекотно.

Два тижні поспіль ми копали спочатку голіруч, потім каструлями, сковорідками та згодом лопатами. Мої руки були, як у селянки: у червоних мозолях та з поламаними нігтями. Під нігті набилося землі, а також у долоні. Ми мали копати точно так, як казав пан Патронташ. Виносити землю на вулицю не можна, тож треба було висипати викопане рівномірно під будинком. Працювали ми при світлі газової лампи, що випалювала також наш кисень. Інколи я ледь не втрачала свідомість. Інколи дуже хотілося зупинитися і плакати. Інколи здавалося, що стіни землянки завалюються на мене. Я сподівалася, що це кошмар і я ось-ось прокинуся й відчую чудовий літній вітерець, що освіжає мою постіль та подушку. Та це не був іграшковий будинок. І я вже не була дитиною.

Ми пишалися результатами своєї роботи, й водночас жалилися. Бункер мав площу три квадратні метри, півтора метра завглибшки. Місця заледве вистачало, аби ми вдесьтох могли лягти поруч. На випадок, що хтось знайде люк у підлозі й полізе шукати, чи не ховаються за ним люди, пан Патронташ придумав, як сховати сам бункер. Спершу він вирізав квадрат із дерева площею три метри. Потім із кожної сторони приладнав планки десь тридцять сантиметрів завширши, – тепер конструкція була схожа на порожню пі-

сочницю. Ми наповнили її землею, а коли залазили в бункер, то мали розміщувати над собою. Накриття сідало ідеально, не можна було відрізнити його від решти земляного покриву. Ми збудували могилу. Всередину поклали сірники, свічки та запас води.

Наш час добігав кінця. Інколи тато вертався з олійні трохи не в сльозах. Він також панікував через те, що мама й надалі витрачала гроші на супову кухню. Ми з Манею лежали у наших ліжках і слухали щоночі ту саму суперечку. Суперечка виникала не так зі злості, як із відчаю. Вони не намагалися поранити один одного словами чи розіслити. Насправді, я ще ніколи не чула стільки відчаю у татовому голосі. Він хвилювався за наше майбутнє та гроші, які могли врятувати наші життя.

– Салко, Салко, ти мене вбиваєш. Ти витрачаєш гроші швидше, ніж я заробляю.

– То ми маємо наїдатися, поки інші голодують?

– Юденрат уже зробив супову кухню.

– Ай, ми обоє знаємо, що цього геть недостатньо для усіх нужденних. Вони намагаються, але їхній суп – то майже вода. Я не думаю, що ти б сидів і радів, якби Клара та Маня мали лиш тарілку водянистого супу на добу. А як щодо десятків родин, яким гордість заважає просити милостиню? Заважає ходити до тієї кухні? Їм помирати з голоду? Чому? Бо чоловіки чекатимуть, поки діти помруть з голоду, але не приймуть благодійність? Заробиш ще грошей.

– Салко!

– Не «Салкай» мені! Якщо Бог хоче вбити мене за допомогу голодним, то нехай. Власне, хай спробує, заклинаю Його!

Так вона казала кожному, хто переконував її зупинитися. Зрештою сварка закінчувалася. Тато знав, що далі говорити немає сенсу. Тітка Жіза казала, що мама – *цадикиня*⁶³, праведна людина, і Бог захистить нас завдяки їй.

---

⁶³ Цадик – у юдаїзмі набожна і праведна людина.

Коли сварка затихала та западала тиша, ми з Манею за-
синали. Я – у своєму міцному темному ліжку червоного де-
рева, міцному, як корабель, під своєю периною з гусячим пу-
хом, настільки легкою, що повисала у повітрі, як хмаринка,
коли я застигала ліжку. Маня спала у дитячому ліжку, –
в ньому вона була схожа на велику ляльку. Ми дивилися на
наш сад через мереживні фіранки. Хоча вдень ми жили у геть
іншому світі, нічне сусідство зближувало нас, тож слова ста-
вали геть зайвими, майже непотрібними. Чому так відбува-
лося, що всередині будинку все, абсолютно все, було ідеаль-
но, а поза його стінами світ перекинувся геть із ніг на голову?

Мані хотілося поговорити:

– Я думаю, чи не піти до черниць. Багато наших подруг
вже так зробили.

– Знаю.

– Там ми будемо в безпеці, – переконувала сестра, – мама
й тато цього б хотіли.

– Знаю, що вони хотіли б для нас безпеки. Та я не впевне-
на щодо черниць.

Маня могла приймати важливі рішення швидко, думати
рішуче та незалежно. Я ж звикла жити у захищеному коконі,
коли мама й тато вирішували за мене. Мені так було добре,
я не сумнівалася у них, бо знала, що мама й тато люблять
мене і зважають на мої інтереси. Та в цьому швидкоплин-
ному світі тато, здається, втратив хватку. Піти до черниць
означало б втратити батьків, можливо, назавжди.

– Я не знаю. Не знаю, чи хочу залишати маму й тата.

– Кларо, усі зникають. Усі десь ідуть. Нас убивають на
кожному кроці. Ми знаємо, що відбувається у таборах! Ми
знаємо, що сталося в містечках навколо!

Як завжди, Маня говорила прямо та чесно. Якби ми за-
хотіли піти до черниць, батьки б точно дозволили. Рішення
було за мною. В ту ніч ми ще довго не могли заснути, але
більше не розмовляли. Пропозиція Мані тиснула на мої гру-
ди, як камінь, вичавлювала усе повітря з легень, мені було

важко дихати. Що має статися, нехай станеться із нами як з однією родиною.

Ця розмова відбулася десь наприкінці літа. Тоді само нацисти вигнали нас із нашого будинку. Ми переїхали до малюсінького будиночка Учки; вона жила в ньому з тіткою Герша Лейба (тітка виховувала його після смерті батьків). Ми це не обговорювали, і ми також не дорікали Юзеку та Релі щодо дитини. Говорити про таке було б надто боляче. Ночували ми, однак, не в Учки. Ми вирішили спати в будинку Мельманів, а до Учки вертатися вдень. Патронташі робили так само. Ми намагалися поводитися завбачливо, адже знали, що нацисти зазвичай приходили рано-вранці, щоб заскочити свою здобич дезорієнтованою та вразливою.

Упродовж вересня і жовтня тато надалі намагався знайти когось, хто міг би нас сховати. Ніхто не погоджувався. Ніхто із усіх тих родин, яким ми допомагали за ці роки, усіх тих родин робітників, яким давали роботу, усіх тих селян, кому молили зерно в борг або й безкоштовно у важкі часи. Ми розуміли, чому, й не засуджували їх. Юзек і Рела потрапили в таку саму халепу. Ми побудували бункер під фабрикою, щоб вони могли сховатися хоча б там. Принаймні Учка знайшла польську родину Скібіцьких, які погодилися забрати її разом із дітьми. Ми зітхнули з полегшенням, що вони у безпеці.

Ширилися чутки про *акцію*⁶⁴ – масову депортацію або вбивство. Не знаю, хто їх пустив, як вони до нас дійшли. Містечко повнилося чутками. Пан Патронташ страждав від безсоння: здавалося, він не спить взагалі ніколи. 22 листопада, коли ми всі ще були в Мельманів, мене розбудив його крик: «Готуйтеся! Я щойно бачив дві вантажівки та Гестапо і єврейську поліцію! Зі Львова! Вони вїхали у місто».

Поки ми прокидалися та взувалися, він збігав надвір і повернувся з новинами: «Це *акція*! Вони зганяють усіх у центр!».

---

⁶⁴ Нацистський термін, що позначав облаву, масове убивство або депортацію євреїв у гетто. – *Прим. пер.*

Я почула постріли, крики й біганину гестапівців. Пан Мельман побіг попередити Брітвітців, сусідів, із якими дружив. Вони саме снідали. Вони також змайстрували собі бункер, але Гестапо вже ломилося у вхідні двері. Пан Брітвітц тримав двері, поки решта родини ховалися. Тоді він відпустив двері й побіг вулицею подалі від будинку. Гестапівці застрілили його, але він врятував свою родину. Пану Мельманові просто пощастило вислизнути непоміченим і повернутися до власного будинку.

Часу бігти до сховку на фабриці не було. Натомість ми полізли через люк у спальні в могилу під будинком Мельманів. Темрява душила нас. Запалити приготовлені свічки було неможливо, бо для горіння бракувало кисню. Поки копала, я не лишалася в тому бункері ні на хвилину. Я не була готова до закритого приміщення, до жахливої темряви й запаху вологої землі, яким повнилося тягуче повітря. Тепло від десятих осіб швидко нагріло бункер, тож я спітніла так, що одяг змок і прилипнув до мене, як друга шкіра.

Так ми просиділи два дні. Без відра для випорожнень, із кількома шматками хліба і децицею води. Рухатися було неможливо. Коли здалося, що нагорі все втамувалося, пан Мельман і пан Патронташ виповзли, щоб роздивитися напевне. За кілька хвилин обидва прилізли назад: *акція* тривала. Вбили пана Локмана, одного з сусідів, коли він пробував утекти. Ми просиділи ще ніч. На світанку до будинку прийшов Лайбек, молодший брат пана Патронташа. Він знав, де ми ховаємося, і прошепотів, що все завершилося і потяг уже відправили. Ми просиділи ще годину, для певності.

Містечко охопили горе та відчай. До кладовища прямували вози, наповнені тілами. Приголомшені люди переказували історії про членів родини, яких убили, коли вони спробували втекти. Деяких убили за спробу піднятися, коли було наказано стояти на колінах на центральній площі. Когось застрілили, коли вони намагалися зістрибнути з потяга.

Інших вбили через зраду поляків, які начебто погодилися їх переховувати.

Тітка Рела втратила матір, брата й невістку. Пан Патрон-таш – наймолодшу сестру Пепку (дівчину, з якою фліртував Юзек до одруження з Релою) та її дитину. Вона саме бігла до будинку друга-поляка, який пообіцяв сховати її, але не відчинив двері. Татів друг пан Таубе бачив її тіло у калюжі крові. Вони разом пішли шукати її тіло, але не змогли знайти. Клара Клетцер (мою подругу) з мамою забрали, та вони примудрилися зістрибнути з потяга та повернутися. Її батька застрелили, коли він намагався втекти.

Ми дякували Богу, що всі вижили, але геть не знали, що робити далі. Зрозуміло, що за рештою вбивці рано чи пізно повернуться. Маня дивилася на тата. Навіть їй забракло слів. Черниці жили за кілька будинків від нас. Нам було видно дзвіницю монастиря. Та розмов про черниць уже не було. Нашою єдиною надією лишилося знайти польську родину, яка б нас сховала. Однак тато намагався уже довгий час – безрезультатно.

Ми повернулися до будинку Учки. Вона була в такому самому стані, що й ми. Після *акції* родина, яка обіцяла її сховати, злякалася. Однак Учка сказала, що одна з покупчинь-польок із іншого містечка запропонувала забрати Зося; вона вважала, що Зося без проблем зійде за польську дитину. Та жінка дуже любила Зося, чудову дівчинку. Учка віддала дитину тій жінці на вокзалі й мала лишитися на ніч у Львові. Зося ридма ридала, коли її забирали від матері. Учці здавалося, що виривають її серце, але вона була вдячна, бо знала, що Зося у безпеці.

На ранок Зося привезли назад до Учки. Вона плакала без упину й хотіла до мами.

Поки тато шукав схованку, нацисти оголосили, що захопили Сталінград – місто, яке Сталін назвав на свою честь, символ радянської імперії. Тато розумів, що росіяни мали б щосили захищати, тож якщо впав Сталінград, для нас надії немає.

За деякий час вийшов новий наказ: до 1 грудня (за тиждень) усі євреї Жовкви мають переселитися до гетто. Ми розуміли, що в гетто нам кінець. Там ніде сховатися. Через два дні після оголошення наказу у двері Учки постукали. Тато відчинив і побачив на сходах Павлюка. То був сильний чоловік, він тримав у своїх велетенських руках капелюха. Був одягнений у поношені штани та грубу брудну домоткану сорочку. Також Павлюк мав типові для багатьох українських селян довгі вуса. Павлюк був убивцею. Коли його звільнили з тюрми, Павлюк прийшов на фабрику до тата шукати роботи. Тато спитав поради в дзядзьо. Той ані хвилини не сумнівався: «Винаймай його. Я тобі кажу, матимеш вдячного чоловіка на все життя».

Павлюк сказав татові, що хоче нас сховати. Тато ні слова не сказав: узяв Павлюка за руку та провів у будинок. «Дякую. Ти не уявляєш, що це для нас означає. Та ми мусимо відмовитися».

Я не розуміла, чому тато відмовляється. Мама, Маня і я спантеличено Perezирнулися і дивилися на батька. Я вже бачила, як Маня підбирає слова, щоб заперечити. У її темних очах народжувалася обурена незгода. Тато м'яко продовжив: «Павлюк, у тебе ж шестеро дітей. А в будинку дві кімнати й жодного місця для схованки». Хай як ми потребували допомоги, але розуміли, що тато має рацію. Ми не могли наражати на небезпеку шістьох дітей. З-поміж усіх поляків та українців, яких моя родина знала поколіннями, лише Павлюк запропонував свою допомогу.

Павлюк засмутився, що не продумав, як саме нас рятуватиме. «Я хочу щось зробити, будь-що, хоч якось допомогти», – пробурмотів він. Маму він дуже зворушив. Ми вже заховали усі цінні речі за мурованою фальшивою стіною у будинку наших самотніх сусідок, але мама віддала йому дві пухові подушки та перину на зберігання.

Наша постіль переживе нацистів.

Розділ 3

ДОМОГОСПОДАРКА

Кінець листопада – початок грудня 1942 року

Бувають жахливі трагедії, неймовірні трагедії... Навіть камінь заплаче. На жаль, гестапівців єврейські сльози не обходять. Вони стріляли по трибунах, не зважаючи на те, старий то був чи малий... Вози навантажені тілами тих, кого вбили на місці, коли вони намагалися втекти; тих, хто піднявся, коли всім наказали стати навколішки у центрі містечка. А також тілами людей, яких убили, коли вони спробували зістрибнути з потяга, й тих, кого зрадили неевреї.

У нас не було вибору. Ще кілька днів. Нам доведеться шукати місце у гетто. Батьків брат Давид знайшов кімнату, однак він мав шестеро дітей, і ще чотири особи туди б не вмістилися.

Тітка Жіза вийшла заміж за чоловіка на ім'я Мейр. Вони переїхали з Жовкви до маленького сільського містечка Великі Мости. Там розташовувався начебто безпечний трудовий табір. Німецький комендант Крупп захищав євреїв. Він

турбувався про те, щоб вони мали досить їжі та максимально нормальні умови життя⁶⁵.

Юзек і Рела знайшли місце у гетто, але дуже переживали за свого маленького Мошеле. Їм пощастило: оскільки він мав світлу шкіру та біляві кучері, вдалося знайти польську селянку на прізвище Слука, яка погодилася сховати малого у разі потреби, за гроші. Юзек улаштувався єврейським поліцейським, щоб мати можливість виходити з гетто та приглядати за сином. Учка з дітьми мала переїхати до Гершевої тітки на вулицю Туринецьку⁶⁶, прямо на кордоні гетто. Один бік вулиці був частиною гетто, а інший – належав полякам та українцям. Ми складали речі, а тато робив усе можливе, всюди шукав місце для сховку.

Минав листопад. Будинок Учки самотньо стояв на вулиці, немов на долоні, без листя і рослин у саду. Через вікно я побачила Болека, хлопця зі школи, який їхав по вулиці підводою. Саморобну підводу було нашвидкуруч збито з перших-ліпших дощок. Боек був на рік од мене старший, а його сестра Анка навчалася зі мною в одному класі. Обидва на вигляд були замалими для свого віку: пара рудоволосих, зеленооких чортенят із ластовинням на носах. Я здивувалася, коли він зупинив старого коня біля будинку Учки. Боек зіскочив на землю і зайшов до будинку, наче маленький хазяїн. Він не сказав «Привіт, Кларо» або що; не звернув на мене жодної уваги, навіть коли зупинився просто переді мною. Просто взяв плетену скриню з нашими пожитками та поніс собі, наче заходив по якісь свої речі. Він кинув скриню на підводу, на якій уже лежали ящики, скрині, лампи, тумби, килими, ліжка та білизна.

---

⁶⁵ У Великих Мостах існувало гетто, і євреї звідти працювали у трудовому таборі поряд. Тут єврейські працівники отримували харчові пайки і навіть одноденні відпустки для відвідування своїх сімей у гетто. За різними даними, комендант табору за хабарі видавав фіктивні дозволи на роботу, тож кількість працівників зростає з 1500 до 2 тисяч. Наприкінці 1942 року коменданта замінили на посадовця із львівського табору «Янівська», почався процес ліквідації табору й гетто. Частина робітників, яких не вбили у Великих Мостах, відправили до табору «Янівська».

⁶⁶ Сучасна назва – Богдана Хмельницького. Лівий бік цієї вулиці межував із гетто. – В. Г.

Ми сумирно за тим спостерігали, бо вдіяти ми нічого не могли. Болек міг заподіяти нам будь-що. Ця дитина була на зріст, як хлопчик перед *бар міцвою*⁶⁷, ще навіть без пуху на щоках, однак він міг побити або пристрелити нас. Ніхто б і пальцем не поворухнув. Не думаючи, я пішла за ним. Сама здивувалася, почувши свій голос: «Болеку, будь ласка, там є скринька з фотографіями. Можна нам її залишити?». Він трохи засумнівався, відкрив скриню і дістав скриньку. Болек ані слова не промовив, але нарешті глянув мені у вічі. Це була березова скринька, вирізьблена вручну, гарно прикрашена. Він розумів, що це цінна річ. Мені ж було байдуже, скільки вона коштує, – я хотіла лише зберегти фото як доказ, що колись наша родина існувала, що ми відчували майже райське щастя та любов. Усе наше життя було у тій скриньці. Весілля, *бріти*, відпочинок у Карпатах, поїздки в село до Рози. Там було навіть фото, де ми вчотирьох на Райському пагорбі. Десятки й десятки фото.

Болек витріщився на скриньку, наче вона роками належала саме його родині, а тоді віддав мені. Потім пішов зі своєю підводою до наступного будинку. Ця крадіжка стала лише ще одним приниженням у ланцюгу, що розпочався з нарукавних пов'язок, а завершення йому не було видно.

Наступна полька-відвідувачка прийшла до нас лише за кілька днів після Болека, знову коли тата не було вдома. На порозі стояла Бася, одна з подруг Учки. Ми здивувалися. Ходити тихими вулицями самому небезпечно, тож ніхто не потикався на двір без нагальної потреби. Учка так зраділа подрузі, що запросила її додому та зробила чай... Розмова швидко перейшла на питання життя і смерті, що й не дивно. У малесенькому будиночку було чути кожне слово. Здавалося, Бася щиро оплакує загибель стількох єврейських подруг. Вона казала, що не матиме спокою, якщо раптом щось станеться з Учкою або дітьми: «Раптом щось трапиться,

---

⁶⁷ Бар міцва – церемонія повноліття хлопчика за єврейським релігійним законом, яке настає у 13 років.

я була би дуже вдячна, аби мати щось на згадку про вас. Наприклад, постільну білизну...».

Я почула видих Учки. Здавалося, їй забракло слів. А Бася вела далі: «Нацисти ж її просто заберуть». Ми з мамою побачили, як Учка тягне Басю за шкірки до дверей, аби випхати геть.

Мама з криками схопила сестру: «Що ти наробила! Навіщо ти таке зробила?».

Учка відповіла їдишем: «Мало я терплю від нацистів, так ще від цього лайна терпіти?!».

Я ще не бачила матір такою переляканою. Ми навіть не обговорювали, що зараз трапилося. Мама без слів повернулася до кухні доварювати суп.

Коли того вечора тато повернувся додому, ми не могли розібрати, що він каже. Аж поки він не припинив торохтати, не перевів дух і не повторив повільніше, що Юлія Бек із чоловіком погодилися сховати нас, Мельманів і Патронташів. Ми не йняли віри тому, що почули. З усіх можливих варіантів саме Беки? Ми навіть не думали в них запитувати, бо репутація пана Бека нас лякала. Батьки обговорювали ризики для нас, якщо цілком від них залежатимемо. Бека я ніколи не бачила. Усе, що про нього знала, підслухала з уривків хатніх розмов. П'яниця. Бабій. Не тримали на жодній роботі. Винен грошей усім, але жодному ані золотого⁶⁸ не віддав. Також казали, що він антисеміт. Хіба могли ми ризикувати, віддаючи свої життя до рук людини, що зажила недоброї слави через свій злий язик, антисемітизм, прихильність до чарки та провальні оборудки?

Ми вирішили погодитися. Сховок означав лише відстрочення нашої загибелі. Та в нас не було вибору, а Юлії Бек ми довіряли. Вона була нашою домогосподаркою, а її мати – домогосподаркою нашої бабусі. Раз чи двічі на місяць вона приходила до нашого будинку й лишалася на дні три або довше, щоб випрати всю білизну й вичистити усі килими.

⁶⁸ Злотий – грошова одиниця у Польщі, складається зі ста грошей. – *Прим. пер.*

Малесенька жінка, але невтомна працівниця. Вони з мамою разом виварювали кілограми простирадл та іншої білизни у величезних виварках, а потім вручну протягували через машину для вижимання. Ця важка робота далася взнаки: руки в Юлії були спрацьовані, до того ж тепер вона страждала від артриту. Мама не вважала Юлію покоївкою, радше помічницею, яку ми радо могли собі дозволити багато років. Вони з мамою годинами теревенили, поки працювали, а я могла в цей час утекти до свого читання. Я за життя їй, напевно, і кілька слів не сказала, але зараз, коли ми усі обійнялися, я б і Юлію хотіла обійняти. Ми не бачили її відтоді, як прийшли росіяни, коли нам довелося відмовитися від її допомоги. А тепер ця польська жіночка та її чоловік-*фольксдойч* зібралися рятувати наші життя. Можливо, протягом години, або дня, або місяця. Та за цю годину, день або місяць могло статися щось важливе. Можливо, війна завершиться. Можливо, тато знайде фальшиві документи. Щось. Якесь неймовірне диво.

Однак пощастило лише нам. Запрошення не стосувалося Учки та її дітей. До цього наші долі були пов'язані. Якщо рятуватися нам, то разом. Боже, як нам приймати такі рішення... Моє серце розривалося, коли я дивилася на улюблених двоюрідних братика та сестричку. Вони нічого не розуміли. Та й чи могли вони зрозуміти? Усі ми серцем відчували, що іншого вибору немає. Це рішення від нас не залежало. Не можна було вимагати від маленьких дітей повної тиші, а отже, вони могли наразити Беків та решту на небезпеку. Ми навіть не сперечалися. Учці та дітям доведеться йти до гетто. Ми нічого не могли вдіяти.

Зараз ми затихли, слухаючи, як тато пояснює план. Передусім ми маємо розширити бункер під будинком Мельманів. Бек, як етнічний німець, міг обрати собі будь-який будинок на свій смак. Тож він пішов до німецької житлової контори та сказав, що хоче будинок Мельманів. Будинок йому без запитань віддали. Ось так просто.

Тато раптом знову відчув упевненість у собі. Він запропонував пустити чутку, що ми поїхали до табору «Янівська» у Львові, бо начебто там є робота. Ми сподівалися, що ні в кого не виникне підозри, бо перевірити цю чутку й виявити брехню чиновникам було би нескладно.

Не відчуваючи загрози потрапити до гетто, ми мали енергії більше, ніж протягом останніх вісімнадцяти місяців. Батько, пан Мельман і пан Патронташ – дуже розумні чоловіки. Спостерігаючи, як вони обмірковують умови для нашого виживання, я знову відчула себе дівчинкою та донькою. Я знову могла дивитися у темні очі батька та відчувати тепло й захист. Усвідомлення того, що наше виживання знову залежить від нас, повернуло нам почуття власної гідності.

До переїзду усіх євреїв до гетто лишалося кілька днів. Вуличку Учки заповнили родини, що повільно штовхали до гетто візочки із залишками свого майна. Усе їхнє життя мало вміститися у кілька валіз. Їхні обличчя були незворушними. Вони не наважувалися піднімати очі на всюдисущих солдатів в одностроях із черепом на комірці.

У всій Жовкві старші люди, немов за наказом, вирішили йти до гетто, щоб дати змогу молодшим сховатися. Батьки прощалися, можливо навіки, з дітьми та онуками; потім одні заходили в гетто, а інші розбігалися по сховках, якщо змогли собі знайти. Батьки дарували дітям останній подарунок, давали останнє напуття: звільняли від обов'язку турбуватися про себе, а отже, збільшували шанси дітей вижити. Благочестиві, любі батьки не могли змусити себе піти до землі обітованої у схованці, їсти цінні скоринки хліба, знаючи, що від їхнього рішення залежить, виживуть чи загинуть їхні діти. Якщо дітям доведеться тікати, то слабкі батьки їх тільки затримуватимуть. Бідний дзядзьо вже загинув, а бабця жила у Казахстані, тож нашій родині не довелося робити жахливий вибір, як-от Патронташам. Нацисти та есесівці насолоджувалися своєю сміливістю, націливши

дула автоматів на беззбройних і беззахисних людей; вони не усвідомлювали, який справжній подвиг здійснювали навколо багато родин, промовляючи останні слова прощання. Ми мали жити з нечистим сумлінням щодо Учки та її дітей. Патронташі – щодо їхніх батьків. Пан Мельман – щодо зведених братів Германа та Гедало.

Усього під підлогою нас житиме одинадцять: четверо нас, Мельмани та їхній син Іго, Патронташі та їхня донька Кларуня, овдовіла сестра пана Патронташа Клара. Клара та Юлія були найкращими подругами. Мама вважала, що саме Юлія переконала Бека сховати нас.

Я раділа, що Клара ховатиметься з нами. Вона була однією з найкрасивіших жінок, що я бачила; проте її красу затьмував сум за втраченими чоловіком і донькою. Її чоловік помер за рік після народження Лансії. Лансію, єдину дитину в родині, неймовірно балували усім, що тільки можна було дістати у Жовкві або й у Львові. Таку гарну, милу дитину хотіли б собі усі батьки. Ми дуже дружили, поки її не забрала епідемія дифтерії, що сталася 1938 року у Східній Європі. Клара мала спостерігати, як її дитинка потроху задихалася.

Мама вважала, що похорон найкращої подруги мене дуже засмутить, тож лишила мене того ранку вдома. Та я прокинулася, коли процесія проходила повз наш будинок. Мама насилу дозволила мені пройти з усіма до синагоги. Клара йшла поруч із доньчиною труною. Через епідемію і через те, що від смерті до поховання минуло багато часу, пан Патронташ мусив покласти Лансію спершу у дерев'яну, а потім у цинкову труну. Клара боялася, що через це душа її доньки не потрапить до раю. Її родина, моя мама та Юлія Бек були весь час поруч, щоб підхопити у разі, якщо Клара зомліє. Я тримала маму за руку. Сльози заважали мені дивитися під ноги. У мене вже були знайомі, які померли, однак саме після смерті Лансії я вперше відчула горе, сум, втрату та розбите серце. Усі казали, що з Клариним чоловіком пішла частинка її самої, а тепер померла решта.

Мама близько дружила з Кларою. Після смерті Лансії мама всюди брала Клару з собою. Хоч куди їй було треба – пройти до сусідів, у магазин чи на гостину, вона спочатку бігла через дорогу до Клари, щоб запросити її. Ще довго після смерті Лансії мама просила мене ховатися від Клари навіть на вулиці, щоб я не нагадувала їй про смерть доньки.

Щоб у бункері могли жити одинадцять людей, ми мали ще багато чого зробити. Чоловіки знову відправили мене, Маню, Іго та малу Кларуню під підлогу. Там ми почали копати навіть завзятіше, ніж у перший раз: тепер треба було розрити лаз між люком у спальні та першим бункером. Було холодно й волого, мої пальці одразу ж заніміли, однак за кілька хвилин копання усі знову почали пітніти.

Пан Патронташ хвилювався, що підлога може обвалитися і поховати нас живцем. Тож тато та інші чоловіки зрізали дерево у саду Мельманів і зробили з нього колони-підпорки для підлоги. Тато також пояснив нам, як викопати полиці прямо у стінах, а пан Мельман вирізав дошки, щоб ті полиці встановити. Кожна родина мала однаковий простір для полиць. Ми знесли до бункера стару каструльку, бляшані тарілки, кілька казанків і пательню. Ніхто не хотів мати в цій норі цінних речей. Хіба пані Мельман принесла чудовий керамічний глечик і ще кілька нагадувань про життя нагорі. За ліжком Беків тато просвердлив маленьку дірку й завів через неї електричний дріт. Тепер у нас було світло й можливість користуватися керамічною плиткою. У разі обшуку він міг затягнути дріт до нас через дірку. Тато також підрахував, скільки енергії споживає будинок Мельманів на місяць у різну пору року. Він знав, як обманути лічильник, щоб ніхто не помітив, що будинок споживає більше електрики, ніж зазвичай. Ми з Манею та інші діти набивали соломою матраци. Пан Патронташ виміряв бункер і розмітив, де кожен спатиме.

Ми боялися вошей і тифу й розуміли, що наше виживання у землянці залежатиме від дотримання гігієни. Мама

наказала нам із Манею остригти волосся, щоб не підхопити вошей. У нас обох було волосся до талії; кожного ранку ми заплітали довгі коси, а кожного вечора розчісувалися, доки руки не заболять. Коли мама взяла ножиці, щоб обрізати коси, ми усі троє плакали. Красиве волосся вже не потрібне; красиве волосся було загрозою для нашого виживання. Мама поклала наші зрізані коси до коробок з-під черевиків, вимощених обгортковим папером. Вони були немов трупи у маленьких трунах, так дитина ховає кошеня або пташку.

Кілька ночей поспіль ми чекали, поки усі будинки на вулиці поринуть у темряву, а потім ще годину, й переносили свої пожитки до будинку Мельманів. Бек чекав на нас біля входу, роздивляючись, чи не з'явиться хтось на вулиці. Ми навіть не розмовляли, поки він проводжав нас до спальні, звідки ми пролазили до бункера й розкладали речі. Опісля, так само мовчки, ми вислизали за двері й верталися тихими й покинутими вуличками до будинку Учки.

Валентина Бека я раніше бачила рідко, аж ось ми довіряли йому свої життя та були навіть раді такій можливості. Він був худючий, як і Юлія, мав світло-блакитні, неначе вовчі, наліті кров'ю очі; його ніс та щоки вкривало мереживо дрібних потрісканих фіолетових судин: загалом Бек виглядав значно старшим за свої сорок із чимось років. Він мав сиве волосся та козлину борідку, і тому здавався мені схожим на Дон Кіхота, зображеного на гравюрі у моїй книжці.

Ми були настільки зайняті підготовкою, що не помітили, як настав час покидати Учку та дітей. Надворі стемніло вже кілька годин тому, та ми хотіли дочекатися, поки в усіх будинках на вулиці вимкнуть світло. Ми сиділи й плакали. Відтоді, як Учка розпочала продавати ношений одяг, ми з Манею доглядали Зигуша та Зося. Я вважала себе їхньою мамою. Зося з мене не злазила. Дивитися на неї без сліз було неможливо, та дивитися деінде я теж не могла. Ми горювали й уже не соромилися сліз. Зося і Зигуш не знали іншого життя. В мене принаймні були якісь спогади про колишні

часи. А що було в них? Що вони знали про життя, крім голоду та страху?

Усі й без слів розуміли, що ми побачимося знову хіба що якимсь дивом. Коли ми цілували на прощання Учку й дітей, усі без слів розуміли, що це могли бути останні обійми, останнє прощання, останній раз, коли я відчувала на своїх щоках ніжні руки Учки. Батько ще раз визирнув за фіранку. Тоді кивнув головою і звівся на ноги. Час. Ми розставалися і плакали, немов на похороні. Тато притримав двері, я вийшла й озирнулася на Учку. Учка, у кращі часи відома своєю чарівною усмішкою, усміхалася знову. Так вона з усією щирістю показувала нам, що вдячна Богові, який дав нам цей шанс.

Тато повів нас тісними закапелками. Навколо запала тиша: жодного слова, жодного звуку від радіо. Раніше мені подобалося виходити вночі, коли вогні вже згасли, а неосяжне небо поглинало все довкола. Килим зоряних ночей зачаровував уяву молодої дівчини своєю магією. Та цієї ночі я не дивилася на небо. Не знаю, чи тоді було місячно, чи темно, чи зоряно. Я чула лише биття свого серця та власні кроки холодним ґрунтом. Здається, ми йшли до Мельманів цілу вічність. Мені здавалося, що разом з Учкою та дітьми я полишила кращу частину свого життя. Неймовірно, що я мусила піти від них.

Бек уже відкрив двері чорного ходу, він чекав на нас. Усміхаючись, вони з батьком потисли один одному руки. Із Беком була його дочка Ала⁶⁹. Ми з нею ще не були знайомі. Вісімнадцятирічна красуня, яку, здавалося, зовсім не обходила небезпека, пов'язана з переховуванням євреїв під підлогою. Її темне волосся було зачесано по-міському. Ала також привіталася із нами усмішкою. Юлія стояла трохи позаду. В цьому будинку я бувала сотні разів. Пані Мельман обставила його чудовими темними меблями, а ще вона

---

⁶⁹ Повне ім'я Али – Олександра. Всюди у тексті згадано лише скорочену форму. – *Прим. пер.*

стежила, щоб паркет завжди сяяв, наче дзеркало. У вітрині серванта стояла розписана вручну порцеляна: малесенькі порцелянові ляльки, балерини й далматинці, пастушки з вівцями – майже цілий світ, який вона збирала упродовж десятиліть. Однак будинок уже не належав Мельманам, і я почувалася у ньому чужинкою. За кілька днів будинок наповнився Беками. Без особливих розмов ми пройшли через кухню у передпокій. Там горіла лише одна лампа. Велике ліжко з червоного дерева у спальні відсунули, щоб відкрити люк, змайстрований паном Патронташем. Усі вже прийшли, не було тільки Клари. Вона спочатку пішла з батьками до гетто, щоб упевнитися, що вони облаштувалися.

Я спускалася у бункер не вперше. Власне, я ж його копала. Однак тієї ночі все було інакше. Мені було байдуже, що брудно. Байдуже, що поруч були інші родини. Байдуже, що немає нормального туалету. Байдуже, що я вже не піду до школи, не побачу сонця, не бігатиму надворі. Те життя зникло. Я хотіла лише, щоб той люк чимшвидше закрили, розгорнули килим і посунули на місце те важке дерев'яне ліжко. Мені хотілося ізолюватися. Щоб завтра зранку знову покинутися і не боятися, що хтось спробує мене вбити.

Коли ми зізлізи донизу, решта родин уже сиділи там. Лампочка горіла, усі сиділи на своїх солом'яних матрацах і мовчали. По-перше, ми привчалися до тиші: жодного слова без нагальної потреби. По-друге, а про що нам було говорити?

Коли всі зібралися у бункері, чоловіки мали вирішити, чи забирати сюди Тору. Щойно росіяни захопили Жовкву, тато сховав Тору на горищі будинку пана Мельмана. У дерев'яному коробі на горищі була каністра, в яку накачували воду з колодязя надворі. Чоловіки обернули Тору в брезент, щоб уберегти від вологи, та сховали у каністрі на полиці над водою, – там вона й лежала протягом трьох років.

Навіть під землею ми збиралися молитися. А Тора стала б для нас справжнім дивом. Зрештою вони вирішили залишити священний сувій у безпечній схованці, але близькість

Тори втішала нас. Тільки такі ортодоксальні євреї, як мій тато, що жили своєю вірою, могли б зрозуміти, що означала для нас близькість Тори.

У тьмяному світі лампочки ми всі були, немов тіні. Єдине, що спадало на думку: чи є безпечним це місце? Скільки нам доведеться тут ховатися? Чи ми виживемо? Чи ніхто не дізнається про нас? Чи не зрадить хтось Беків? Чи нас не знайдуть? Я намагалася відігнати ці думки й дякувати родині, що прихистила нас із ризиком для власних життів. Чи Бек та Юлія обговорювали небезпеку свого вчинку для Али? Чи спитали її думку про це?

Говорити не було про що. Пан Патронташ вимкнув світло. Я лежала поруч із Манею. Тієї першої ночі ми боялися навіть шепотіти одна до одної. Лежачи у темряві, я думала про Учку та її дітей у гетто. Саме тоді я почала молитися Богу за них і вже не припиняла. Та чим мали допомогти молитви, якщо ми ось тут у безпеці, а вони – ні. Я все розуміла, розуміла жорстоку логіку, чому їм не можна тут бути. Та розуміти недостатньо. Розуміння не втамовувало сердечний біль і не приглушувало внутрішній голос, запитання і докори, що безперервно віддунювали у голові: чому ми, а не вони?

Розділ 4

ПОДАРУНОК ПАНА БЕКА

Грудень 1942 року

Дні минають, один схожий на інший. Унизу ми готуємо сніданок і вечерю. Раз на тиждень усі миються на кухні нагорі, бо внизу дуже холодно... На Святвечір вони зачинили усі вікна та двері й запросили нас на обід. Це було чудово. Ми співали колядки, майже забули про свої негоди, а головне – ми поїли досхочу. Надвечір нам довелося бігти у схованку, бо хтось постукав у двері.

За два дні ізоляції у бункері ми усвідомили всю складність нашого становища. Чоловіки вже не вважали, що війна завершиться за кілька тижнів. Спочатку вони припустили, що німецька армія не витримає холодної російської зими й муситиме відступати. Вони помилилися. Німці все ще тримали Сталінград і наступали теренами України і Криму.

Чоловіки стежили за війною з такою пристрастю, наче це вони командували військами. На горищі Бек тримав радіо (незаконно – якби його знайшли, то Бека б стратили), бо хотів знати правду про воєнні дії. Час від часу він запрошував пана Патронташа нагору, щоб послухати разом. Коли Бек

приносив газети, чоловіки сідали над ними, димили цигарками, креслили на мапі лінії фронту й обводили взяті міста. Але добрих новин для нас майже не було. Вони розповіли нам про Тегеранську конференцію, де зібралися Сталін, Рузвельт і Черчилль, щоб обговорити війну. Що саме вони обговорювали, зрозуміти не зміг ніхто. Далекий Тегеран здавався нам чимось схожим на казку з «Тисячі й однієї ночі». Найближчими до «хороших» новин були чутки, що росіяни розпочали зимовий наступ, щоб відбити Київ, – за п'ятсот кілометрів від нас, а німецький наступ сповільнився. Та все це настільки далеко. Здавалося, для нас ще довго нічого не зміниться.

Ми планували ховатися у бункері лише кілька тижнів. Я взяла з собою лише кілька книжок. Ми мали недостатньо одягу, їжі та, головне, речей, які Беки могли б продати. Хутро, мамині коштовності, персидські килими, пухові перини та постіль, родинне срібло та порцеляна – усе лишалося надійно схованим за фальшивою стіною у підвалі наших незаміжніх сусідок. Ми, звісно, хвилювалися, що усе можуть вкрасти нацисти, але хто знав, чи ми взагалі колись зможемо цими речами користуватися знову? Ми замерзали, а метрів за п'ятдесят від бункера лежало все необхідне для нашого порятунку.

Тільки Фанка Мельман принесла порцеляну та срібло у бункер. Я розуміла, чому. Це дуже по-людськи – прагнути чогось особистого, чогось гарного. Бідолашна пані Мельман була змушена жити під підлогою власного будинку. Ми посміювалися над цією маленькою жіночкою через її прив'язаність до дорогоцінного глечика для води, що його вона притягла із собою в бункер. За інших обставин відданість пані Мельман своєму глечику нікого б із нас не обходила, але зараз це просто бісило. Інколи мені хотілося розбити його на друзки. Певна, що мамі теж. Вона сміялася і шепотіла нам із Манею: «Вона так із ним носить, що давно час цю штуку віддати у музей».

Зараз мама не казала чогось подібного в обличчя пані Мельман, хоча та знала, що про неї говорять. До війни такі жартики вони б сприйняли як добродушне кепкування, жіночий *кібіцінг*⁷⁰. Незліченну кількість разів я чула, як вони реготали на кухні так сильно, що аж *кветчилились*⁷¹, їм боки зводило, що мусили попускати корсети. А коли я заходила поглянути, чому вони сміються, то їх розбирало ще більше, бо вони обговорювали щось не для «моїх маленьких вух», або ж мене перепитували, чого це я раптом стала такою *кохлефл*⁷² (ополоник, а також розмовна назва клопотухи).

Найгіршим у цей час був не брак їжі або комфорту, навіть не воєнні справи. Мое серце та розум найбільше краляли жахливі спогади про останні десять днів: від акції 22 листопада, коли нацисти вбили три тисячі таких, як ми, до нашого панічного пошуку захисника і розпачливих прощань із близькими родичами. У нашому містечку навіть у кращі часи смерть одного зачіпала усіх. За нашою традицією, смерть однієї особи розриває матерію всесвіту. Ми усі пов'язані шлюбом, або справами, або дружніми стосунками, або роботою, або десятками організацій, що жили нашу громаду.

Аж раптом мама підняла на мене очі й заявила:

– Клара, ти писатимеш щоденник.

Мені аж мову відібрало.

– Навіщо? Все одно нас повбивають.

– Якщо й так, хтось знайде твій щоденник і дізнається, через що ми пройшли.

Мама дивилася на мене так, наче очікувала, що я розпочну миттєво. Вона схопила один з олівців, якими пан Патронташ креслив воєнні дії, і віддала мені. У мене не було на чому писати, та я навіть не обмовилася про це, бо мамі все одно було б байдуже. Зі мною говорила Салка-козачка.

---

⁷⁰ Кібітцн (їдиш) – пліткувати, базікати.

⁷¹ Кветчн (їдиш) – стискати, напружуватись.

⁷² Кохлефл (їдиш) – ополоник; у переносному значенні – людина, яка втручається в кагальні справи (не у свій клопіт).

Я роззирнулася, взяла одну зі своїх книжок і почала писати на берегах. Щойно почала – справа мене захопила. Я створюватиму документ. Робитиму це щодня з усією відповідальністю. Це надасть моему життю сенс, стане способом спротиву.

Поля книжки швидко заповнювалися. А ми ще мали й важливішу справу: у ці перші тижні мусили зрозуміти, як одинадцять осіб мають ужитися трохи не на голові один в одного у просторі з кінське стійло завбільшки? Так виник набір правил, що стали нашими заповідями.

Правило номер один: лише пан Патронташ може відчиняти й зачиняти люк. Чомусь тільки в нього виходило поставити його на місце ідеально та безшумно. Коли намагався хтось інший – люк рипів, а це могло загрожувати смертю.

Правило номер два: пристойність та особистий простір лишилися в минулому. «Туалетом» слугувала канава за рогом житлової частини. Коли я вперше ходила на відро, це було жахливо. За кілька днів відчуття сорому зникло.

Правило номер три: завжди бути ввічливим. Наші стосунки стали більш офіційними. Хоч ми усі знайомі все життя, тепер кожен став «паном» або «пані», а кожне прохання супроводжувалося «будь ласка» або «чи не могли б ви». Це почалося майже одразу.

Правило номер чотири: не жалітися. Ані на холод, ані на вологість, ані на бруд. Якось пані Мельман щось дорікнула про бруд, то на неї подивилися так, що правило стало очевидним.

Правило номер п'ять: кожна родина самостійно відповідає за власні їжу та воду. Плиткою користуються по черзі. Ми не ділимося. Чоловіки вважали, що так уникнуть напруження між родинами.

Правило номер шість: жодних розмов без нагальної потреби. Навіть якщо в будинку лише Беки, яких можна не боятися. Це питання звички. Кроки нагорі було чутно так, наче то в нас у голові ходили. Розмови Беків ми також чули дуже добре. Дерев'яна підлога над нашими головами діяла як резонатор: збирала усі звуки та посилювала їх у нашому напрямку. Ми чули кожне слово. Навіть клацання вимикача над нашими головами. Хто знає, наскільки чутно наші голоси нагорі? З обох боків, не далі ніж десять метрів від будинку, жили сусіди, а ми не могли знати, а раптом вони у дворі або дуже близько до будинку Беків бозна з якої причини. Нашу таємницю можна зберегти лише в один спосіб – у цілковитій тиші.

Житлова частина бункера розміщувалася під спальнею Беків; її площа становила не більше ніж три квадратні метри, а висота – метр і тридцять сантиметрів. Дошки підлоги були нам за стелю. Коли ми починали копати, їх вкривали цілі покоління павутини. Ніші під підлогою над бункером використовували для зберігання одягу: ми поскручували його та перев'язали мотузками. Плити фундаменту, що повторювали контури кімнат, слугували нам за стіни. Одразу за секретним люком ми прокопали місце для стола з кількох дощок: на ньому готували та зберігали їжу. Вздовж стіни ліворуч від люка та прилеглої до неї стіни ми спали. Ми зробили земляні насипи, поклали на них дошки, а зверху – наші солом'яні матраци. Патронташі спали біля люка. Мельмани та ми – під іншою стіною. Удень ми скручували матраци, щоб мати місце для сидіння і щоб поїсти з тарілками в руках.

До стіни фундаменту навпроти люка (вона проходила вздовж коридору будинку) ми прибудували ще один столик для гарячої плитки. Місце обрали так, щоб навколо не було

нічого, що може випадково спалахнути, – тільки кам'яна стіна. Ми вийняли досить цеглин, щоб створити «двері» до простору між двома тримальними стінами, які утворювали півметровий тунель уздовж усього будинку, під коридором. Ліворуч у цьому тунелі ми поставили відра для випорожнень. Далі в тунелі ми пробрили ще одні «двері» праворуч – до нашого першого бункера із земляним накриттям.

Одного ранку, через кілька днів після приходу Клари, пан Патронташ прокинувся, схопив лопату й, немов одержимий, не промовивши ані слова, почав копати яму в центрі бункера.

Усі мовчки, але зацікавлено спостерігали за ним. Ми раділи кожній події, що переривала нашу рутину. А споглядати, як невисокий пухкий пан Патронташ ошаленіло копає, – це дуже відрізнялося від звичного розпорядку дня. У бункері склався такий собі Талмуд терплячості. Три родини жили майже одна на одній, коли хтось чухав голову – лупа від усіх піднімалася в повітря. Тож якби хтось раптом вирішив підпалити свій одяг, ми б і тоді не дорікали. Власне, ми просто спостерігали крізь марево цигаркового диму, як пан Патронташ самовдоволено рие яму. Врешті не витерпіла його дружина, Сабіна: «Навіть не питатиму, що ти робиш. Але як ти збираєшся позбутися землі?». Пан Патронташ не відповів. Він дістав рулетку, заміряв глибину ями, гмикнув і продовжив копати.

Ще кілька лопат у глибину, ще один замір, і зрештою, не звертаючи уваги на жодного з нас, пан Патронташ став у яму й повільно розпрямив своє присадкувате тіло, аж поки не випростався на весь зріст, ледь не торкаючись головою стелі бункера. Цей момент був схожий на сцену з німого кіно. Але ж це не кіно, це наше життя. Я хотіла аплодувати йому. Потім кожен із нас спробував стояти в ямі. Яке ж це було доти незнане задоволення: випростатися на повен зріст після днів сидіння, коли тіло весь час стиснуте, як гармонька.

Я ж мала можливість розім'ятися лише один раз на тиждень, коли Юлія, дякувати Богу, забирала мене та Маню на гору допомагати прибирати. Драїти підлогу. Відмивати кухню. Туалет. Байдуже, я була на все готова, щоби тільки вилізти з бункера.

Коли Юлія вперше покликала нас із Манею вощити підлогу, ми стали навкарачки і наділи як рукавички великі шматки овчини. Ала прийшла з роботи, побачила нас на чотирьох кінцівках і розвеселилася.

«Ні, треба робити інакше». Ну я, звісно, не експертка з вощення підлоги, але ж уявляла собі, як це роблять. Однак Ала спершу ввімкнула радіо й налаштувала його на музичну хвилю. Потім зняла черевики, наділа шматки овчини на ноги і почала танцювати свінг (його саме передавали по радіо). Ми з Манею зробили так само і теж почали танцювати: самостійно, потім одна з одною, спочатку соромлячись, швидше, повільніше, кривляючись. Ми шалено розважалися, аж поки не знеслилися настільки, що й поворухнутися не могли, а паркет саяв. Юлія нагодувала нас булочками й дала холодної води з колодязя. Їжею я поділилася з дітьми у бункері, а водою насолодилася сама.

Особливо святковими були дні, коли ми піднімалися на гору, щоб помити голови. Навіть не можу пояснити, як ми тому раділи. Запах мила й гаряча вода – майже неймовірні розкоші. Юлія поливала мені на голову гарячою водою і масажувала шкіру. Якби ж цей момент тривав вічно. Внизу ми відміряли воду, як правило холодну, чайними ложками. Неодноразово ми мусили обирати між потребою митися та спрагою. Але нагорі від облицьованої білою плиткою дров'яної печі йшов жар, а повітря повнилося запахами свіжоспеченого хліба, борщу, вареників із грибами та сиром. Я чекала нагоди побути нагорі, хай навіть лише кілька хвилин.

Крім мами, яка страждала від астми й мала проблеми зі щитовидкою, усі в нашій родині мали добре здоров'я. Раніше я не розуміла, наскільки це важливо. Однак тепер я по-

чала хвилюватися за маму: у гетто епідемія, нас одинадцятьоро у затісному просторі, дихаємо вологим цвілим повітрям. Раніше ми жили через двір від лікарні, доктори завжди були поруч. Тепер у разі хвороби чи надзвичайної ситуації ми не могли сподіватися ані на лікаря, ані на лікарню. У нас не було навіть аптечки для першої медичної допомоги. Однак поки що у мами не було нежитю, вона не чихала; не пашіла, коли ми мерзли, і не мерзла, коли усім було жарко; їй не боліло горло чи м'язи; волосся не пересихало й не випадало; вона навіть не дратувалася. Здоров'я нас не підводило.

Ми звикли бачити Бека раз або двічі на день. Юлія не могла залазити у бункер, тож саме він приносив нам їжу. Я бачила, що йому подобається компанія чоловіків, – він любив поговорити. До дітей Бек звертався дуже рідко. Я його боялася і нервувала, коли він був поруч, навіть у доброму гуморі. А ще я боялася лягнути щось, що засмутить його або у якийсь спосіб поставить під загрозу наше місце у бункері. Звісно, я не думаю, що хоч колись у житті казала щось із наміром засмутити дорослого. Це була фішка Мані. Проте Бек помітив мене й кілька разів щось жартував про те, що мій ніс завжди встромлений у книжку. Я у таких випадках соромилася, бо не звикла, щоб до мене озивалися незнайомі чоловіки. Тільки зараз я почала розуміти, наскільки мене оберігали. Дорослі, з якими мені доти доводилося спілкуватися, – це родина, вчителі та друзі батьків. Хоча в Жовкві жили сотні таких Беків, зблизька він видавався мені екзотичною твариною, як-от левом.

У середині грудня мама почала хвилюватися, що ми не маємо різдвятих подарунків для Беків. Ми перебрали усі свої речі, однак вони здавалися недостатньо гарними. Беки ризикували заради нас життям, а ми не мали для них жодного пристойного подарунка.

За кілька днів до Різдва Бек постукав до нас. У його блакитних очах грали пустотливі вогники. Щось у цій війні

пробуджувало у Бекові авантюризм. А оці вогники в його яскравих, хай іноді й налитих кров'ю, блакитних очах усе-ляли в нас щиру надію. Він запросив нагору мене, Маню, Іго та Кларуню, але не сказав навіщо. Ми не поворухнулися, та він наполягав: «Бігом, бігом, бігом...». Маня швидко скочила на ноги. Пан Патронташ підштовхнув Кларуню до люка, а Бек нахилився, щоб витягнути нас по одному. Я геть спантеличилася. Прибирати мене завжди кликала Юлія. Бек та Ала ніколи не кликали нас нагору. Що йому треба? Я точно мушу йти? Звісно, я мусила, тож дозволила йому витягнути мене, як мішок зерна, у верхній світ блискучого паркету та східних килимів, – колись це був наш світ. Цього разу все видалося мені ще більше чужим, бо нагору запросив Бек, а не Юлія. Бек вивів нас зі спальні через коридор до зачинених дверей ванної, де вже чекали Юлія та Ала. Бек урочисто відчинив двері. Спершу я глянула на вікно: воно досить високо, тож можна не закривати штори. Крізь вікно в облицьовану блакитним кімнату лилося меланхолійне світло зимового пообіддя. Однак мою увагу швидко привернув плескіт у ванній. У ній плавав карп, найбільший, що я коли-небудь бачила. Він, певно, важив не менше ніж вісім кілограмів. У Польщі важко собі уявити Різдво без карпа; навіть луску роздавали і зберігали як талісман на щастя. Цей красень був товстим і лискучим. Він мав спинні плавці блакитно-сірого кольору сухої лаванди, а бічні – яскраво оранжеві з червоним, як китайське віяло. У довоєнні роки на вулицях було повно торговців рибою, які продавали живих карпів у ваннах, відрах, каністрах – у будь-чому, де можна було втримати рибину. Маленький Іго та Кларуня дивувалися розміру цього чудовиська. Риба розміром майже з них! Карп був дуже великий і занадто гарний для доходів Беків, тож ми запитали, де він його зловив. «Краще вам цього не знати».

Тепер уже зацікавилася Юлія: «То ти його не зловив?».

Бек покачав головою. Він або дражнився, або не хотів розказувати дружині, звідки рибина. Та вона наполягала: «Де ти його взяв?». – «Від самого фон Паппена».

Ми не повірили своїм вухам. Фон Паппен командував СС, був начальником Бека й найстрашнішою людиною у Жовкві. Саме він створив гетто, організував убивства, вимагав наші гроші. Бек познайомився з ним через двох друзів-картярів, німецьких поліцейських Крюгера і Шмідта. Бек представився фон Паппену як вірний *фольксдойч*, тож отримав від нього роботу наглядача за постачанням спирту німецькій армії. Це немов лису дати ключі від курника.

Юлія не вгамовувалася: «Подарунок від фон Паппена?». – «Ну, не зовсім подарунок. Скажімо, я зловив його на комендантській кухні».

Бек так і не дав чіткої відповіді. Казав лише, що фон Паппен тепер залишився без різдвяного карпа, бо його з'їмо ми. Мені важко сказати, чи Бек видавив цього карпа у фон Паппена, щоб самоствердитися, чи просто заради задоволення. Хоч би там як, у тій тісній ванній пан Бек виріс у моїх очах.

Після уривчастих зустрічей із Беком я почала розуміти, що він дуже суперечлива людина. Він мав репутацію антисеміта, але до нас завжди ставився лише по-дружньому. Якби мала описати цього грубого на вигляд чоловіка одним словом, то сказала б «чарівний». У стосунках із нами він – сама вишуканість. Не мав освіти, але був патріотом і мав виважену думку про все, зокрема ненавидів нацистів, українців та усіх і кожного, хто зловживав своєю владою. Якби хтось послухав, що він каже про жадібних власників землі та корупцію в уряді, то міг би подумати, що він комуніст. Та ні, цих він теж ненавидів.

Бек попросив Юлію відвести нас назад до люка. Поки ми спускалися, вона запросила усіх на різдвяну вечерю. Я й не думала про цілу вечерю. Думала, нам дістануться рештки, якісь недоїдки. Але ж Бек показав нам того карпа не заради

глузування. Я не соромилася своїх думок, просто забула, як це – отримати подібний подарунок від неєврея. За три роки я перетворилася на тінь, на розбите серце, на порожній шлунок, на єдину самотню думку про виживання. Аж раптом ось ця жінка запрошує мене до свого різдвяного столу. Запрошення стало для мене геть неочікуваним. «Чому? Навіщо вони це роблять?», – питала я себе. На хвилику, лише на хвилику, промінчик світла поглинув темряву. На мить повернулося почуття радості, що так часто супроводжувало мене раніше та зникло з приходом нацистів. Мене охопили вдячність, спокій і почуття довіри. Карп у ванній став символом обіцянки Бека врятувати наші життя. Я також знала, що риба мені сподобається, – не через те, де її взяли, або символізм, а тому, що я голодувала. Її мали засолити, як зазвичай оселедця, приготувати заливну рибу та засмажити, як-от сома. Чим більше я дивилася на карпа у ванній, тим більше переймалася різдвяною вечерею і подарунками для Беків, що хоч би приблизно мали засвідчити нашу вдячність.

У переддень Різдва бункер наповнили аромати страв, які готувала Юлія. Уперше за багато місяців ми чекали на щось хороше. Ала покликала нагору Іго та Кларуню й дала кожному цукерку – вже сам по собі подарунок. Ми вирішили подарувати Беку один із татових светрів. Мамина шкіряна сумочка буде подарунком для Юлії, а її черепаховий гребінець подаруємо Алі. Хоча все це вживані речі, але найкращі з тих, що ми могли б подарувати.

Я не знаю, чому ми вирішили ризикнути й піднятися з бункера нагору того вечора. Можливо, пан Бек вважав, що на Різдво СС і Гестапо залишать нас у спокої. Чесно кажучи, коли вилазили того вечора з бункера, ми не були готові до того, що побачили. Вікна щільно зашторили, а будинок освітлювало м'яке світло від свічок. Навіть стояла ялинка: Бек з Алою зрубали її в лісі по той бік залізничної станції. Її

прикрашали свічки та родинні оздобы Беків: скляні шари, янголи та волхви, вирізьблені з дерева або вирізані з паперу.

Юлія та Ала накрили стіл на чотирнадцять осіб: узяли найкращу порцеляну та скатертину пані Мельман. Юлія зготувала усі традиційні польські різдвяні страви. Уявлення не маю, де вони знайшли то все під час війни, Юлія казала лише: «Бек має свої шляхи». Вона його дуже любила, пишалася і називала своїм чарівником. На столі лежала величезна *хала*⁷³. Серед страв також були борщ, вареники з грибами та квашена капуста, а також багато страв із карпа. Юлія розказала нам, яку назву має кожна. З-поміж них також була риба по-єврейськи, *гефілте фіш*⁷⁴. Я, звісно, десятки разів бачила, як Юлія допомагала мамі її готувати, та не уявляла собі, що поляки взагалі їдять *гефілте фіш*, тим паче на Різдво. Своє здивування я тримала при собі, хоча, певно, коли Юлія називала нам усі страви, в моїх очах воно таки промайнуло. Навіть не знаю, чому я так здивувалася, адже карп був одним з основних продуктів нашого раціону.

Хоч я й відвідувала польську школу та мала польських друзів, це було перше моє Різдво у гостях. Багато речей я не розуміла. Наприклад, я порахувала столові прибори та зауважила, що їх п'ятнадцять, а не чотирнадцять. Я запитала, чи вони когось чекають (бо ж ніхто не мав знати, що ми в Беків «у гостях»), і Юлія пояснила, що то для «незваного гостя». По всій Польщі на столах ставили додаткову тарілку на випадок, якщо до них завітає голодний незнайомец. Це стара польська традиція, є навіть приказка: «Гість у хату – Бог у хату».

Усе життя я живу у Польщі, а про таку традицію не чула. Складно повірити, скільки ми один про одного не знаємо.

Тата це все дуже зворушило. Він підняв келих зі словами: «Я знаю, що сьогодні ваш дім повен духу Господнього».

---

⁷³ Хала – хліб для вечері в шабат. Зазвичай випікають у формі косички, видовжений або круглий.

⁷⁴ Гефілте фіш (їдиш) – фарширована риба.

Кімнату освітлювали лише свічки; ці кілька митей здавалося, що війна розчинилася у темряві поза їхнім світлом. Ми всі знали, що війна триває. Ми ховалися в бункері вже три тижні. Хоч як погано ми почувалися, жоден не уявляв того жаху, що настане згодом. Гетто існувало лише три тижні. Ми чули про табори й депортації, бачили вбивство лідерів громади та головного рабина Жовкви, пам'ятали, як купували кожен день нашого життя за рахунок багатства усієї громади, однак у нашій колективній уяві ніщо не могло підготувати нас до майбутнього та нових страждань. Почуття доброзичливості, вдячності та братерства витіснили страх на самий краєчок тієї кімнати та нашої свідомості. Я взагалі не думала про війну – тільки про те, що бачила перед собою на столі.

Юлія потягнулася до центру столу і зняла з великої тарілки вишиту шовком серветку: під нею лежала велика хлібина. «Перед їжею, – сказала Юлія, піднявши тарілку та поставивши її перед моїм батьком, – кожен має з'їсти шматок цього хліба». Ще одна традиція, про яку я ніколи не чула, але дуже схожа на нашу традицію благословляти хліб перед трапезою.

Пан Бек пояснив: «Коли ми їмо цей хліб, то пробачаємо гріхи, вчинені щодо нас минулого року, та бажаємо щастя на рік прийдешній». Тоді тато розказав Бекам про нашу традицію ставити додатковий келих вина для пророка Іллі⁷⁵ на *Песах* і про щорічне спокутування гріхів на *Йом кіпур*. Завжди здавалося, що ми дуже відрізняємося від поляків. Те, що я знала про їхню релігію з її святими, месами латинською мовою, монастирями з арками, черницями, які жили за ґратами, причастям і сповіддю, воскресінням і набожністю польських селян, – робило її знайомою і водночас чужою, викликало водночас спокій і страх. Те, що їхні традиції нагадували деякі наші, дивувало, зачудовувало та спантеличувало.

---

⁷⁵ За єврейською традицією, пророк Ілля (Еліягу) сповістить про остаточне звільнення та настання нових часів. Крім того, цього пророка вважають захисником бідних і нездолених.

Мама сказала: «Шкода, що за всі ці роки нашого знайомства ми тільки зараз уперше святкуємо щось разом». Так вона наче вибачалася за усі ті рази, коли ми ставилися до Юлії як до служниці, а не як до подруги.

Юлія усміхнулася, але вона зрозуміла сенс маминих слів. Ми усі зрозуміли, бо завдячували цим людям життям. Та через нашу вдячність, навіть невисловлену, Беки ніяковіли. Пан Бек підвівся і голосно промовив із келихом у руках: «Нехай цих свят ще буде багато». Я почала відчувати до Беків любов, як до мами і тата. Саме зараз моє життя залежало більше від них, ніж від моїх рідних батьків, власне, усі наші життя. Заради нас вони ризикували своїми життями і життям їхньої дочки.

Ми сміялися, жартували й виголошували тости. Серед речей, які об'єднували поляків і євреїв, принаймні чоловіків, горілка посідала чільне місце. Вулиці заповнили колядники, їхні співи додавали до вечора чарів. Поляки, будши ревними вірянами, співали колядки не просто гарно, а щиро, з любов'ю. Після куті – традиційної польської страви з ячменю, горіхів і меду (моєї любові з першої ложки) – Юлія та Ала прибрали зі столу, й настав час нам також заспівати. Вікна було зашторено, тож голоси наші та Беків не привернули б уваги. Вперше за багато років я мала причину заспівати й не мусила боятися.

Ала, пан Бек та Юлія заспівали: звучали «Ісусе, Боже дитя» (*Jezus Malusienki*), «До міста до Віфлеєма» (*Przybieżeli do Betlejem*), «Йдемо всі» (*Pojdmy Wszyscy*), «Сьогодні у Віфлеємі» (*Dzisiaj w Betlejem*), «Де Христос ся рождає» (*Gdy sie Chrystus rodzi*), «Тихая ніч» (*Wśród Nocnej Ciszy*), «Спи, Ісусику» (*Lulajże Jezuniu*). Ми з Манею давно вивчили усі ці колядки. У польській школі, де викладали черниці, ми співали їх із п'ятирічного віку. Ані Маня, ані я не вважали за потрібне ділитися цим здобутком нашої освіти з батьками, тож уявіть їхній подив, коли ми приєдналися до співів. Прекрасний голос Мані влітався вище, нижче та разом з усіма, а інколи – соло.

Три тижні ми сиділи тихо, як миші. Кожне слово потрібно було обдумати та зважити перед тим, як промовити. Звичне спілкування майже зникло, хіба слово тут або слово там, щоб передати любов, прихильність, здивування, злість або розпач. Аж ось ми колядували, хай і не так голосно, як могли б, але з усією емоційністю, із задоволенням, – так ми з Манею ще, певно, ніколи не співали. Вирази облич батьків, Мельманів і Патронташів неначе свідчили, що ми чудово їх розіграли... неначе дві дівчинки-єврейки змовилися та роками готувалися до жарту. Упродовж кількох годин нагорі з Беками не існувало війни, гетто, голоду чи страху. Після чергової пісні Бек підскочив і прожогом кинувся до шафи, звідки дістав подарунки, загорнуті у простий папір і газети. Ми завмерли. Це ж їхнє свято. Ми приготували власні «вживані» подарунки для Беків, та щоб католики обдаровували юдеїв – такого я не лише ніколи не бачила, а й навіть про таке ніколи не чула.

Бек зробив для Іго ведмедика-танцюриста, Ала віддала Кларуні одну зі своїх м'яких ляльок. Бек запас пачки цигарок для чоловіків. Їх миттєво розкрили, черкнули сірниками, і ось уже кімнату оповив дим: чоловіки затягувалися, немов востаннє, задоволені, ситі, п'яні та щасливі. Ала подарувала Мані один зі своїх гребінців, який вона миттєво почепила на волосся і побігла дивитися на себе у дзеркало. Для мене Бек приготував плаский пакунок, загорнений у газету. Я сподівалася, що то книжка. Мені дуже бракувало книжок. Я відкрила пакунок. Усередині був загальний зошит в лінієчку у твердій чорній обкладинці, такий самий, як решта моїх колишніх шкільних зошитів, на які я за роки навчання не звертала особливої уваги.

«А це для нашої маленької письменниці, – сказав він. – Я знаю, колись ти станеш знаменитою, Кларочко, тож прошу писати про мене лише хороше». Пан Бек знав, що я вела щоденник, але не мала, в чому писати. Він також подарував мені синій олівець, який сам нагострив.

Пан Бек помітив, що мені дуже сподобався подарунок. Я донедавна дуже його соромилася, тож моя подяка точно не відповідала тому, наскільки глибоко зворушив мене подарунок. Все життя я поважала батька найбільше з усіх чоловіків. Я росла, раділа, насолоджувалася безпекою у його затінку та під його світлом. Мені вистачало його, мами та решти нашої родини. Я думала, що Бек навряд чи зважав на мене, аж ось він примудрився подарувати мені річ, що стане моїм порятунком. Відтепер наші життя писатимуться не на полях старих книжок. Хоч би що сталося у нашому житті, це буде як належить записано блакитним олівцем на лінійованому папері у зошиті з твердою обкладинкою. Байдуже, яке в нього минуле чи які його недоліки: попри прилизливі і примітивні плітки та упередження, зараз Бек поставав переді мною як особа, що мене розуміє. Ми не думали про кінець війни, навіть про післязавтра не думали. Але Бек розумів: те, що з нами відбувається, є важливим. Наші життя, наші історії, його життя – усе мало сенс. Навіть якщо єдиною нашою зброєю стали загальний зошит і синій олівець.

Подарунки на тому не скінчилися. Для Клари Патронташ підготував висушені лілії. Бек подарував їх чи то з соромливою, чи то з безладною усмішкою: наче намагався не усміхатися, або не був певен, чи не забагато його усмішка видає. У Польщі 1942 року одружений чоловік міг подарувати неодруженій жінці (байдуже, вдові чи ні) квіти лише у двох випадках: на її смертному ложі або на похороні.

А тоді у двері постукали. Стук припинив наші розмови, повернув увесь жах навколишнього світу та змусив нас по одному тікати крізь люк у спальні до бункера. Ми прислухалися, щоб зрозуміти, хто ж прийшов. Не схоже на СС, Гестапо чи блакитні шинелі (українську поліцію, що заповзято полювала на євреїв). З'ясувалося, що то колядники, друзі Беків, які прийшли заколядувати та покликати Беків співати разом. Беки, звісно, приєдналися до співів. У темряві ми

слухали їхні голоси, а я мовчки підспівувала, аж поки не заснула.

Різдво ми провели внизу, адже Беки розважали Бекового брата, невістку й небожа Владека. Ми не очікували небезпеки, тож я не дуже вслухалася у розмову. Сміх, гучна розмова, тости (набагато більше, ніж учора). Я записувала щось у щоденник. А потім ми почули слова, що привернули нашу увагу. Хто б що не робив, – усі зупинилися. Картоплина випала з рук. Книжку відклали. Ніж обережно поклали на саморобну шафку. Чоловіки, однак, продовжили смалити цигарки, тож дим віявся бункером із кожним поворотом голови та піднімався до стелі, назустріч словам Бека. Його голос лунав тихо, по-змовницьки, гордовито й водночас непокірливо. Бек ковтав слова, а отже він був дуже п'яний. Ми добре знали цей його голос, зараз він гучно вимагав ще горілки. Ми почули кроки Юлії, дзвін пляшки об чарки, а тоді Бек почав...

– Є в мене для тебе різдвяна історія.

– Сподіваюся, не надто довга, – брат Бека сміявся.

Бек стихив голос майже до шепоту, однак ми могли розчути слова. Я уявляла, як він нахилився до брата, якого ніколи не бачила. Я уявила також вирази обличчя Юлії та Али: певно так само нажахані, як наші в ту мить. Однак вони не перебили Бека й не спробували змінити тему. Сиділи там, як ми, вражені до німоти глупством Бека.

– А знаєш Шварців, Мельманів і Патронташів?

– Ну звісно, знаю. А на чію ж олійню я возив би своє зерно? Та ми ж, на Бога, в будинку Мельманів. Нормальні люди. Як на жидів. Чого питаєш? Ти що, перепив?

Запала тиша. Я сподівалася, що Бек передумав і не вестиме далі. Що вип'є ще одну, відволічеться або почне розповідати про нас щось інше.

А тоді ми почули голос його брата, сповнений недовіри: «Внизу? Ти з глузду з'їхав? Ти що, геть здурів?».

Мабуть, Бек якось кивнув йому вниз, на бункер під підлогою.

– Та ти не хвилюйся так. Захвилюєш себе до смерті. Що мені було робити? Віддати їх клятим краутам?⁷⁶

– Але ж ми *фольксдойч*!

– Та ти що? Сам знаєш, як нацисти до нас ставляться. Та якби ми горіли, вони б на нас і не насцяли. Ми хіба на голову, не, на півголови, вище за слов'ян. Думаєш, я дозволю їм припертися та вказувати мені, що робити? Наказувати мені убивати жидів? Гарного Різдва, дорогі брати-нацисти, а ще ось вам подаруночок: ми найняли українських псів убити вас за найменшу непокору?

– Ти усіх нас ставиш під загрозу заради НИХ? Свою жінку? Свою дочку?

– А хто, як ти гадаєш, це запропонував? Моя дружина! Юлія! Та в неї більше відваги, ніж у нас обох!

– Ти ні чорта їм не винен.

Тепер Бек почав кричати, досить голосно, аби крізь стіни його могли почути сусіди. Дяка Богу, через мороз усі вікна міцно позачиняли. «Не винен? Точно не винен?»

Нарешті, слава Богу, нарешті, Юлія промовила: «Валентине, будь ласка, тихіше».

Він продовжив тихіше, але не менш затято: «Коли у тридцять дев'ятому трикляті совіти вислали нас до колонії у Базалі⁷⁷, а Бандера відправив своїх головорізів, аби нас усіх випалити, ми заледве врятувалися втечею. Тоді чортові совіти вирішили депортувати нас на Сибір, бо ми, бач, покинули колонію. І знаєш, хто мене викупив?».

Він знову перейшов на крик: «Ти, мій любий брате? Ти, дорогий мій *фольксдойч*? НІ! ЖИД МЕЛЬМАН, ЯКИЙ СИДИТЬ ЗАРАЗ УНИЗУ, ДАВ ХАБАРЯ БЛЯДСЬКИМ КОМУНІСТАМ! ВРЯТУВАТИ ЇХ – ДЛЯ МЕНЕ СПРАВА ЧЕСТІ!

⁷⁶ У польській мові – зневажливе позначення німців. – Прим. пер.

⁷⁷ Локалізувати назву не вдалося. Сьогодні є смт Базалія у Хмельницькій області, однак чи саме про нього йдеться, з тексту не зрозуміло.

Я ЖИДІВ УСЕ ЖИТТЯ НЕНАВИДІВ. І ДОТЕПЕР. ЧОМУ? А БІС ЙОГО ЗНАЄ! Але саме жид Мельман урятував моє гімняне життя, мою святу жінку та любиму дочку... Йди-но сюди, Ало, сядь біля батька. Хочу, аби моя Ала бачила в батькові чоловіка, а не боягуза. Та хай хоч десять разів мене повбивають...».

Запала тиша. Наступних слів ми не могли розібрати. А потім його брат із дружиною пішли.

Батько прошепотів: «Господи... нам кінець...».

Моя бідна мама спробувала заперечити, щоб розвіяти наші страхи: «Та ну, не зрадить же він власного брата».

Тоді почувся шепіт пані Мельман: «А от його жінка може. Вона вважає себе польською аристократкою». Песимізм пані Мельман проти маминого оптимізму. Та мама не відступилася: «Вона це каже, просто аби краще почуватися... Горбаню завжди легше, якщо побачить, що в сусіда горб більший».

Що нам лишається, якщо Бек їм довіряє? Мусимо теж довіряти. Вибору у нас немає.

Розділ 5

Я ЙДУ ДО ГЕТТО

12 січня - лютий 1943 року

Між тим новини з гетто вкрай погані. Брати пана Мельмана та пана Патронташа втікають звідти ночами і приходять до нас. Там вирує епідемія черевного тифу. Люди мруть по десятеро або п'ятнадцятеро за день. Вмирають переважно молоді та сильні. Так ми й жили до 12 січня. А того дня Герман, брат пана Мельмана, прийшов і сказав, що такий собі Левицький дізнався про наш сховок. Ми вирішили піти до гетто.

Бункером поширилася паніка. Нам доведеться піти. Якщо знає Левицький, то час чекати на нацистів або їхніх українських прихвостнів. Скоріше, на останніх, адже Левицький – українець. Ми розуміли, що в такому разі вб'ють і нас, і Беків. Не можна було ризикувати їхніми життями.

Ми не мали часу засмучуватися, що нас зрадив сусід, з чіїми дітьми я ходила до школи. Герман дуже ризикував, коли вислизнув із гетто, щоб попередити нас. Вирішили, що дядько Юзек, як поліцейський, проведе маму, мене та Маню до гетто, а тато й пан Мельман сховаються у бункері на олій-

ні та шукатимуть нам новий сховок. Потім до гетто прийдуть Патронташі, а з ними й решта.

Ми вийшли ще до світанку. Дядько Юзек сказав нам: якщо зупинять, ми – робочий загін. Сорок три дні я не виходила надвір і не дихала свіжим повітрям. Було мінус двадцять. У повній тиші, не піднімаючи очей, ми утръох нажахано йшли за дядьком Юзеком. Ми вважали, що коли вже вийдемо з бункера, то вийдемо на свободу, повернемося до колишніх наших життів. Та цього морозного ранку на вулицях зустрічалися лише нацистські та українські патрулі. У нашій дільниці не зустріти жодної єврейської душі.

Колись, ідучи цими самими вулицями у напрямку теперішнього гетто, я зустріла б Учку, Зигуша, Зося, Релу, Дудьо, Юзека чи ще сотню друзів або родичів. Ми б зайшли до котрогось із магазинів у торгових рядах на центральній площі по солодощі, або купили смажених на вугіллі каштанів, що так чудово пахли сумішшю диму та свіжого зимового повітря. Того ранку смаженими каштанами не пахло. Звичайного дня ми йшли б, тримаючись за руки або під руки, сміялися та пліткували. Жінки підходили б до мам розпитати, де вона дістала матеріал на нову сукню, або де побачила такий викрій. Ми встигали організувати гостини, збори грошей, кухні для бідноти, обговорити потреби в одязі та школу шиття: усе, що потребувало уваги Салкикозачки, вирішувалося саме під час такої прогулянки містом. Прогулянка сама по собі ставала соціальним заходом. Але того ранку ми йшли, наче в'язні, позбавлені розкошів спілкування або простої радості тримати маму за руку. На щастя, нацисти на вулиці відпочивали, сміялися та зовсім на нас не зважали. Вони скидалися на завойовників, яким уже немає про що переживати. У нашому потертому вбранні та понурому настрої ми для них були невидимими. І мене це втішало.

Юзек провів нас повз дванадцятиметрові мури собору й монастиря⁷⁸. Кордон гетто вже на наступному розі, де стіна повертала ліворуч і йшла вздовж вулиці Туринецької⁷⁹. Перед нами були ворота гетто та колючий дріт. Лиш на хвилю я підняла очі й побачила охоронців, а потім знову втупилася у брудний сніг під ногами. Юзек кивнув охоронцям, коли ми проходили повз. Ми – ніщо. Просто худоба, яку женуть із місця на місце.

Гетто займало більшу частину єврейської дільниці містечка⁸⁰. Воно було просто жахливим. Ходячі трупи, опухлі від голоду, а поряд у кафе сиділи наряджені відгодовані бички, що їли та пили з грошей, зароблених від обробок на чорному ринку, якщо не гірше. Хтось сміявся. Я бачила їх крізь вікна: виглядало гротескно, як і їхні обличчя. Я нікого не засуджувала, так далеко мої думки не заходили. Мене обіймав лише страх, простий і всеохопний; усе інше лишилося десь на периферії того страху. Зараз мені дуже хотілося назад до бункера. Хоч як мені там було страшно, а все одно я почувалася більш захищеною, схованою від очей поліцейських у блакитних шинелях, рожевощокіх німецьких хлопчаків і колишніх польських друзів; там я не мусила думати, хто ж продасть нас за кілька літрів горілки.

За два дні після того, як ми прийшли до будинку Учки, виявилось, що тривога була фальшивою. Можна повертатися до бункера. Мама вирішила залишитися трохи довше, щоб продати більше наших речей. Хто ж знав, що шовкова білизна, яку мама купила «за чашкою чаю» і сховала у шафку до повернення тата, одного дня рятуватиме нам життя. Не знаю, скільки саме кілограмів картоплі коштувала одна шовкова нічна сорочка, але немало.

⁷⁸ Колишній Домініканський монастир із костелом, сьогодні належить до Сокальсько-Жовківського єпархіального управління УГКЦ. – *В. Г.*

⁷⁹ Кордон гетто йшов вздовж теперішньої вул. Б. Хмельницького і мурів колишнього Домініканського монастиря. – *В. Г.*

⁸⁰ Гетто було в північній єврейській частині міста. – *В. Г.*

Тепер Юзек мав вивести нас із гетто. А ми мусили переживати, крім усього іншого, що хтось побачить, як ми заходимо в будинок. На тій ділянці будинки стояли поруч. Навесні або влітку вони ховалися у затінку великих дерев, що росли вздовж вулиці. Та взимку кожен будинок – як на долоні, так само як і кожна гілочка голих дерев. Мені здавалося, що на вулиці очей не менше, ніж вікон, що всі вони стежать саме за нами. Я видивлялася будь-який рух, будь-яке коливання фіранки, та нічого не побачила. Бек уже чекав на нас. Він відчинив двері, ми нарешті зайшли всередину, у безпечний дім. Решта вже чекали на нас. Ми з Манею просто впали від знесилення.

Наступного ранку я прокинулася рано. Може здатися дивним, але ранні години – то був єдиний час, коли я могла побути на самоті з собою. Якщо у бункері ще одинадцять людей, це дуже відволікає, навіть коли вони ані слова не кажуть. Мені було легше писати, поки решта спали, без їхніх зацікавлених поглядів. Ніхто не розпитував, що саме я записую, але, безсумнівно, їм було цікаво, чи не надто детально я описую кожного з них, чи записую для невідомого читача дрібні сварки, що іноді затьмарювали наше спільне життя.

Маня прокинулася другою, подивилася, чи я не сплю, і переповзла, щоб поцілувати мене. Потім поцілувала тата. Ми сподівалися, що мама повернеться з гетто вже сьогодні.

У люк постукали, тож пан Патронташ переліз через тіла, щоб відкрити. Як і завжди, люк посунувся на петлях із задоволенням пихканням, немов двері «роллс-ройса». На нас дивився пан Бек. У прорізі люка його обличчя було схоже на суворий портрет, що не віщує нічого доброго. Клара підняла голову, думаючи, що це за нею. У пана Бека з'явилася звичка кликати красуню Клару нагору, коли він був один удома. Та я розуміла, що не за нею, бо чула нагорі кроки Юлії та Али.

Ми чекали щоденних новин. Якщо Бек був у доброму гуморі, то приєднувався до нас із пляшкою горілки, яку він «звільнив» із німецького складу спирту, цигарками та ку-

пою газет. Однак цього разу він не спустився. Та й у руках нічого не тримав. «Пане Шварц, мушу з Вами поговорити».

Тато переліз до люка. Я від Бека такого тону ще не чула. Він також ніколи не кликав поговорити когось одного. Могла бути лише одна причина, чому йому знадобилося говорити наодинці з татом: щось трапилося з мамою. Пан Бек сказав: «Станьте, будь ласка, пане Шварц. Можна випростатися». Стеля бункера заледве була півтора метра заввишки, тож ніхто, навіть пані Мельман, не міг стояти на повний зріст, хіба що у викопаній паном Патронташем ямі. Тато випростав своє довге тіло крізь люк. Завеликі тепер штани трималися лише на підтяжках.

Маня схопила мене за руку, ми обидві дуже перелякалися. Тато й пан Бек говорили кілька секунд, а в моїй голові пронеслися усі найгірші думки. Маму вбили, схопили, депортували, розстріляли, ув'язнили, вона помирає. Моє серце зайшлося, як завжди у моменти паніки, але зараз ще сильніше, бо ж ішлося про маму. Інших мам убивали. Інших батьків, братів, сестер, – але не моїх. Попри почуття провини та усвідомлення власного егоїзму, я була вдячна за те, що в цьому жаху моя родина лишалася недоторканною. Здається, наша удача скінчилася.

Я прислухалася до слів пана Бека, але крізь кашель і човгання довкола я навіть власних думок не чула, а шепіт Бека до батька й поготів. Дивовижно, наскільки шумно може поводитись купка людей, навіть ані слова не промовляючи! Їхні вдихи та видихи нагадували мені пориви вітру. А може, то було моє дихання.

Тато зігнувся назад у бункер, а пан Бек зачинив люк. Тато переповз до нас. На хвильку він забув, де перебуває, випростався і боляче вдарився головою об балки підлоги над нами. Пішла кров, та він не звернув уваги.

Беземоційним тоном, яким тато зазвичай повідомляв нам найгірші новини, він пояснив, що Учка захворіла на тиф, а мама вирішила лишитися, щоб піклуватися про неї та дітей.

Усі покинули свої справи. Картоплина лишилася недочищеною, вода не випитою, а ранкові цигарки незапаленими у роті. Навіть пані Мельман відклала свій дорогоцінний глечик.

Першою заговорила Маня: «Тиф! Тиф! Коли вона повернеться? Тато, не можна її там залишати. Мама помре!».

Тато відповів: «Пан Бек боїться, що вона принесе тиф до будинку». Тифозні воші були найкращим союзником нацистів. Вони разом примарширували до Жовкви. Тепер кожен став спеціалістом щодо тифу. Кожна жива воша – наш ворог. Тож ми постійно перевіряли один одного, наше волосся, постіль, навіть шви на одязі, куди воші часто відкладають яйця.

Цими словами мамі винесли смертельний вирок. Маня не могла повірити: «Оце й усе, тато? Ось так просто? Ні!».

Можливо, я поводитися нерозумно та егоїстично, але мені відчайдушно хотілося повернути маму вже зараз. Я вмовляла батька, що потрібно її забрати, негайно, одразу. Я говорила без упину, бо поки ми з Манею сперечалися та благали, лишався хоч якийсь промінчик надії. Щойно слова завершаться, настане кінець, прийняття, смирення.

Тато вже змирився. Він сказав: «Я благав його, я запропонував Беку гроші, наше підприємство, усе, що в нас є, – та він все одно відмовив».

Мамин смертельний вирок означав життя для решти людей у бункері. Я побачила полегшення на їхніх обличчях, особливо у пані Мельман. Частина мене її ненавиділа, а частина – розуміла. Вона боялася за своє життя та життя Іго. Хай як вони любили маму, хто наважиться, розуміючи наслідки, пустити хвору на тиф жінку в сирий і брудний сховок десять на чотирнадцять метрів? Правила виживання означали, що ми маємо тримати одне одного за горло. Якщо не у прямому, то у переносному значенні. При цьому ми приречені жити один з одним ще невідомо скільки. Якщо, не дай Боже, щось станеться з мамою, пані Мельман муситиме

дивитися мені в очі кожного дня, що ми будемо у цій землянці разом.

Я почула, як кажу батькові, що можу повернути маму. Я почула, як батько перепитав, як саме, а я відповіла, що поговорю з Беком. Це точно я сказала? Я ще ніколи ні про що не сперечалася з батьком. Не суперечила йому. Не підвищувала на нього голос. Шануй батька твого й матір твою, тож так я і робила. Але ж як можна погодитися на життя без мами? Глибоко в душі я розуміла, що з її смертю помре частина мене. Тож якщо й маю волю та хоробрість, саме час ними скористатися. Якщо нічого не зроблю, моє життя нічого не варте. Я бачила сумнів у його очах і чула пустоту у власному голосі. Не уявляю, що маю сказати Беку, щоб він передумав і прийняв хвору на тиф у себе вдома.

Десь за день пан Бек кудись пішов, а я сиділа на кухні з Юлією. Вона нічого не казала чоловікові, бо ми обидві розуміли, що до неї ніхто не дослухатиметься. Я мала говорити тільки з Беком. Я вихлебтала склянку води, тож Юлія радо піднесла глечик, аби налити мені ще. Такий був ритуал. Якщо я вже піднімалася нагору, в Юлії для мене завжди була свіжа вода та булочки. Навіть пояснити не можу, наскільки та вода смакувала і як мені було соромно, що я п'ю її сама.

Мій мозок закипав, а Юлія пішла взяти для мене ще одну булочку. Я розірвала її на частини й поклала трохи у серветку для Іго та Кларуні. Попри загрозу маминої смерті, я мала припасти щось для дітей. Хай би навіть нацисти у двері ломилися, а я б все одно підбирала крихти для малечі. Такий у мене виробився рефлекс. Юлія побачила і принесла ще трохи їжі. Спочатку я думала, що то булочки, а потім побачила, що це *книші* з картоплею та кашею⁸¹. Її карі очі повнилися співчуттям: «Це все через тиф, Кларочко. Пан Бек боїться, а рішення приймає лише він. Однак, наскільки йому

---

⁸¹ Книш – традиційна страва євреїв Східної Європи, пиріг із начинкою (з картоплі, каші, квасолі).

відомо, Салка поки що здорова». Я подивилася на неї. Я очікувала, що вона пообіцяє поговорити з паном Беком замість мене і вмовить його повернути маму, але вона промовчала. Вона лише поцілувала мене у потилицю і пішла з кімнати. Я поглянула на годинника, бо важливо було повернутися до гетто вчасно. Ала зазирнула до кухні. Вона приклала пальця до губ і показала, що треба йти до її кімнати. Я пішла, тримаючи серветку із книшками.

Ала прошепотіла: «Я тебе проведу».

Що вона таке неймовірно каже? Мені заледве стало слів на відповідь: «Твій батько не пустить її додому».

Ала відповіла так легковажно, наче запрошувала мене в кіно: «Ой, та ти ж знаєш, що він не зможе мені відмовити. А якщо ми її приведемо, то він муситиме її пустити. Ніхто з інших йому й словом не заперечить».

Навіть не уявляю, яким був вираз мого обличчя. «Ми підемо, як дві дівчини на гульки». У Жовкві? У заповненій нацистами Жовкві? Чи вона з глузду з'їхала? Та вона лише сміялася: «Ой, ну що тут може бути такого небезпечного?».

Я жила у страху перед схваленням або несхваленням пана Бека. Усі в бункері залежали лише від нього. Ми з ним ніколи не сперечалися, жодним словом.

Ала єдина геть не мала страху перед паном Беком. Тількино вона почала ходити, батько всюди брав Алу з собою: до Львова, Варшави, Кракова. Він навчив її торгуватися на ринку та грати у карти. Вечорами вони сміялися разом і разом танцювали під радіо. Усюди ходили лише під ручку. Якщо хтось і міг заперечувати Беку, то лише Ала.

Не знаю, як мені вдалося переконати батька. Мабуть, він був розчавлений відчаєм і поразкою, тож замість суперечки просто кивнув головою. Татові, який накладав *тфілін*⁸² усе життя і міг годинами сперечатися з рабином щодо найбільш

---

⁸² Тфілін (іврит) – дві чорні шкіряні коробочки зі шкіряними ремнями, у яких лежить пергамент із чотирма текстами із Тори, де йдеться про заповідь накладання тфілін і основи єврейської віри. Одну коробочку вдягають на голову, іншу – на руку.

незрозумілих місць Талмуду, забракло слів. А може, він усе ще вірив у дива. Він відправляв дочку з безпечної схованки у відкритий світ, де її могли викрити та вбити, разом з усіма іншими мешканцями бункера. Інші родини також не сперечалися, і це мене здивувало. Чи ми усі з глузду з'їхали? Мій полон може принести більше лиха, аніж мамине повернення. Та я не шукала в їхньому мовчанні логіки, просто була їм вдячна. Я йшла вулицею, де на кожній стіні висіли оголошення, що переховування євреїв *ферботен*⁸³ та карається смертю, що перебування на вулиці поза комендантською годиною карається смертю, що вхід у гетто карається смертю, що будь-яка допомога та прихисток євреїв карається смертю. Лише кілька днів тому, коли ми з Юзеком ішли до гетто, я бачила усі ці оголошення, написані бруталним готичним шрифтом, який я ненавиділа так само, як і нацистську свастику. В тата не було часу обдумувати своє рішення.

Ми вийшли о восьмій вечора. Ала сказала, що немає про що хвилюватися, просто ми дві жовківські дівчини, які йдуть на гульки. Я зняла з рукава пов'язку. Ніч була місячна й холодна. Мое серце калатало так, що могло б розбудити мерців на цвинтарі. Саме випав свіжий сніг, що тріщав під ногами, як феєрверки. Я була у верхньому одязі, однак дуже змерзла. Ніс, щоки, вуха – усе непокрите одягом затверднуло, як порцеляна, та, здавалося, розіб'ється від першого дотику. Ноги задубіли навіть крізь товстий м'який фетр і дві пари шерстяних колгот. Ми раділи пронизливому вітру та крижаній температурі, адже вулиці геть спорожніли.

Я сховала обличчя під шапкою та шарфом. Я намагалася не думати про есесівців і Гестапо, які зайняли старий маєток управителя⁸⁴ навпроти парку, де ми раніше каталися на ковзанах. Не думати про бруталних українських поліцейських, які ненавиділи євреїв і раділи можливості постріляти більше, ніж СС і Гестапо разом.

---

⁸³ Заборонено (нім.).

⁸⁴ Будівля гестапо, очевидно, розташовувалась у будинку по вул. С. Бандери, 17 (колишня назва – Залізнична). – В. Г.

Ми з Алою взагалі мало про що подумали наперед – не складали собі жодного плану.

Коли я побачила через дорогу наш будинок, мене охопило бажання зайти крізь ті великі коричневі двері до вітальні, де біля печі ставили моє ліжко, щоб навіть за найбільших морозів ми з Манею були теплі, як свіжі пиріжки. Я засну, а коли прокинуся – все буде, як раніше. Ала помітила, що я дивлюся на будинок. Вона потягнула мене далі по вулиці, повз рожеві мури монастиря.

Навколо мали б ходити патрулі, але ми їх не бачили. Взагалі мало що можна було помітити через скрипіння снігу під нашими черевиками.

У мене зуби цокотіли, хоча більше від жаху, ніж холоду. Ала шепотіла: «Говори, Клоро, говори. Тоді зуби не стукотитимуть». Сама Ала не замовкала від моменту виходу з будинку, розказуючи мені про всіх чоловіків, що за нею впадали; їх було стільки, що я не встигала запам'ятати їхні імена: хлопчики зі зброєю, які потребували доброти, тепла й навіть любові від завойованих ними людей. Ала тріскотіла про переглянуті фільми, одяг актрис, про те, як вона робила такі самі зачіски, як у них, або шукала таку саму сукню. Хіба можна було запідозрити, що ця легковажна говірка красуня ризикує власним життям, щоб провести дівчинку-єврейку крізь містечко до гетто і врятувати її матір? Навіть я в це не вірила.

До гетто лишилося зовсім трохи по прямій. Над нами нависала синагога, її вибілені стіни сяяли у місячному світлі. Її силует нагадував корабель-привид.

Щойно ми дісталися паркану з колючим дротом, я сказала Алі, що далі дійду сама. Житло Учки поруч, а я не знала, скільки часу в ньому проведу. Я не хотіла, щоб Ала кілька годин чекала на морозі, ще й після комендантської години. Вона вже й так зробила чимало. Проте Ала наполягла, що піде зі мною.

Якби нас зупинили тепер, перед гетто, вдавати двох дівчат, що гуляють нічною морозною Жовквою, вже не вдало-

ся б. Ми б уже не відкрутилися. Не допоміг би навіть увесь Алин шарм, її дзвінкий сміх і спокусливі бісики в очах.

Квартира Учки була за три будинки від юденрату. Вночі біля юденрату завжди щось коїлося, а це могло привернути увагу СС і Гестапо.

Я знову попросила Алу піти геть. Вона пошепки погодилася. Я прослизнула між колючим дротом і пішла якомога швидше. Однак дуже швидко позаду почулися кроки. Хай як страшно, та я мусила обернутися, – це була Ала. Вона набурмосилася, тож я зрозуміла, що сперечатися марно.

Коли я зайшла до будинку, Ала сховалася у під'їзді через дорогу. Попри переляк, я постукала у двері. Я вже заледве ноги переставляла. Що там, по інший бік дверей, мені невідомо. Після довгої тиші у відповідь на мій стукіт я почула, як мама обережно запитує: «Хто там?».

«Це я, Кларочка». Мама відчинила двері. З її вигляду було неясно, захворіла вона чи ні: пустули не вражають обличчя, долоні або стопи. Вона сказала лише: «ЙДИ ДОДОМУ», – але дуже розлючено. Мама не могла повірити, що її розумна донечка здатна на таку дурницю.

Вона спробувала захлопнути переді мною двері, та я втримала їх ногою і протиснулася в кімнату, зачинивши двері за собою. Мама не дозволила мені пройти вглиб кімнати, навіть на крок, – вона затулила собою прохід.

У кімнаті було повно людей, і їм дуже боліло. Я помітила Учку та двоюрідного брата її чоловіка. Більше нічого не побачила, адже через чутливі очі хворих у кімнаті панував морок: світло спричиняло у хворих страшний головний біль. Смерділо так, що аж присмак відчувався; я ледь втримала у шлунку булочки, з'їдені у Беків. Обличчя мами пашіло, вона пітніла. «Мамо, мамо, ти мусиш піти додому», – я почала плакати. Я вдивлялася у її обличчя і намагалася роздивитися руки, однак нічого не бачила. Спитати напрома я боялася. Мама ж тільки повторювала: «Йди додому, йди додому, йди додому...».

«Мамо, але ж тут ти можеш захворіти. Тобі не можна хворіти». Я вхопила її за руки та намагалася закачати рукави, щоб побачити, чи немає там пустул. Мама відштовхнула мене, схопила за шкірку й викинула за двері. Я аж кілька сходинок пролетіла, і якби не поруччя, то летіла б до самого низу.

Мама мене налякала. Здавалося, вона з'їхала з глузду. Моя мама ніколи б на мене не кричала, але ця жінка аж верещала: «Думаєш, я можу її покинути? Думаєш, вона б мене покинула? А ти б покинула Маню? А вона тебе? ГЕТЬ ЗВІДСИ! Геть, поки тебе не схопили! Батько знає, що ти тут?».

Я лише кивнула. Мама затрясла головою, наче геть не розуміла, наче була геть спантеличена; вона аж на обличчі змінилася: «Він тебе відпустив? Він тебе відпустив!».

Я знову кивнула. Більше мама не промовила ані слова. Не сказала, чи вона здорова, чи хвора. Не сказала, житиме Учка чи ні. Я не змогла побачити Зигуша та Зосю. Я не знала, чи вони також у тій кімнаті з хворими, чи у відносній безпеці деінде. Не сказала, чи прийде додому, чи лишиться у гетто. Ані прощання, ані поцілунку, навіть найменшого кивка чи доторку: мама розвернулася та захлопнула двері.

Я витріщилася на зачинені двері. Так люто мама зі мною ще ніколи не говорила. Її вказівки зазвичай супроводжувалися погладжуваннями, усмішками і поцілунками. Вона ніколи в житті не мусила піднімати на мене голос. Не знаю, чи я була настільки слухняною дівчинкою, чи жила у такому доброму світі, захищена від усіх негараздів. Тепер же я мала спуститися сходами і крізь замерзле місто повернутися до батька та сестри одна, без мами. Я ні на хвилину не сумнівалася, що мама піде зі мною.

На вулиці Ала чекала на мене. Я пояснила, що мама не піде з нами. Вона взяла мене під руку і знову почала теревити. І ось ми знову просто дві легковажні дівчини. За усю дорогу я зовсім не прислухалася до її слів. Мені було до смерті страшно, сльози лилися і одразу замерзли на щоках.

Та мене це не обходило. Я боялася, що вже ніколи не побачу маму. Як я маю сказати про це татові та сестрі? Попри горе і страх за життя мами та Учки, я хотіла чимшвидше дістатися до безпечного бункера. І мені за такі егоїстичні думки геть не соромно.

Щойно Ала відчинила двері, ми побачили розлюченого Бека: «Ану хутко всередину, поки все Гестапо сюди не привели!». Ала цьомнула батька й підштовхнула мене до печі, щоб зняти рукавиці та зігріти руки. Вона теревенила про наші походеньки так, наче ми невдало сходили на базар по рибу.

Хай як Бек розлютився, його лють минула, щойно донька безпечно повернулася додому. «Та подивіться ж на себе, – руками він намагався швидше зігріти ніс і вуха доньки. – Бурульки. Ідіть з'їжте гарячий суп».

Та я не стала чекати на суп; пішла одразу до таємного люка і постукала: «Це Клара». Люк миттєво відчинився, за паном Патронташем я побачила обличчя батька, а за ним одразу Манине. Мені вже не треба було нічого пояснювати, – я залазила до бункера сама.

Тато розпитував, як мама. Я пояснила, що вона виглядає добре і що ознак хвороби я не помітила. Коли усі лягли спати, Маня зашепотіла мені на вухо: «Точно все добре? Вона ще жива? Я тебе знаю. Може, ти боїшся розповідати татові все?». Я розказала Мані, як мама розлютилася і як викинула мене з квартири за шкірку. Я розуміла, що для Мані важливо уявити собі сильну та здорову маму, так, наче цей образ міг би нас підтримувати за її відсутності. Маня усміхнулася, коли уявила, як же дістанеться батькові, що відпустив мене.

Заснути мені не вдалося. Я не відчувала втоми. Я хотіла заснути, щоб не думати про світ без мами.

Розділ 6

ОСТАТОЧНЕ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Лютий - початок квітня 1943 року

Двадцяте століття. Неможливо в це повірити. Вони підігнали до вікон вантажівки та скидали у них дорослих і дітей. Деякі гестапівці мали сокири. Один із них зарубав на смерть Нюсіка Ліхтера, дванадцятирічного племінника Патронташів. Решту євреїв зігнали на одну вулицю. Цього разу Юзеку, Релі, Учці та дітям пощастило.

Пан Бек, на щастя, мав досить співчуття, щоб бігати до гетто й назад та інформувати нас про здоров'я Учки і стан мами. Він розказав, як годинами стовбичить біля гетто, теревенячи та випиваючи з поліцейськими або своїми друзями в очікуванні звістки від Юзека. Бек намагався підбадьорити нас новиною, що росіяни внаслідок найкривавішої битви за всю війну відвоювали Сталінград. Та Сталінград був десь далеко, а ми тривожились за людей, які помирали у гетто щодня. Бек спостерігав, як тіла вантажать на візки та штовхають на кладовище; він навіть роздивлявся, чи немає серед них, під іншими тілами, Учки або мами. Новини про померлих євреїв давали йому можливість підтвердити, що

мама жива. Юзек пояснив Беку, що вони з Релою шукають когось, хто міг би потурбуватися про Учку, щоб мама могла піти. Нам пощастило, що гетто межувало з головною вулицею Жовкви⁸⁵, інакше Бек не мав би нагоди стирчати так довго, тримаючи вікно Учки в полі зору, випиваючи та розводячи теревені з друзями по дорозі з роботи.

Хоч Бек розповідав нам геть усе, про що дізнавався, він також щоразу нагадував, що не збирається пускати маму назад до будинку. Мені хотілося кричати на Бека щоразу, коли він пояснював, що виживання групи є важливішим за життя однієї людини. Так само мене бісили пані Мельман і пані Патронташ, які перешіптувалися після кожного звіту. З лиця, звісно, я була цілком спокійною. Наше спілкування стало ще формальнішим, зверталися один до одного лише на повні імена. Правила мені відомі, тож я не сперечалася, не благала й не торгувалася за мамине життя. Замість мами я чистила нашу картоплю, видавала порції води, мила посуд, прибирала матраци щоранку; чим далі, тим більше мені здавалося, що я брешу, що зраджую маму. За рутинною усі дні злилися в один. Вночі ми з Манею перешіптувалися та молилися.

Через три дні після нашого з Алою походу до гетто ми почули, як відчиняються вхідні двері, а потім – кроки Бека в напрямку нашого люка. Він був не сам. Бек постукав, а пан Патронташ поспішив відкрити. Згори на нас дивилася мама. Бек допоміг їй спуститися, і ось ми вже обнімаємося. Усі вчотирьох. Я повторювала «мама», немов заведена. Бічним зором я помітила, що пані Мельман відкрила рота, та Бек її випередив: «Ані слова. Якщо вже Бог її привів, така Його воля. Ані слова».

Потім Бек пішов. Ми не говорили про тиф, вошей чи обливання мами дезінфекційним розчином (хоча майже одразу, як прийшла, вона піднялася нагору, щоб помитися). Вона розказала, що Учка ще хвора, але впевнена, що не помре; каже, що найкращі ліки для неї – це Зигуш і Зося. Вона вдячна

⁸⁵ Вулиця Львівська. – В. Г.

Богові за Бека, який годинами стояв навпроти будинку у гетто. А тоді спитала батька, де він дістав грошей, щоб купити суп для Учки та інших хворих. Юзек щодня приносив їм казанок супу від нашого імені. Тато не давав Беку ані *гроша*⁸⁶.

Нагорі Бек наспівував популярну німецьку пісеньку «Добре усе, що добре завершується». Цю мелодію він використовував як сигнал: що все в порядку, що нацистів немає, що нам можна говорити, що небезпека минула. Коли я чула, як він насвистує цю мелодію, мені ставало легше на серці, майже як коли мама повернулася. Ця простенька пісенька обіцяла, що все буде добре, що віра Бека сильніша за нашу, що попри усі чутки та пересуди про нього, попри його гріхи він був не лише *меншем*⁸⁷, а й *цадиком*. Коли Бек казав, що ми в руках Божих, це були не порожні слова, не якась обіцянка, а справжня віра. Я дякувала Богові за маму і за Бека.

Коли ми вже нарешті наобіймалися та наговорилися, мама озирнулася навколо зі сміхом: «Як же я скучила за цим місцем!». Від моменту спуску до бункера це була найсмішніша річ, що ми чули. В цю секунду усе стало неважливим. Я вже не лютувала щодо інших сімей. Тепер ми знову одне ціле. Тієї ночі ми з Манею спали, обнімаючи маму.

За кілька днів після повернення мами Юзек привів до бункера Релу (звісно, з дозволу Бека). Форма захищала Юзека, однак життя у гетто значно погіршувалося. Юзек пообіцяв Релі турбуватися про сина та спілкуватися з нею через Бека.

Пан і пані Беки були не лише нашими захисниками, а й нашими посланцями. Час від часу вони навіть навідувалися у Великі Мости, щоб дізнатися новини про Жізу та Мейра й передати їм новини. Жіза розказала Беку, що у відповідь на кожен припис щодо депортації німецький комендант Крупп не дозволяє СС забрати жодного свого єврея. «Їхня робота є важливою для армії. Вони усі спеціалісти. У виробничому

⁸⁶ Грош – розмінна монета у Польщі. Сто грошей дорівнюють одному золотому. – *Прим. пер.*

⁸⁷ Менш (їдиш) – чесна, порядна людина.

графіку немає часу на навчання нових спеціалістів», – і тому подібне. В кожному містечку Галичини євреїв винищували, але євреї Великих Мостів були у безпеці. Потім Бек дізнався, що на початку лютого коменданта замінили на якогось есесівця. За лічені дні він убив півтори тисячі євреїв, серед них Жізу та Мейра. Які невтішні новини. Жіза, яка так любила театр і виступала у кожній аматорській постановці у Жовкві, чий сміх перевершувала лише Учка, чиє кругле обличчя та темні очі були тепліші за піч і солодші за найтемніший шоколад, – тепер вона померла. Я не могла уявити свій світ без неї. Як і після кожної біди, мама повторювала: «Пиши, Кларо, пиши!». Більше нічого ми зробити не могли. Відтепер відчуття втрати супроводжувало нас усюди.

За кілька днів до будинку прибігла в істеричці сестра Юлії Марія. Вона жила в колишньому будинку Беків за містечком. Ми чули кожне слово. Нацисти прийшли до неї додому: шукали Беків та євреїв, яких вони переховують. На щастя, вона розминулася з ними на кілька хвилин, про візит розказали сусіди. Поліцейські пішли без обшуку, щойно дізналися, що Беки в будинку більше не мешкають. Марія побігла короткою стежкою через ліс, щоб нас попередити. Я розуміла, крізь які ліси та поля цій бідній жінці довелося бігти, ковзаючи по коліна у снігу, промочивши та заморозивши ноги. На великих полях її легко могли помітити німецькі або українські поліцейські, що точно зупинили і допитали б жінку, яка бігла полем. Та навіть попри коротку стежку нацисти на авто мали би її випередити.

Аж ось у двері загрюкали, і пролунав крик «ВІР ЗУХЕН ЮДЕН!»⁸⁸. Сестра Юлії чимшвидше вислизнула крізь чорний хід. Патронташ погасив світло, і ми опинилися у глибокій темряві, кожен наодинці зі своїм жахом. Я тримала сестру за руку. Ми навіть дихати боялися. Кожен звук із будинку нагорі видавався гучнішим, ніж зазвичай. Я подумки молилася: якщо нацисти спустяться по нас, то хай би одразу

⁸⁸ «Ми шукаємо євреїв/жидів» (нім.). – *Прим. пер.*

розстріляли. Я молилася також за Беків. Я не знаю, як вони зустріли нацистів, що мали на думці, та чи проклинали нас у цю мить.

Я почула легку ходу Али, яка відчинила двері, а потім безстрашне муркотіння вісімнадцятирічної: «Чим можемо бути панам корисні?».

Уявлення не маю, який вираз мали обличчя тих нацистів. «Ми шукаємо жидів. Нам точно відомо, що вони тут». А потім грайливе хихотіння Али: «Жиди? Тут? Пани хіба не знають мого батька? Та він жидів зневажає. Зайдіть до будь-якого шинка Жовкви та спитайте, що думає Бек про жидів!».

Я геть пополотніла. Поліцейський вдався до погроз: «Маєш один шанс лишитися живою. Де жиди?». Ала почала реготати, справді реготати: «Ой, та ну добре, вгадали, це я тут жидівка, хіба не видно? Забирайте мене». Поліцейський гумору не оцінив і знову погрожував арештом. Тепер Ала вибачалася: «Перепрошую. Ну просто така безглузда думка. Думаєте, я б жартувала, якби мала тут жидів?». Тепер почули на правду переляканий голос Юлії. Вона перепрошувала за легковажність Али. Однак Ала не змовкала: «Ну, мамо, ну просто до нас ніколи не приходять гості, то я вирішила пожартувати до гостей. Чому вони вважають, що віддана родина *фольксдойчів* може переховувати жидів?». Німець відповів, що не має права розказувати, чому. Тоді Алу наче прорвало.

«Ви навіть не уявляєте, як ми почувемося. Поляки, українці, усі зводять наклепи один на одного. Двадцять років тому хтось купив свиню. Свиня не може пороситися. А тепер, за двадцять років, продавця свині раптом звинувачують у тому, що він ховає євреїв. Господи! Гляньте, котра година! Я ж запізнююся на роботу на пошту⁸⁹. Можна мені піти?».

Тоді ми вперше почули голос другого поліцейського. Він видавався молодшим, і Ала його явно вразила: «Перепро-

---

⁸⁹ Сьогодні це приміщення пошти на вул. Воїнів УПА. – В. Г.

шую пані за клопіт... Ми підемо, маємо перевірити інші повідомлення».

Ала й оком не змигнула: «То ви у місто? Можливо, я прогуляюся разом із вами?».

Ще трохи флірту, і поліцейські та Ала пішли. Двері зачинилися.

Бек пішов із дому одразу після Али. Коли повернувся, то одразу зазирнув до нас у бункер, щоб поговорити. Він повідомив, що ми маємо піти. Вибору немає. Ми бачили, як йому важко, як йому боляче це казати. Тато відповів, що в таких умовах Беки нічим не можуть нам зарадити. Тож Бек пішов за Юзеком, щоб той відвів нас назад у гетто. Більше йти було нікуди. Ми не панікували й не плакали, бо розуміли, що колись цей час настане. Ми вже геть виснажилися. Розмова з Беком зайняла не більше ніж хвилину; так по-доброму смертельний вирок ще ніколи не оголошували.

Ми навіть речі не встигли спакувати, як Бек знову постукав до бункера. Замість Юзека з ним був зведений брат Мельмана Гедало Лаутерпахт, – нас це шокувало. Бек мав стурбованіший вигляд, ніж зазвичай: «Усі ми в руках Божих. Ви лишаєтеся, а Гедало відтепер житиме з вами». Не знаю, чи він святий, чи божевільний, але ще день життя він нам подарував. Бек дістав пляшку і випив із чоловіками.

Тоді ми не знали, що нацисти нагрянули до будинку Юліїної сестри, де вона переховувала Гедало і його брата Германа, а також наречену Германа Лолу Елефант із меншим братом Іцьо. Гедало розповів, що решта пішли до гетто, а він – сюди.

За наступні кілька днів ситуація у гетто погіршилася. Людей уже не випускали. Навіть поліцейським потрібен був особливий документ, щоб вийти. А згодом, 15 березня, приїхали дві вантажівки Гестапо й забрали усіх присутніх на ранковому *апелі*⁹⁰ до табору «Янівська» у Львові. Ми дізна-

⁹⁰ Термін із військової справи, тут означає ранкове переключання. – Прим. пер.

лися про все від Лоли, якій удалося втекти. Бек привів Лолу до бункера через кілька днів після депортації.

Коли вона зняла шапку, усі в бункері повідкривали роти від подиву: волосся двадцятирічної Лоли геть посивіло. А потім Лола пошепки розповіла нам, чому так сталося.

Коли вони з Германом та її братиком Іцьо повернулися до гетто, їм сказали, що нацисти призначили Жовкву містом праці. Це мало б урятувати усім життя. Нацисти збільшили кількість єврейських поліцейських, які мали допомагати керувати таким великим робочим підрозділом та організувати показові заходи для коменданта: треба ж продемонструвати вправність єврейських робітників. Уранці 15 березня юденрат повідомив чоловіків, що треба причепуритися до селекції; вони мали отримати нашивки «W» (*Вермахт*) або «R» (*Рюстунг*)⁹¹. Майже сімсот осіб – батьки, чоловіки та сини – зібралися на площі, звідки їх відвели на стадіон поблизу опери, де колись співала Маня.

Лола наче серцем відчула злий умисел. Герман сказав їй лишатися у квартирі, але вона пішла на вулицю дивитися. Раптом ворота гетто відчинилися, і її серце завмерло. До гетто увірвалися сотні німецьких поліцейських і блакитних шинелей, які оточили чоловіків тісним колом. Потім заїхала офіційна автівка, а за нею – вантажівки. З автівки вийшов генерал СС Кацман. Він спостерігав, як блакитні шинелі та німецькі поліцейські нещадно б'ють чоловіків та заганяють їх у вантажівки.

Лола побачила, як Германа запхали у вантажівку. Вони зустрілися поглядами востаннє. Іцьо вона у цьому хаосі знайти не змогла. Коли конвой поїхав, жінки кинулися до юденрату вимагати пояснень. Лола казала, що почувалася так, ніби земля вислизнула з-під ніг.

Кілька днів вона не могла спати від горя. Вдалося дізнатися, що чоловіків відправили до табору «Янівська». У день їхнього приїзду один з євреїв убив есесівця-охоронця, тож

---

⁹¹ «Армія» та «Озброєння» відповідно (нім.). – Прим. пер.

двісті осіб з-поміж новоприбулих одразу розстріляли. Лола не знала, живі чи мертві її наречений та брат. Зрештою, вона виснажилася настільки, що відключилася, а прокинулася вже сивою. Лола не знала, що тепер робити, не могла дивитися на порожню родинну квартиру, бо там тепер забагато привидів і горя. Тож вона вийшла з дому й почала ходити вздовж паркану гетто.

Десь за годину Лола почула, як хтось кличе її на ім'я. Коли озирнулася, побачила, що то пан Бек: він якраз прийшов дізнатися, як їхні справи. Саме він запропонував їй прийти вночі, щоб забрати її до нас. Лола й не уявляла, що він такий добродушний.

Моя родина була зі мною, ми могли разом оплакувати смерть дядзю, Жізи та інших, а от Лола лишилася наодинці зі спогадами про свою родину. Без *шиви*⁹², без поховання загиблих членів родини. Вона могла лише описати події листопадової *акції*, які зачепили її родину, у щоденнику, а згодом набратися сил, щоб розповісти про це нам.

Коли розпочалася *акція*, її мами та сестри Гені не було вдома. Вони з татом побігли до підвалу, а Іцьо сховався на горищі.

Коли стрілянина нарешті вщухла, вони з татом пролізли нагору. Там знайшли Іцьо, якого привалило якимись металевими трубами. Він не встиг вдягнути теплий одяг, тож лишився там на холоді, обличчям до вікна, що виходило на головну площу. Він не міг і голову відвернути, навіть якби намагався. Тож Іцьо мусив спостерігати за усім із самого початку. Як командир Гестапо наказував перекивати вулиці, як усіх змушували виходити надвір, як розпочалося полювання на євреїв. У таке неможливо було повірити, якщо не бачив на власні очі.

---

⁹² Шива (іврит) – траурний термін, сім днів від дня поховання. За єврейським релігійним законом, її мають дотримуватись прямі родичі, яким заборонено упродовж цього часу працювати, носити шкіряне взуття, митись у теплій воді, стригтись, прати і прасувати одяг.

Лола допомагала Іцьо вивільнити ноги. А тоді почули шум, неначе в сусідній будинок кинули гранату, та жіночий крик «Тікай!».

Виявилося, що сам командир Гестапо пішов по будинках шукати євреїв. Вони змогли злізти з горища та вислизнути непоміченими крізь дірку в стіні свого двору. Потім вони мушили повернутися, щоб пошукати маму та сестру Лоли. Посеред площі стояло авто, а навколо нього навколішки група євреїв. Усе тривало до сутінок, коли гестапівці відвели усіх до вокзалу.

Ось що Лола записала у щоденнику:

Коли я на це дивлюся, щось наче помирає всередині. Я знаю, що серед тих, кого ведуть на вокзал, мої мама і сестра. Моє серце обливається кров'ю. Я не можу усвідомити той факт, що їх ведуть на смерть.

Ось гудок, що потяг рушив. Не знаю, що далі буде зі мною. Здається, я божеволію.

Батько намагався її заспокоїти. Вони, так само як ми з Манею та Пепкою Фіш, шукали стрибунів. Навіть знайшли кількох із саме того транспорту, які бачили Лолиних маму й сестру. Геня тримала себе в руках, заспокоювала інших і підбурювала усіх стрибати з потягу. Її мама відмовилася стрибати, а Геня не хотіла її залишати. Нарешті маму вдалося переконати. Вона допомогла вибити вікно і виштовхнула дочку назовні.

За кілька днів кілька інших стрибунів почули, як із сільського двору хтось гукає до них їдишем. Та жінка була вдягнена у лахміття, змерзла та слабка, заледве рухалася, але вона впізнала дівчат. Вона благала їх знайти Лолу та повідомити їй, що мама жива. У неї стріляли, але куля лише зачепила голову.

Я щаслива, що мама жива... Хочу знайти воза, але немає в кого винайняти. Усі вози використовують для перевезення трупів. Це жахливе видовище! Кожен віз наповнено ті-

лами, а з возів крапає кров. Виглядає, наче в нашому містечку пройшли бої. Земля йде мені з-під ніг. Наче я падаю... Мушу чимшвидше знайти воза. Мама чекає з минулої ночі... Кожна мить важить... Нарешті, знайшла одного, пообіцяла високу винагороду, і він погодився. Не можу дочекатися його повернення. Коли я вийшла його зустріти, на мене чекало жахливе видовище. Замість мами я бачу повний віз трунів, а тіло мами лежить поверх інших. Ордунгер⁹³ Шульц питає: «Чи впізнаєш свою матір?». Я лише можу кричати від відчаю. Мама лежить зверху, її голова звисає, на ній лише сукня і легкий светр, черевиків немає.

Жахливі люди. Вони не лише не прихистили її, не потурбувалися про неї, вони вкрали її одяг. Виглядає, наче мама спить. Ясно, що вона померла нещодавно, заслабла й змерзла надворі, бо не було кому про неї подбати. Не уявляю, якою жахливою смертю померла моя кохана мама. Не далі за як три кілометри від нашого дому... Маму поховали у масовій могилі з іще сімдесятьма людьми.

Від станційного наглядача у Глинську, крихітному містечку по дорозі на Белжець, Лола дізналася, що сестра загинула. Її застрелили. Тато збожеволів від горя і згодом помер у гетто від тифу.

Слухаючи її, я лише дякувала Богу за свою родину, за те, що ми досі разом. Однак хтозна, чи надовго?

Минуло кілька днів після приходу Лоли, а Рела отримала листа від Учки: Юзек захворів на тиф, однак вони з Дудьо добре про нього дбають. Зазвичай спокійну Релу ця новина збурила. Ми ніяк не могли переконати її лишитися. Пробували усе. Що вона не має ризикувати. Що має вижити, бо її син переживе війну. Та це як сперечатися з вітром. Рела кохала чоловіка й хотіла бути поруч, піклуватися про нього, стежити за його одужанням. Тож вона надіслала вісточку

⁹³ Можливо, йдеться про «поліцейського Шульца», від повного визначення «ордунгс-поліцай» – «поліція порядку». – *Прим. пер.*

Лейбеку Патронташу, щоб той її забрав. Щойно він прийшов, Рела скочила на ноги, щоб вертатися до гетто; навіть до пуття не попрощалася з усіма.

Нас вразила швидкість і складність рішення Рели. Простим речам у нашому житті прийшов кінець. Закінчилися легковажні гостини. Майже зникли щоденні теревені.

Юлії здебільшого не було вдома: вона часто їздила до Львова, щоб дізнатися більше про табір «Янівська». Яюсь вона повернулася з добрими новинами: Герман ще живий, працює на олійні в таборі. Смерть оминула нареченого Лоли, на більше годі було й сподіватися.

Для приязної та працювитої Лоли життя знову мало сенс. Вона застосувала професійні швацькі навички, щоб організувати пошиття нових суконь та светрів зі старого, зношеного одягу. А Юлія приносила додому німецькі шкарпетки, і ми їх штопали. Лола вміла навчати. Вона навчила нас, як розпорювати старий одяг, щоб пошити новий. Як штопати. Як вишивати хрестиком. Уже скоро ми всі впривали за роботою. До речі, в прямому сенсі також, адже надворі теплішало. Мама, Маня та я взялися до роботи, нарешті можна було працювати та заробляти якісь гроші. Юлія продавала наші вироби на базарі у Львові.

А ще з Лолою до бункера повернулася бадьорість. Попри усе пережите, вона завжди усміхалася до мене й Мані. Їй подобалося нас навчати, кожную нашу роботу Лола хвалила так, наче ми щонайменше паризькі дизайнерки.

Клара також мала досить справ. Щойно Юлія виходила з дому, Бек просив Клару піднятися нагору, щоб допомагати. То випрасувати сорочки. То щось відмити. Інколи він з'являвся, щойно зачиняв двері за дружиною та донькою. Коли Клара йшла, на неї кидали несхвальні погляди, а ще більш несхвальні – коли поверталася. Вона заповзала до бункера, до свого матраца і всідалася там із зухвалим виразом обличчя. Зухвалим, але й сумним. Я не розуміла, що від-

бувається. Пані Патронташ шепотіла щось чоловікові, жінки перешіптувалися між собою, чоловіки – між собою. «Хтось має з нею поговорити». – «Патронташ, поговори з нею, вона твоя сестра». – «Та як вона може? Прямо перед носом його дружини?» – «Ми через неї загинемо!»

Одного дня чоловіки курили й чекали на повернення Клари до бункера. Вони щось собі вирішили. Коли Клара спустилася, чоловіки одразу підійшли до неї. Я в бункері такого ще не бачила: вони виглядали, наче судді. Але судді, які занадто перелякані, щоб судити обвинуваченого. Дуже перелякані, що вона знехтує їхнім вироком. Цілком свідомі, що не мають жодних повноважень. Жінки продовжили чистити картоплю. Я ж відірвалася від книжки, яку перечитувала вже вдесяте.

Заговорив Патронташ: «Клара, ми тут поговорили», – його голос було заледве чутно, він нервувався.

Клара відрізала: «Не сумніваюся у цьому».

Патронташ дуже стримано продовжив:

– Не знаю, що там нагорі відбувається, але ти мусиш із цим завершувати.

– Не хочу про це говорити.

– Наші життя цілковито залежать від пана та пані Беків.

– Не твоє діло.

– Звісно ж, це моє діло! Чи ти з глузду з'їхала? Нас через тебе повбивають!

Клара відвернулася, а її брат продовжував:

– Нас тут три родини. Беки – наш рятівний човен.

– Залиште мене у спокої. Я не хочу про це говорити.

– Клара...

– Досить. Залиште мене у спокої.

Вона відвернулася від чоловіків. Патронташ та інші витріщилися, не розуміючи її.

Хтось дорікнув, що вона має подумати про дітей. «Думаєте, я про них не турбуюся? Ви нічого не розумієте. Тепер облиште мене у спокої».

Чоловіки повернулися до своїх газет і цигарок.

Лола прошепотіла до мене: «Я лише вдячна Богові, що він не хоче мене».

Так я дізналася, що між Беком і Кларою – любовна інтрижка. Я такого геть не розуміла. Ні в кого не було ніяких інтрижок. Я й не знала, що воно таке – інтрижка. У свої шістнадцять років я не гуляла з хлопцями, майже не танцювала, не трималася за руки, не лишалася з хлопцем наодинці. У бункері я не думала про речі, звичні для нормальної дівчини-підлітка. Тепер, окрім нацистів, блакитних шинелей, СС і Гестапо, ми отримали нову халепу. Що трапиться, якщо Юлія дізнається про її чоловіка та Клару? Це ж неминуче. Однак, як і з іншими халепами, від нас тут нічого не залежало. Ми лише почувалися ще більш безпорадно.

Відтепер кожного разу, як Клара піднімалася нагору, я завмирала, як і решта дорослих, аж поки вона не верталася до нас. Інколи хтось кидав погляди нагору, коли вмикалося радіо, чи рипіла пружина на ліжку, чи хтось човгав ногами, або, що гірше, коли човгання припинялося. Ніхто не міг дорікати Беку. Стало ясно, що наша ситуація й надалі погіршуватиметься.

25 березня ми лежали на матрацах. О п'ятій ранку нам здалося, що зараз досить безпечно і можна впустити трохи свіжого повітря. Для цього ми витягли цеглину з фундаменту. Вже зійшли нарциси та півники, тож крізь зелені пагони та кущі отвору не було видно ззовні. Пані Мельман дуже пишалася своїм квітником і витрачала на нього безліч зусиль. Війна чи ні, а за місяць зійдуть тюльпани.

Пан Патронташ сів і прислухався. Нам цього було достатньо: усі уважно дослухалися, щоб почути можливу небезпеку. Такий був сигнал. Відтак ми почули кроки, багато ніг, але не маршування, а човгання. А тоді гучніші голоси, викрики німецькою: «*Вайтер, вайтер!*»⁹⁴.

⁹⁴ «Давай, давай» або «Далі, далі» (нім.). – Прим. пер.

Потім стало чути вантажівки. Вони рухалися повільно, рано-вранці вихлопи стріляли, передачі перемикалися важко. Патронташ швидко вимкнув світло, хоча з вулиці його й не було помітно. Ми лежали у п'ятні та слухали. В кожного у гетто лишалися рідні. Кожен молився. Ми чули кроки та вигуки. Потім постріл прямо перед будинком. Усі здригнулися, бо ж він міг призначатися для когось із наших рідних. Три родини, найближчі та далекі родичі, родичі кожного з подружжя – усього наша кров та наші життя пов'язували не менше ніж двісті осіб.

Крики, плач і постріли лунали увесь день, припинилися вночі й відновилися на світанку. Ми боялися навіть слово сказати. Нічого не їли, не готували. Не знаю, чи випила я хоч ковток води. Хіба ми могли їсти? Ми ридали мовчки, викручували пальці, руки в чудернацьких судомах. Наші серця обливалися кров'ю. Настав кінець. Кінець світу. Кінець євреїв Жовкви. Настав наш *Тіш'а бе-ав*, дев'ятий день місяця *ав*⁹⁵, найгірший день в історії єврейського народу. День п'яти лих і багатьох інших. Цього дня Бог вирішив, що євреї блукатимуть синайською пустелею сорок років, щоб вимерло усе покоління тих, хто знав єгипетське рабство; цього дня у 585 році до нашої ери Навуходоносор зруйнував і розграбував Перший храм; цього дня через 665 років римляни знищили Другий храм; цього дня Андріан розбив єврейське повстання; цього дня рік потому було знищено Єрусалим; цього дня у 1290 році євреїв вигнали з Англії; цього дня у 1492 році Ізабелла вигнала євреїв з Іспанії. Та реальність була гіршою за усі наші біди упродовж п'яти тисяч років історії єврейського народу. Ми були її свідками, сидячи в темряві. У день *Тіш'а бе-ав* нам приписано читати плач і послання Єремії. На три тижні заборонено будь-які розваги. Жодних весіль. Жодних танців. Жодного сексу. Під час цього нацистського пляндрування

⁹⁵ Тіш'а бе-ав (іврит) – буквально «дев'ятий день місяця ав». День жалоби і посту в пам'ять про руйнування Першого і Другого храмів у Єрусалимі.

не було потреби щось у нашому бункері забороняти. Ми чули крики коханих і постріли у віддаленому лісі. Ми в ньому грали ще дітьми, на ставку, де були маки та очерет, риби, співочі птахи й польові квіти. У цьому лісі, Бореку⁹⁶, ми провели багато щасливих днів, сповнених сміху та радості. Тепер ми читали власний плач. Молилися без слів. Постилися. Рвали на собі одяг. У цю жахливу годину така поведінка видавалася нам природною, як дихання.

На вечір другого дня кроки в напрямку Бореку стихнули. Припинилися крики. Припинилися постріли. Більше жодного «Шнель! Шнель! Вайтер! Вайтер! Лос! Лос!»⁹⁷. Ця тиша була гіршою за звуки. Ми досі не наважувалися говорити. Нам невідомо, хто загинув, а хто вижив. Я не могла полічити постріли та автоматні черги, що линули звіддала. Я не знала про долю Учки, Зигуша, Зосі, Юзека, Рели та Дудьо. Я молилася з усіх сил. Без слів. Від усього розбитого серця. Я дуже любила їх усіх.

Юлія розказала, що побачила у вікно батька пана Патронташа: він глянув на будинок, коли їх провозили повз у вантажівці. Він був ослабий, щоб піти на смерть, тож нацисти люб'язно його підвезли. Я почула, як пан Патронташ стримав ридання, перш ніж воно зірвалося з губ.

Бек був нашим вікном у світ. Нашими очима та вухами. По його очах я бачила, що він би радо змовчав про найгірше, але не міг. Одна справа – це ховати нас, годувати нас, ризикувати заради нас життям. Але він поділяв наше горе, а тому, я думаю, став одним із нас.

Він розповів нам про те, як рухалася засипана могила, а кров сочилася з землі. Розповів про те, як пан Астман, тато моєї найліпшої подружки Гені, який жив навпроти монастиря, де переховувались єврейські дівчата, виліз із могили без

⁹⁶ Ліс на східній околиці Жовкви, в напрямку с. Блищиводи. Сьогодні там розташований пам'ятник на місці розстрілу близько 3 тисяч євреїв із Жовківського гетто. – В. Г.

⁹⁷ «Швидше! Швидше! Давай! Далі! Бігом! Бігом!» (нім.). – *Прим. пер.*

жодної подряпини. Диво якесь. І, як у пісні *Га-тікві*⁹⁸, яку багато хто з нас співав, ідучи на смерть, він мав усі підстави сподіватися на краще, адже його знайшов знайомий поляк. Не знаю, чи той чоловік був йому другом. Я б хотіла, щоб пан Астман, вилізши з могили, побачив весняне небо і перші бруньки на деревах, бо дивитися навколо було б занадто жахливо, – і побачив обличчя друга. Я уявляла цю надію, що живить собою вічність. Однак ця надія згинула у мить, коли пан Астман побачив свою долю в очах того чоловіка: він відвів пана Астмана до поліції, де його одразу розстріляли.

Того вечора пан Бек привів до бункера гера Доктора Професора⁹⁹ Штекеля з дружиною. Нас стало чотирнадцять. Ми організували додаткові спальні місця під спальнею Али: просто місце, куди можна заповзти й лежати. Єдиний жовківський фармацевт гер Штекель мав дозвіл проживати поза межами гетто. Це врятувало йому життя. Ми не були знайомі; пара на вигляд була дуже суворою. Я не хочу сказати, що ці двоє були пихаті й зарозумілі, та саме ці два слова тоді спали мені на думку. Цікаво, що думали вони про наш вигляд: у лахмітті, обличчя спухли від голоду, голодні очі, кінцівки помережані язвами та запаленими гнійними порізами. Вони натомість мали чистий одяг: він – у шерстяному пальто та окулярах у тонкій оправі, вона – у норковій шубі, озирається, де б сісти, щоб не замаститися.

Бек усіх представив, кожного з нас. Штекелі не дозволили собі виявив втіхи, дружби, солідарності, подяки чи горя. Вони добре знали, що відбулося у містечку. Однак мали такий вигляд, наче щойно повернулися з відпустки. Завдяки багатству вони могли дозволити собі поглядати на нас зверхньо.

Я усвідомила, що Бек привів їх заради грошей. На них це було великими літерами написано. Між нашими родинами

⁹⁸ Га-тіква (іврит) – вірш «Наша надія», який написав вихідець із Галичини Нафталі Герц Імбер у 1877 році. Зараз це гімн Держави Ізраїль.

⁹⁹ Автори спеціально використовують німецькі позначення, іронізуючи щодо «цивілізованості» та «елітарності» родини Штекелів. – *Прим. пер.*

та Беком жодних розмов про гроші ніколи не було. Беки ніколи не просили в нас грошей за захист. Лише кошти на наше харчування. Більше ані золотого. Однак від самого початку ми усі відчували, що мусимо віддавати Бекам усе, що маємо; вони ж бо ризикують заради нас життями. Ми ніколи за це не розплатимося.

Бек не вгавав: він усе розхвалював Штекелів, пояснював, що ми – їхня остання надія, що він має моральний обов'язок їх урятувати. «Хіба я міг їм відмовити?», – ось що він сказав, сперечатися тут марно. Вони – євреї. Нацисти хочуть їх убити. Ми посунемося. Життя у бункері просте. Ця пара нещодавно переїхала до Жовкви, тож я не знала, чи мали вони якихось родичів, чи розуміли, який статус мають батько та Мельман у громаді, чи знали про освіченість та щедрість мого батька або велике серце мами. Ми віддали майже усе, що мали, однак мали піклуватися про інших. У швах блузи фрау Штекель я помітила приховану кишеньку із зашитими діамантами.

Батько почав пояснювати, як ми готуємо та прибираємо по черзі, що родини мають особистого, а чим діляться, де стоять відра, як їх виносять. Фрау Штекель зауважила, що для них усе готуватиме Юлія. Добре. Ми все зрозуміли. Є ми, а є вони.

Потрібно було поїсти. Ми не їли вже кілька днів. Жінки саме виловлювали варену картоплю й розкладали по наших бляшаних тарілках.

У люк постукали. Ще до того, як Патронташ відчинив, нас збили із ніг аромати смаженої курки й вареників. Саме так, збили з ніг. У просвіт нахилилася Юлія з тацею. Курка, вареники, овочі та хліб. Свіжий хліб. Ми мусили передавати тацю з рук у руки, від родини до родини, через стрій голодних людей, повз носики Іго та Кларуні, голодних діточок, аж до Штекелів, які радо взяли тацю і розпочали трапезу, уникаючи наших поглядів. Не можу пояснити, чому ми не відібрали в них їжу. Батько та інші чоловіки були надзвичай-

но достойними людьми. Вони розуміли, що ми усі голодні, й відчували, на мою думку, що з часом Штекелі й без примусу чи сили розпочнуть ділитися їжею, принаймні з дітьми. Очі бідненьких Іго та Кларуні стали більшими за їхні шлунки. Про що вони зараз думають? Ми придумали правила й мали їх дотримуватися заради виживання. Інколи правила були жорстокими, майже як нацистські накази. Та це були наші правила. Коли Штекелі не поділилися їжею з нашими малими, я зрозуміла все, що мала знати про них та їхні характери.

Бек і надалі переказував нам новини з гетто. Учка та діти ще живі. Живі також Юзек, Рела та Дудьо. Однак чотири з половиною тисячі євреїв убито, а гетто скорочено до двох вулиць: Переса та Собеського¹⁰⁰. Тепер нацисти та їхні поплічники поширювали найрізноманітніші чутки. Начебто ті, хто вижив, – уже у безпеці. Начебто убивства завершилися, а 6 квітня у гетто роздаватимуть хліб і мармелад. Я не могла усвідомити, як міг єврей повірити в такі побрехеньки після тих убивств. Згодом ми дізналися, що 6 квітня частина євреїв, які дивом лишилися, повилазили зі схованок і зібралися у гетто, геть виснажені, але сподіваючись, що цього разу нацисти не збрехали; водночас вони розуміли, що полишати навіть найпримітивніший сховок – безумство.

Того дня на вулиці Собеського на євреїв очікували не хліб і мармелад, а лише загони убивць зі Львова.

Бек не міг просто зайти в гетто й постукати у двері, щоб дізнатися про наших родичів. Навіть просто розпитувати було занадто небезпечно. Ми не знали, де зараз наші рідні, живі вони чи загинули.

У ту саму ніч до будинку прийшли двоє братів Патронташа – Куба та Артек. Їм вдалося втекти з табору у Великих Мостах. Ми, натомість, дуже хвилювалися за долю Учки та дітей. Звісно, я раділа, що панові Патронташу Бог повернув обох братів. Куба, тихий хлопчина, поведився переважно

---

¹⁰⁰Сьогодні це вулиці Винниківська та Запорізька. – В. Г.

відлюдно, як Гедало, а от Артек був мало не членом нашої родини. Вони з Учкою дружили та були однолітками. У дитинстві він хворів на поліомієліт, лисів і страждав від астми, і взагалі, за його ж словами, був геть непоказний. Через астму вони з мамою влітку часто зустрічалися на курорті у Карпатах, де дихали свіжим прохолодним повітрям подалі від розпечених західних кордонів степової зони. Лікарі жартували: «Кожна жінка почуватиметься краще, якщо шість тижнів п'є собі водичку, а її з усіх сторін доглядають».

Щодня о п'ятій банні процедури, потім танці на дерев'яному помості у парку під живу музику оркестрів із Варшави, Праги або Відня. Артек завжди благав маму, чудову танцівницю, потанцювати з ним, щоб інші жінки бачили, що цей лисуватий кривоногий чоловічок добре тримається на танцполі. План завжди спрацьовував. Решту прохолодних гірських вечорів, освітлених золотавими променями вечірнього сонця, що падали крізь високі сосни, маминого партнера викрадали на усі танго, фокстроти та вальси. Музика лікувала цих танцюристів-астматиків найкраще. Вони оберталися крізь тіні та світло. Мошкара у сонячному промінні скидалася на золотаві хмарки, а повітря духмяніло хвоєю та польовими квітами. Артек і мама, скоріше рідні, аніж друзі, танцювали, втілюючи змовницький план зробити Артека привабливішим в очах решти. Мама радо допомагала. Вона любила Артека, а я знала, що їй також подобалося вихвалитися своїми шовковими та сатиновими нарядами, на які захоплено заглядалися інші жінки.

Тепер Артек сидів із нами у бункері. Він бачив убивство Жізи під час *акції* 10 лютого у Великих Мостах; він мусив нам про це розповісти.

Усе відбулося того дня, коли офіцер СС на прізвище Гіллебрандт перебрав керування табором. Першим же наказом він відправив своїх вояків оточити чоловічий табір. Дехто спробував утекти, зокрема Мейр, чоловік Жізи. Однак Мейра застрелили, коли він намагався перестрибнути через ко-

лючий дріт. Його скривавлене тіло там і залишилося. Тоді Гестапо привело жінок і провело їх перед вишикуваними чоловіками. Чоловіки бачили, що їхніх дружин ведуть на смерть, однак нічого не могли вдіяти супроти озброєних і готових стріляти гестапівців. Артек стояв серед тих чоловіків. Він бачив, як убили Мейра і як Жіза дивилася на труп свого чоловіка. Він відчував провину, що не міг допомогти ані їй, ані Мейру. Та Жіза його побачила й загукала до нього. Він мусив вийти з колони та підійти.

Решту чоловіків та жінок відігнали на інший кінець табору, де наказали зупинитися й чекати. Артек і Жіза якимось дивом лишилися наодинці на плацу, під охороною одного есесівця, який чомусь дозволив їм попрощатися. Жіза обійняла Артека, сказала, що любить його, та обцілувала так, наче це були останні вияви людських почуттів у її житті. Більше в неї нічого не залишилося. Тільки любов, яку вона передала Артеку і попросила передати її нам, в'язням цього бункера, родичам, які, наскільки вона знала, ще живі. Артек розповів, що вона плакала; сказала, що тепер їй все одно немає заради чого жити. Щойно на її очах вбили її чоловіка. Вона попросила Артека помститися. Той есесівець дав їм чверть години, тож вони обійнялись і прощалися.

Потім нацист наказав Жізі зняти пальто. То було чудове пальто, у чоловічому стилі, з темно-синього твіду, з каракулевим коміром. Його зробив дядько Герш. Солдату воно сподобалося, тож вона віддала. Тоді Жізу відвели до решти жінок, а Артека – до чоловіків, що лишилися в таборі. Жінок вивели з табору до лісу, де есесівці попередньо наказали двадцятьом чоловікам викопати могили. Артек не знав, чи жінки самі так вирішили, чи нацисти їх змусили, – але вони пішли на смерть, співаючи *Га-тікву*.

Триста років тому Собеський поклав бруківку на вулицях нашого містечка і наказав, що вона має однаково вітати християн і євреїв. Наші прабатьки ходили цими вулицями з новою надією, своєю особливою *Га-тіквою*, що саме тут

зможуть жити, процвітати, молитися й виховувати дітей у мирі. Більшість із цих трьох сотень років спадок Собеського був нашим укриттям, нашою *хуіюю*, що здружила християн та євреїв і захищала нас. Тепер цими саме брукованими вулицями лилася кров.

Ще до кінця дня ми дізналися, що Учка, Юзек і Рела загинули. Наше горе не знало меж. Неважливо, скільки нам залишилося, наші серця будуть розірваними, як і наш одяг¹⁰¹.

Зосі виповнилося чотири роки 6 квітня – у день, коли вона втратила маму. Ми з Манею вирішили, що будемо молитися і поститися, доки не дізнаємося про долю дітей. А якщо Бог поверне їх до нас, то ми готові поститися аж до звільнення.

---

¹⁰¹ За єврейською традицією на знак скорботи надривають одяг.

Розділ 7

ПРИБУТТЯ

10-17 квітня 1943 року

П'ятдесят чоловіків і жінок залишили прибирати гетто. Їх примушують ходити до лісу зарівнювати масові могили, бо земля просідає. Наказують співати під час руху. Тільки уявіть: вони мусять співати над масовими могилами тисяч людей; у разі відмови – б'ють по голові. Один із цих робітників – Дудьо, брат Рели. Пан Бек його бачив.

Минуло вже декілька днів після акції, а ми так і не дізналися про долю Зигуша та Зосі. Молитви й пост не повернули нам дітлахів. Тепер усі мої мрії про виживання зосередилися на Зигуші та Зосі. Їхній порятунок мав би трохи полегшити наші страждання. Якби Учка знала, що дітям вдалося пережити, їй було би легше прийняти власну смерть та упокоїтися з миром. Дві маленькі людинки... Якби їм вдалося вижити, це означало б хоч якусь перемогу над стражданням, страхом і беззмістовною загибеллю.

Я звикла довший час сидіти на своєму матраці та мовчати. Зазвичай із книжкою у руках. Так я втікала, але зараз тікати було нікуди. До останньої акції, до смерті Учки, я могла

просто відключитися від решти, стрибнути в інший світ із навколишніх п'ятдесяти чи скільки там метрів. Тепер навіть читати я не могла. Відкрита книжка лежала на руках. Я дивилася на сторінки, але літери відмовлялися складатися у слова, доносити зміст. Я не могла припинити думати про долю маленького Мошеле. Мені конче треба було виговоритися. Поговорити з мамою. Чи з Манею. Із будь-ким. Та тільки-но я відкривала рота, усі, а особливо пані Мельман та пані Штекель, кидали на мене красномовні погляди: «Замовкни!». Розум мій почав плутатися. Який же гарненький був хлопчик: світлі кучерики, блакитні оченятка. Дотепер пам'ятаю радість на обличчі дядька Юзека. Мошеле, синочок-первісток у його родині Райцфельдів! Його *бріт* стала нашим останнім родинним святом. Пан Бек, як завжди, нічого від нас не приховував. Він не міг стриматися і приховати від нас деталі, а ми не могли не розпитувати його якомога прискіпливіше. Безглуздя якість. Та ми прагнули кожного слова. Жадали почути кожен жахливий опис, що доповнював картину тих убивств. Колір неба, погоду, в що люди були вдягнені, останні слова, вирази обличчя, поховали тіла чи залишили гнити, хто був із ними, скільки людей померло, чи комусь вдалося вижити і ще сто запитань.

Бек розповів, що до гетто прийшов якийсь есесівський офіцер, якому був потрібен доброволець, щоб поховати тіло єврея біля ставка. Дудьо зголосився. Раніше він ніколи такого не робив, а тут відчув, що мусить. Він не міг цього пояснити. Вони удвох пішли до ставка. Коли наблизилися до масової могили, Дудьо помітив, що дощами позмивало пісок. Оголилися частини тіл, руки, ноги і де-не-де обличчя. Серед них Дудьо упізнав дитяче обличчя у ластовинні, з блакитними очима та світлими кучерями, які ні з чим не сплутаєш. Мошеле. Дитина плакала, але вже заледве. Він задихався і давився власними сльозами. То був один із холодних та дощових весняних днів. Лише Богу відомо, як довго й чи сильно та дитина страждала. Бідний Дудьо. *Бог зцілює розбиті*

серця і зшиває рани. Бог перелічує зірки, даючи кожній власне ім'я.

Дудьо зголосився до роботи, думаючи, що ховатиме тіло єврея і зможе промовити молитву за душу покійного. Але ж він не був готовий стати свідком убивства цієї дитини, сина його сестри, хлопчика, якого тримав на руках у день його народження, під час *брїт* і не злічити, скільки ще разів. Есе-сівець матюкався і сварився, стріляючи в маленького Мошеле. В ньому було достатньо людського, щоб проклинати свою долю за цей злочин, однак недостатньо, щоб урятувати невинну дитину. Хто б про це дізнався? Там нікого, крім нього та Дудьо, не було. Ніхто б не дізнався.

Великий Господь та повен сили, з мудрістю без меж. Бог дає сміливість пригніченим і надію тим, хто її втратили.

Я сиділа, міркувала й молилася за коротке життя Мошеле... *Захисти нас від ворогів та чуми, від голоду, меча та горя. Усунь сили злі, що навколо нас...*

...Я чекала на стук пана Бека. Що він спуститься через люк із пляшкою горілки та розповість нам про останні миті життя Зигуша та Зосі. Вони напевне самі, напевне голодують десь на горищі, у підвалі, під стріхою або у погребі. *Прихисти нас у затінку крил Твоїх, Боже, Котрий дивиться за нами та оберігає нас, милостивий Правителю.*

Весь минулий тиждень ми з Манею повторювали ці молитви. Їх навчив нас батько: молитва для тих, хто зазнав страшною втрати, та молитва про захист. Ми повторювали їх, а потім починали спочатку, вимовляли їх, шепотіли їх, промовляли без слів, лише дивлячись одна на одну, перед сном та одразу після сну. Ми бачили, що дратуємо всіх у бункері. Особливо обурювалися ті, хто почувався винним за рішення не допускати малих дітей у бункер. Вони розуміли, на кого перетворилися. Мама кричала на нас (наскільки тут унизу можна було кричати) та благала припинити пост, що його ми розпочали одразу після початку *акції*. Вона благала батька змусити нас зупинитися. Він намагався пояснити:

«Гріх поститися, якщо є загроза життю та здоров'ю». Сказав, що замість молитов і посту зараз Талмуд дозволяє віддати щось на добродійність потім, коли виберемося з бункера. Маня заявила матері, що може ми ніколи й не виберемося з бункера. Не варто було цього казати мамі: вона щойно дізналася, що вбили її сестру, брата та племінника, а про долю Зигуша та Зосі не знав ніхто. Горе застигло нам очі, як густий туман, важке, як покривало мокрого снігу; цей туман в'язав руки та ноги, забивав легені так, що складно було рухатися або говорити. Бідна моя мама. Не знаю, як вона знайшла в собі сили жити далі, далі чистити картоплю, варити чай, вибирати крихти з земляної підлоги та мити посуд.

Я молилася далі, лише без слів.

Мої думки та молитви перервав стукіт у двері. Шлунок скрутило від страху, як і від кожного стукоту. Кажуть, ескімоси можуть розрізняти сотні видів снігу; ми ж уміли так само щодо стукоту у двері. Ми знали, як стукають у двері пан і пані Беки, їхні брати та сестри, свояки й своячки, друзі, залицяльники Али, німецький поліцейський Шмідт, есесівці, які приходили випити та пограти у карти, блакитні шинелі. Навіть якщо я впізнавала стукіт, все одно боялася, що помилилася. Знайомі кроки пана Бека у напрямку дверей. Усі завмерли. Мама як чистила картоплю, так і завмерла зі шкіркою на ножі. Коли двері відкрилися і ми почули голос, Маня міцно вхопила мене за руку. Нам знайомий цей тоненький голосок, що намагався звучати серйозно, подорослому: «Дудьо сказав, наша мама тут». Господи, та це ж Зигуш! Живий!

Голос Бека майже нечутно прорипів: «Нумо хутко всередину, поки тебе не помітили».

Любий, милий Зигуш. Я майже бачила серйозний вираз його дитячого обличчя – навіть маленьким він міг скидатися на стариганя: «Якщо для мене немає місця, не страшно, я можу про себе потурбуватися. Будь ласка, пане Бек, будь ласка, прийміть до себе мою меншу сестру Зося».

Маня з полегшенням обійняла мене й лише промовляла хвалу Богу; натомість інші у бункері почали заламувати собі руки: що ж робити у бункері з чотирирічною Зоєю. Зигуш мав достатньо років, щоб розраховувати на його мовчання. Але не могли ж ми взяти його без сестри та приректи її на неминучу смерть. Ненавиджу нацистів за те, що така думка взагалі могла промайнути в наших головах. Решта обмінялися поглядами та притишеним бубонінням; промовляти таке вголос було надто соромно. Принаймні поки що. Я знаю, що шепотіла чоловікові на вухо пані Мельман. Та сама, що кожного ранку прокидалася та звинувачувала нас поглядом або словами у крадіжці її води. Штекелі, і так дуже зверхні, взагалі стали схожими на дві глиби льоду. В самій мені не стало часу думати. Поки Бек ішов через хату, щоб загрюкати у наш таємний люк, я дивилася в глибокі очі сестри і бачила там таку вдячність і таке щастя, яких не бачила ніколи в житті. Ті карі очі сяяли подякою, іскрою творіння, щастям від почутих молитов. Патронташ відкрив люк. Обличчя Бека було ще більш опухлим і почервонілим, ніж зазвичай. Не знаю, чи він крізь ті risks замість очей взагалі міг нас бачити. Лютий і з похмілля. Я почала було щось казати, та Бек перебив мене: «Жодного слова! Ані слова чути від вас не хочу! Кларо, хутчіш нагору». Не знаю, чому Бек покликав замість мами чи батька саме мене. Маня самими очима побажала успіху. Допоможи мені, Боже. Хоч би як довелося молити, благати чи сперечатися за долю цих дітей, – це робитиму саме я.

Я виповзла у спальню, а Бек грюкнув за мною люком. Навіть не подивився на мене; можливо, унікав мого благального погляду. Я піднялася за ним на горище, де стояли одягнені Зигуш і Зося. Вони вділи на себе увесь одяг, щоб не змерзнути, тож заледве могли рухатися. Обидвоє кинулися до мене в обійми, щасливі, тому що зустрілися з родичкою, відчували на мить полегшення, що перебувають у безпеці, хай навіть і уявне. Я мусила стримувати емоції: боялася, що

інакше перелякаю їх зовсім. Крізь весь одяг я відчувала тремтіння зсохлого тільця Зосі: вона плакала, геть не розуміла, що відбувається, чому вона в цій дивній кімнаті та де її мама.

Зигуш сказав те, що думала його сестра: «То де ж мама? Чого сама не піднялася? Дудьо сказав, що вона – тут. Де?». Він переводив погляд із Бека на мене. Бек не знав, що сказати, але глянув на мене, щоб я відповіла.

Ми вже знали, що їхня кохана матуся загинула, а вони – ще ні. Я розуміла, що Бек не хоче, щоб я це казала, тож наступна моя брехня постане між нами на все життя. Я ще ніколи не брехала Зигушу й Зосі; крім того, мусила вигадати історію, яку змогли б підтвердити усі в бункері (за умови, що Бек змилюється та дозволить їм лишитися).

Не знаю, як мені спало це на думку, але почула свій голос ніби здалеку. Він обнадійливо пояснив: «Твоя матір мусила поїхати до Львова... Побачиш її, щойно нацисти втечуть звідти». Новина приголомшила Зигуша. Радість на його обличчі змінилася на розпач. Зося знову розревілася, що хоче до мами. Я обнімала її, а Бек дивився на нас і ставав щораз лютіший, чим більше вона плакала. Я шепотіла до Зосі, що все буде добре, що скоро вона побачить маму, що вона у безпеці, що внизу мої мама і тато. Не знаю, що ще було казати. Зазвичай виразне обличчя Бека стало схожим на стіну. Зигуш обхопив Зося ручками і мужнім голосом запевнив, що все буде добре і що він подбає про неї, аж допоки мама не повернеться.

Бек усе ще мовчав. Він мимохіть зняв із дітей шапки та побачив дві завошивлені голови. Тепер його обличчя стало з червоного буряковим. Аж руки затрусилися, а на лобі та шиї виступили вени. Я розуміла, про що він думає. Воші! Вісімнадцять людей у затісному й заледве чистому просторі. Тиф, що виконував роботу за нацистів у гетто, міг усіх нас повбивати. Мабуть, діти вже заражені. Вимити їх було справою виживання, навіть якщо вони лише п'ять хвилин були

у будинку. Тоді Бек, певно, зрозумів, який має вираз обличчя, та вимучив для дітей усмішку.

«Мусимо їх викупати». А тоді пошепки мені на вухо: «Чорта з два вони залишаться у будинку. Навіть не починай! Ані слова щоб я від тебе не чув!». Зигуш був теменьким, мав досить єврейську зовнішність, тож жодна неєврейська родина при здоровому глузді його б не прийняла. Можливо, вдалося б знайти друзів-поляків, щоб подбати про Зося, але як про таке навіть думати, знаючи, яка доля спіткала малого Мошеле.

Поки я роздягала дітей, Бек сходив по тазик і приніс трохи хліба, який діти миттєво проковтнули. За кілька ходок Бек наніс у відрах гарячої води. Зигуш зняв пальто. Малий був викапаний Чарлі Чаплін! Знизу на ньому були шовкові нічні сорочки, нижні спідниці, панчохи, бюстгальтери, корсети та усіляке інше спідне. Навіть у кращі часи Зигуш був худим, тож я здивувалася, чого він такий присадкуватий у тому пальто. Він же позв'язував усе спідне вузлами, а тепер намагався розплутати. Зигуш влаштував виставу, як клоун у цирку: щойно ми з Беком думали, що вже все, він видобував нову порцію речей із прихованих кишень чи навіть зі спіднього. Бек розреготався, а я подякувала за це Богові. На регіт Бека Зигуш лише вишкірився.

«Мама сховала нас на горищі юденрату. Там вона та інші жінки сушили білизну. Я подумав, що її можна продати. Правильно я вчинив?»

Бек із усмішкою погодився. Бідний Бек. Кожного безжального дня нове рішення про життя або смерть. Ось знову за усмішкою до наляканих дітей він намагається приховати власне пропите обличчя, що відображало сумніви і лють.

Однак попри усе він не втримався і спитав у Зигуша, як же їм вдалося обійти усіх есесівців, гестапівців і блакитні шинелі. Той відзвітував: «Ми вже кілька днів не бачили мами, нікого взагалі, та дуже зголодніли. А тоді прийшов дядько Дудьо й сказав, що мама ховається в будинку Мель-

манів. Дядько сказав, що сьогодні неділя, тож усі *гой*¹⁰² у церкві, й зараз саме час іти до мами. Він пояснив, що не треба боятися, бо довкола ховаються євреї, які допоможуть нам, якщо фашисти або поліцаї нас помітять».

Той, хто щось казав про покірність євреїв, мав би почути цю історію! Останні п'ятдесят із п'яти тисяч євреїв, озброєні хіба голодом та страхом, ризикували життям, щоб урятувати двох, певно, останніх єврейських дітей у місті. Лише якимось дивом двоє єврейських діточок змогли посеред білого дня пройти два кілометри, щоб ніхто їх не заарештував. Бек пробубонів, що Дудьо до чорта кмітливий. «СС, Гестапо та блакитні шинелі дуже втішаються з недільної служби у церкві після тижня убивств. Хай будуть прокляті священники, що слухають їхні сповіді». Свою промову він завершив непевним тостом за хоробрість Дудьо та великим ковтком горілки.

Бек запитав дітей, чи ніхто їх не бачив. Зигуш похитав головою. Бек обернувся до мене: «Цей одяг спалити мало». Я намагалася вдивитися в обличчя пана Бека, поки він дивився на Зигуша та Зосю, на їхні спухлі животи та запалені суглоби. Я подумки благала його погодитися. Хотіла благодати і вголос, схопити за руки та цілувати їх. Та якби я спитала, він би відмовив. Так нічого й не промовивши, він розвернувся і пішов за наступним відром води, гукаючи до пані Бек, щоб зварила для дітей суп. Я молилася, щоб Юлія не змовчала. Та хай якою доброю людиною вона була, лише пан Бек особисто приймав усі рішення щодо нашого життя або смерті. У своєму будинку він – цар і Бог.

Коли він піднявся нагору, я вже обстригла дітей і голила їхні голови. Зосині біляві кучерики були предметом захоплення усієї родини та усіх знайомих. Вона невтішно плакала, просилася до мами. Навіть сидючи у тазику, вона трималася за мене. Я її цілувала, казала, що волосся відросте і буде ще кращим, знову цілувала, обіцяла, що скоро мама повернеться, знову цілувала... Я також пошепки пояснювала їй,

---

¹⁰²Гой (іврит) – неєврей.

що дуже-дуже важливо мовчати, як мишка, бо в бункері ми усі грали у гру, хто стане найтихішою мишкою. А я вірила, що вона зможе бути найтихішою. Останню фразу я промовила для неї і для Бека. Правила мені відомі. Маленька дитина у схованці євреїв – це ризик для життя усіх, і рятівників також. Усім серцем я хотіла просити Бека про допомогу. Але так само усім серцем я бачила, що в цьому немає потреби. Він мучився так само, як і я. Може й більше. Кожен день нашого ув'язнення випробовував його доброту, щедрість і хоробрість.

Не знаю, звідки, та Бек дістав для дітей чистий одяг. Я допомогла їм вдягнутися. Бек і досі не пояснив, яка ж доля чекатиме на дітей. Потім він сказав, що піде надвір спалити їхній одяг. По очах Зигуша було видно, як йому кортіло піти з Беком і подивитися. Спалення ненависних вошей мало б зачарувати та підбадьорити Зигуша. *Зигуш!* Я просто волала подумки, щоб він хоч раз втамував свою нестримну тягу до збиткування. *Не проси Бека.* Він глянув на Бека і нічого не сказав. У якийсь спосіб Зигуш усвідомив, що зараз ідеться про його життя, і змовчав. Бек же знову перевів погляд на купу жіночої білизни та підлозі, а потім – на малого. У його очах я помітила натяк на усмішку. Я намагалася прочитати Бека, як-от книжку або картину. Намагалася виловити хоч якусь ознаку, хоч би приховану, того, що відбувається у його голові. Інколи почуття з Бека просто лилися, як піт. Однак у такі моменти він примудрявся нічим не видати своїх думок або почуттів. У мене навіть виникла запаморочлива та абсурдна думка, що ці двоє пасують одне одному, як невеличка армія: генерал Бек і рядовий Зигуш. *Га-тіква!* Надія! Аж ось минулося. Очі Бека знов спорожніли. Дві порожні зіниці.

Бек відвів нас донизу без жодного слова. Він відсунув ліжку, а Зигуш стежив за його рухами із широко відкритими очима: далі пішов килим, а потім стукіт у люк. Зося все мацала свою поголену голову й тихенько плакала, попри мої вмовляння, що волосся відросте ще гарнішим.

Люк відчинив Патронташ. Мама, батько та Маня вичікувально дивилися нагору. Спочатку Бек передав мамі з батьком та Мані обох дітей (їх одразу схопили в обійми та вкрили поцілунками), а потім донизу зістрибнули ми з ним.

Поки матір не встигла спитати, чи знають діти, що трапилося з їхньою мамою, я сказала: «Розповіла їм, що Учка у Львові з Розою. Зигуш та Зося дочекатися не можуть, аби її побачити». Ця брехня стане їм за правду до кінця війни. Тільки тоді зможемо сказати правду. Як вони почуватимуться, коли дізнаються, що матір убили на порозі будинку, коли вона намагалася принести їм їсти? Чи ненавидітимуть нас за брехню? Чи ненавидітимуть мене?

Від Дудьо пан Бек дізнався, що нещасна Учка не могла собі місця знайти, знаючи, що її самотні налякані діти голодують за два будинки від неї, на горищі юденрату, де вона їх сховала. Учка знала, що йти до них небезпечно, однак вирішила ризикнути. Вони з Юзеком намагалися їй завадити, втримати, та Учка пручалася, аж допоки вони обоє не усвідомили, що не зможуть її втримати. Юзек зголосився іти з нею. Не можна було відпускати Учку саму. Щойно вони вийшли за поріг, Дудьо почув два постріли. Поки він спустився донизу, Учка та Юзек уже померли. Їм поцілили у голови. Дудьо мусив зняти їхні пальто, адже так можна було зігріти ще кількох живих людей. Бек також дізнався, що щойно чоловік Слуки почув про смерть Юзека та Учки, він викинув дитину з хати. Ось як Мошеле потрапив до масової могили. Майже шість місяців пані Слука ховала цього хлопця, годувала, перевдягала! Як же вона могла дозволити чоловікові піти на такий страшний злочин? Хлопчик, без сумніву, вважав її трохи не рідною матір'ю! Той боягуз чекав загибелі батька хлопця, щоб потім убити й дитину. Я ще ніколи не чула, щоб батько говорив про помсту, та він молив Бога, щоб вижити та побачити смерть того Слуки.

Мельмани і Штекелі дивилися на Бека так, наче вимагали приректи дітей на смерть. Я розуміла, що Бек не настільки

злий і жорстокий, щоб приректи дітей до загибелі у їхній присутності. Штекелі, однак, добре платили Бекові за безпеку. За свої злоті, райхсмарки¹⁰³ та долари вони могли вимагати, щоб дітей вигнали з бункера до того, як найменший плач видасть нас усіх. У них не було ані грама милосердя. Ненависті в їхніх очах теж наче не було. Я хотіла би побачити там страх або стурбованість, бодай щось людське, але бачила тільки мертвий холод. Бек звернувся одразу до Штекелів: «Діти лишаються». Не знаю, коли він встиг вирішити. Може, його підштовхнула ненависть у їхніх очах, а можливо Зигуш з усім тим краденим спіднім змусив Бека знову стрибнути заради нас у порожнечу. Не можу стверджувати, що Бек сам добре розумів, що каже. Однак за ці слова я дякувала Богу, адже знала: якщо пообіцяв, Бек своє слово назад не забирає. Цими двома словами він пов'язав наші долі міцніше, ніж кривні узи. *Лише за це діяння Бог врятує та захистить їх.*

Професор Штекель встиг тільки рота розкрити, але Бек його перебив: «Вигнати дітей? Якщо Бог привів їх сюди, хто такий Бек, аби відвертатися від них? Хай буде, що буде». Бек згадав Бога, а через діяння Бека Бог відповідав на наші молитви. Діти тепер із нами. Часточки Учки живі, тепер я тримаю їх у своїх руках і триматиму аж до смерті. Мої молитви почуто.

Я бачила, як пані Мельман проковтнула язика. Штекель не вгамувався: «Я не думаю, що було би розумно...».

Та Бек перебив удруге: «Не подобається – двері знайдете... і тільки спробуй образити мене грішми».

На щастя, діти розмови не чули. Вони були надто зайняті: в цей момент їх обнімали та зацілювали моя мама і Маня. Мама миттєво порозсувала матраци так, щоб покласти дітей спати між нами.

За кілька хвилин Юлія принесла суп. Нарешті настала черга Штекелів спостерігати, як їсть хтось інший. Зигуш

¹⁰³Грошова одиниця Німеччини з 1924 року до завершення війни. – Прим. пер.

жваво роззирався на новому місці. Зося ж була радше ви-снажена; вона з останніх сил притискала до Мані.

Через весь бункер Зигуш витріщився на Кларуню Патронташ. Дівчинка мала на рік більше за нього, йому не подобалася, тож він збиткувався з неї, як і коли тільки міг. Я побачила, що бункер його не зупинить. Сміливий хлопчик, який пройшов крізь заповнене нацистами середмістя і заявив панові Беку, що може сам про себе подбати, нині обмірковував, як перетворити життя Кларуні на пекло. Я прошепотіла до Зигуша: «Тут унизу дуже важливо ладнати з усіма. Не дражнися. Не збиткуйся з неї. Зрозумів мене?». Зигуш не відповів. «Питаю, зрозумів мене? Пообіцяй». Нарешті він кивнув головою. Мене, однак, це не влаштувало, – я домоглася, щоб він пообіцяв добре поводитися. Тепер у цьому кутку бункера нас було тринадцятеро.

Зосині оченята закривалися від втоми, повного шлунка та відчуття безпеки. Раптом вона побачила на іншому боці бункера пані Штекель і вигукнула: «Тітка Жіза!».

Я пояснила: «Це не Жіза. Це пані Штекель, дружина фармацевта. Він робить ліки, що допомагають хворим видужати».

Зося наполягала: «Та ні, це тітка Жіза».

Дружину фармацевта то все вже дратувало.

«Зося, це не тітка Жіза». – «Ну Кларочко, оте друге ім'я, воно задовге і мені його складно вимовити. Я просто називатиму її тітка Жіза».

Пані Штекель наче збиралася щось сказати, але їй вистачило розуму передумати.

Зося ще придивилася до пані Штекель, а тоді додала: «Якщо вона не тітка Жіза, але схожа на тітку Жізу, отже тітка Жіза ще жива». Мене вразило, як чотирирічна дівчинка шукає найменші ознаки того, що близькі їй люди ще не загинули. Зося лягла на матрац і миттєво заснула. Ніхто не став розказувати їй, що тітка Жіза вже загинула.

Наступного ранку першим у бункері прокинувся Зигуш. Промінчик світла вже падав крізь невеличкий отвір, який Патронташ закривав цеглиною одразу, як прокинеться. До цього було ще трохи часу, тож я зраділа і скористалася світлом, щоб записати у щоденник, наскільки вдячна панові Беку. Можливості найближчим часом не буде. Короткі миті нагорі, під час прибирання, минали надто швидко. Не було часу просто собі поговорити абощо. Ми завжди боялися, що хтось постукає у двері або зазирне у вікно й побачить нас.

Зигуш придивлявся, як спить моя сестра. Тоді він дістав із кишені пір'їнку (бозна, де він її знайшов) і почав лоскотати Маню під підборіддям. Вона почала чухати підборіддя і повернулася на інший бік. За секунду все повторилося.

Я розуміла, що маю припинити цю гру, бо ж Зигуш занадто захопився. Однак поки що він сидів тихо. Він знов витягнув руку над її грудьми, навіть дихання затримав, і знову почав лоскотати Маню. Цього разу вона зреагувала швидко і вхопила малого за руку.

Через метушню прокинулася мама. Вона глянула на Маню, потім на Зигуша і сказала: «Кларочко, здається мені, маєш ти нову роботу. Будеш директоркою школи». – «Я?»

Тато розплющив очі: «Коли ви вчора послули, ми говорили про це. Діти мусять навчитися читати. Ти ж знаєш, як каже ребе¹⁰⁴: “Якщо доводиться обирати між побудовою школи та місця молитви... Щоб молитися, треба лиш десятеро чоловіків... Якщо мусиш обирати – будуй школу”».

Школа?! Саме за це я любила батька. Ми до смерті налякані, сидимо у земляному бункері півтора метри завглибшки, голодуємо, оплакуємо загиблих родичів, а він ставить завдання будувати «школу». Наступні місяці я ставитимуся до цього завдання дуже відповідально. І причина цього не лише у потребі навчати дітей, а й у тому, що Зигушу несила було нудьгувати, і потрібно було зайняти дітей, щоб вони вели себе тихо. Батько прийняв мудре рішення. Навчання

---

¹⁰⁴Ребе – звертання до рабина, вчителя і знавця релігійного закону.

дітей дасть користь усім у бункері. Люди, які мали нормальне життя, ходили до школи; ми теж спробуємо жити нормально, хоча б у такий спосіб. Школа – це ознака нормального життя. Щоденна підготовка до уроків означає, що діти вчаться для майбутнього, а якщо вони мають майбутнє, то всі ми сподіваємося на майбутнє. Та й хіба не радісно стежити за обличчям дитини, яка опановує читання?

Коли Зигуша полишали на самого себе, він майстерно робив лише одне: доводив дорослих до *мешуредік*¹⁰⁵. Свій складаний ніж, єдину доступну іграшку, він уже разів сто кинув у землю; і це лише протягом кількох годин після того, як прокинувся. Зося вчепилася у маленький краєць хліба: вона дуже хотіла його з'їсти, але не знала, коли моя мама покладе на її бляшану тарілку наступний шматок... Пані Мельман і Штекелі спостерігали за нещасною, схудлою, остриженою наголо Зосею так, наче вона – бомба, яка ось-ось вибухне та поховає нас усіх. Зайняти дітей – це також знайти справу нам усім.

Школа розпочнеться вже наступного дня. А зараз ми ще мали клопіт із тим, щоб придумати для дітей забаву. Вже не пригадаю, хто саме, я, Маня чи Лола, вигадав фабрику ляльок.

Ми допомагали дітям вирізати людей і тварин із газет, повних новин про чергові німецькі подвиги. Вони розфарбовували газетних ляльок моїм синім олівцем або ручками, якщо чоловіки дозволяли (чорнило було скарбом, тож це аж ніяк не дріб'язковий дозвіл). Потім ми облазили весь бункер у пошуках свічного воску: віддирали його з дерев'яних палет, полицок і наших тарілок. Увесь зібраний віск треба було розігріти в руках до м'якого стану, а потім ми показали дітям, як зробити основу для ляльки, щоб вона могла стояти.

Зигуш створив солдата, Зося – молочарку, Кларуня – матусю, а Іго – собаку.

Робота зайняла багато годин, проте тепер ми задоволено спостерігали, як діти тихенько граються новими іграшками.

---

¹⁰⁵ Мешуредік (їдиш) – доводити до сказу, до несамовитості.

Ніхто не казав цього вголос, але поки дивилися, то думали, що може діти в бункері і не стануть нашою погибеллю.

Навіть не знаю, хто почав першим.

Маленька Кларуна кричала на Зигуша: «Я – матуся, ти маєш мене слухатися!».

Зигуш навів на Кларуню паперову рушницю свого солдата: «Не наказуй мені, бо застрелю».

Кларуна розревілася. Я насварила Зигуша, щоб він хоча би спробував бути добрим до неї. Зигуш жалівся, що Кларуна весь час намагається ним командувати. Кларуна жалілася, що Зигушем потрібно командувати, бо інакше від нього будуть неприємності, і так усі кажуть, і взагалі вона – старша за нього. Раптом у бункері стало дуже-дуже тісно. Штеке-лі не вигадали нічого кращого, як дивитися крізь нас і дітей, наче нікого, крім них, не існувало. Скільки живу, такого холодного ставлення до інших живих людей не бачила. Певна, якби Штеке-лів там не було, ми б вигадали, як відволікти дітей, або вони б самі занудилися, або Кларуна б утекла до своєї мами на руки. Але той погляд, яким вони дивилися то на моїх батьків, то на дітей, то на Мельманів, то на Патрон-ташів, – він спрацював як запалений сірник.

Зигуш не забарився: сказав Кларуні, що він, принаймні, не нюня. Вона кинула свою ляльку та заявила, що матусею більше не буде; натомість забрала в Зосі її молочарку. Зося розревілася. Восьмирічний Іго почав тицяти їм в обличчя своїм собакою. Ми з Манею намагалися втрутитися у цей бедлам, не підвищуючи голосу, щоб не потурбувати пана Бека нагорі та припинити метушню, що могла коштувати нам квитка до табору. Дітям було байдуже. Патронташ схопив доньку та вліпив їй ляпаса. Так сильно, що мені здалося, наче я відчула його руку на своєму обличчі. Патронташ мав такий вигляд, наче скоїв убивство. Бити дитину – це на нього геть не схоже. Свою єдину дочку він любив і повсякчас балував. Кларуна ж так і не встигла навчитися бути поруч з іншими дітьми й ладнати з ними, бути щасливою. Для неї

поява Зигуша стала додатковим прокляттям. Війна, нацисти, життя у бункері, голод, а тепер ще й Зигуш. Його поява призвела до того, що любий таточко підняв на неї руку. Тепер Кларуню годі було втішити. Зигуш був приголомшений. Йому був дотепер незнайомий світ, де батьки б'ють дітей. Я навіть бачила, що він почувається винним. Уявляєте? Після усього, що випало на його долю, останню опору вибито йому з під ніг.

Пан Патронташ вибачився і обійняв доньку. Він пробуркотів, скоріше до себе, аніж до решти: «Після війни знову буду її балувати. Як раніше».

Посеред ночі хтось почав мене штурхати. Маня. Я відкрила очі. Знала, що Маня дивиться на мене широко розплющеними очима, без натяку на сон, хоча бачити цього у повній темряві бункера не могла. Відчула на обличчі її подих. Решта людей спали. Маня згадала про сварку, та їй допікало щось інше. Завжди в неї на думці було щось іще. Цієї ночі ішлося про щастя, що діти тут і з нами. Я відповіла, що вважаю так само.

А потім вона почала розмову, яка не дає мені спокою дотепер: «Думаєш, то Бог відповів на наші молитви?». Хотіла б я бути більш переконливою, однак лише сказала: «Напевно ж. Діти тепер тут. А чому питаєш?».

Маня не звикла філософствувати або дуже детально про щось розмірковувати. Певно, вона стривожилася ще з часу, коли Зигуш і Зося зістрибнули в бункер: «Не хочу, щоб Бог подумав, що я жадібна». Люба моя Маню. Сестричка була настільки вдячна, що діти повернулися, що тепер сумнівалася, чи має право молитися за власне життя, наші життя, їжу, безпеку, нове плаття або чистий одяг.

Здебільшого відповідь для Мані я давала без глибоких роздумів. Але як мені було вигадати гідну відповідь на таке щиросердне сестринє переживання? Я відповіла так, як, на мою думку, відповів би батько: «Якщо ти молишся не з егоїс-

тичних мотивів, то Бог не має заперечувати. Я думаю, Йому подобається, коли моляться заради блага тих, кого люблять».

Маню це вдовольнило: «Тато каже, добрі вчинки – то найкращі молитви». Вона тісніше притулилася до мене, поклала голову мені на плече. Між нами тихо сопіли Зигуш і Зося. Тепер вона прошепотіла мені прямо у вухо: «До війни ми з тобою ніколи не були настільки близькі».

Слова сестри краяли моє серце. Тієї сестри, що без зайвої думки мчала життям на велосипеді зі скакалкою на шії. Найосвіченіші та наймудріші рабини не встояли б перед гостротою її слів. Правда вимагає правди, але хіба ж могла я погодитися, що до війни ми не були близькі? Однак я добре розуміла сестру. Вона промовила це як факт, не потребуючи відповіді. Я промовчала. Хоча Маня мені нічим не дорікала, я розуміла, чого бракує моему книжному «я». Коли моя дика менша сестра встигла настільки помудрішати? І знову: «Ти не любиш говорити про свої почуття».

Мені знову забракло слів. Кожним словом, кожним реченням, особливо оцим останнім, вона ніби казала мені, наскільки сильно мене любить. Наші життя у небезпеці, миттева загибель загрожує зі стількох сторін, що можна з'їхати з глузду або вкоротити собі віку, якщо про це думати, а моя сестричка звіряє мені свої таємні думки та почуття.

За деякий час Маня додала: «А я рада, що ми не пішли до черниць».

Нарешті, я знайшла, що відповісти: «Я теж». Її любов просто наповнила мене. Останнє, що вона сказала тієї ночі: «Тепер замовкаю. Добраніч». Маня заплющила очі, й за хвилину я почула її розмірене дихання. Я почувалася щасливою, можливо, найщасливішою за все моє життя. Що ж за дивне створіння таке Боже: навіть коли наших рідних убивають, коли кожна мить може стати останньою, ми можемо відчувати таку любов. Напевно, це і є найбільше диво.

Розділ 8

18 КВІТНЯ

18 квітня - травень 1943 року

День, який я пам'ятатиму до смерті. Рано-вранці, поки ми ще лежали на матрацах, а маленьке «віконце» було відкрито, я відчула якийсь запах. Не встигла я зрозуміти, що відбувається, аж ось пані Бек затарабанила у люк із криками, що на вулиці пожежа.

Не знаю, чого саме я прокинулася. Може, через вітер, який завивав на дворі та крізь наше маленьке вентиляційне віконце. Може, через запах диму. Може, тому, що всі прокинулися одночасно у паніці, а Юлія почала грюкати у люк і кричати «Пожежа!».

Патронташ переліз через усіх, щоб відкрити люк. Ми в паніці вдягалися, а Юлія все кричала, щоб ми чимшвидше піднімалися нагору. Однак ми залякли від страху. В бункері нас тримало дещо міцніше за ґрати, дещо міцніше заважало нам вибігти на вулицю, рятуючи свої життя. Ми знали, хто на вулиці. СС. Гестапо. Поліція. Блакитні шинелі. Поляки та українці, що радо здадуть нас за пару злотих і п'ять літрів горілки. Бек гукав до чоловіків, щоб допомо-

гли йому. Тато, Мельман і Патронташ вилізли нагору, щоб допомагати, поки він носився туди-сюди з відрами води, поливаючи стіни. Ми чули стукіт їхніх ніг над головою, як вони гупали від кухні та ванної з відрами, повними води, яку виливали на стіни. Я почула крик батька, що цілий квартал по нашій стороні вулиці охоплено вогнем; один, два, три, чотири, десять, двадцять будинків, із вікон яких рине полум'я, злизує дахи, що обвалюються всередину. Ураганний вітер розніс полум'я в один бік, потім в інший, а відтак угору – у вир вогню та жарин. Тоді Мельман гукнув, що олійня також горить. Можу лише уявити, що йому випало: побачити, як справа життя зникає у полум'ї. Бек прокричав, що будинок пана Патронташа теж у вогні. Поміж ревінням вогню, криками Бека про те, що треба більше води, я чула істеричний вереск Мані: «Що робити? ЩО НАМ РОБИТИ?!». Я стежила за Зосою, мала заспокоювати її, аж раптом усвідомила, що Маня також нагорі: вона вилізла крізь відчинений люк.

Я не чула, що сказав їй батько, якщо вони взагалі говорили. Я думаю, в нього на думці було те саме, що в мене, тож відповісти Мані було нічого. Будинок, який він відчайдушно намагався врятувати, – це наші життя. Якщо будинок згорить – нам кінець. Дим уже просочувався крізь підлогу будинку до бункера. Ми почули, як Бек кричить, що зайнялася дроварня поруч із будинком, а від неї – зовнішня стіна. Бек з Алою відчинили двері й побігли туди, стрибаючи через полум'я, щоб залити стіни водою зовні. Юлія ж лишилася на кухні, щоб наповнювати каструлі та відра з великої металеві бочки. Вона передавала їх татові та Мельману, щоб вони тушили вогонь зсередини. Навіть попри те, що будинок над нами вже зайнявся, ми не наважувалися вибратися крізь люк. Ми з дітьми збилися в бункері до купи, геть беззахисні. Я прислухалася, щоб почути Маню, однак чула лише крики Бека, що треба більше води. Чоловіки та Ала не встигали підносити відра. Церковні дзвони гули, закликаючи усіх

жовківчан гасити пожежу. На поклик відгукнулися десятки людей, зараз вони бігли вулицею до нас...

Щосекунди підїжджав пожежний транспорт, а разом і вантажівки та машини з загонами есесівців, німецьких солдатів та українських поліцейських у блакитних одностроях – їх ми найбільше боялися. Десятки, а згодом сотні наших ворогів. Усі будинки справа та зліва від нас уже палали. Людей в уніформі була тьма. Здавалося, будинок ось-ось спалахне. Тепер Бек кричав, що поліцейські у дворі позаду будинку. Тобто по інший бік стіни бункера, на яку я дивилася. За кілька метрів від мене. Пропала остання надія на те, щоб вдасться вискочити з бункера та втекти через задній двір. У будинку стало так вогко, що вода протікала до нас у бункер, дим розїдав очі та горло. Тато й Мельман мусили приповзти назад у задимлений бункер. Дорослі говорили всі водночас, перебиваючи та перекрикуючи один одного. Мельман: «Ми не можемо вийти назовні! Нас пристрелять!». Патронташ: «Усі разом? Ти що, здурів?». Беззмістовна суперечка тривала. Паніка ж зростала разом із задимленістю бункера.

Десяток напівзмучених голодом, напівголих євреїв, які вибігають із будинку, сподіваючись, що їх не застрелять? Чи щось гірше? Безглуздя. Нарешті, Мельман перекричав решту: «Бункер під залом! Це наша єдина надія!». Він мав на увазі бункер, який ми викопали під підлогою зали на випадок, якщо будинок обшукуватимуть. Той, що був немов могила, зі знімним дахом замість виходу. Однак ми вирішили, що краще згоріти живцем або задихнутися, аніж потрапити до рук нацистів. Усі дітлахи, крім Зигуша, були в істеричі. Мама сказала, що піде першою, а я маю пхати Зигуша та Зося поперед себе. Мама боялася, що коли усі повзтимуть до схованки водночас, дітей у паніці задавлять. Я випустила Зося з рук поперед себе і поповзла за мамою. Ми мусили повзти швидко, обдираючи коліна та лікті. Дим став ще щільнішим, був їдкий, чорний. Він виїдав нам очі та забивав

легені. Інколи я бачила хіба що обриси тіла попереду, більше нічого. Навіть Штекелі повзли у черзі. Лола, Артек, Патронташі повзли, оберігаючи Кларуню. Вона аж вила від страху, та ніхто навіть не намагався змусити її замовкнути. Хай навіть ми горітимемо, виття вітру надворі гучніше за наші стогони. Я сподівалася, що Маня повзе десь позаду мене.

У схованці батько, Артек, Мельман і Патронташ зрушили люк, засипаний землею, що мав приховати вхід до нашої землянки. На випадок надзвичайної ситуації там були вода, свічки та сірники. Ми набилися туди тісно-тісно, Зося сиділа в мене на руках. Навіть сидячи довелося пригинатися, бо люк із землею був дуже низько. Дітей, яких не взяли на руки, затисло поміж ніг дорослих. Ноги впиралися у стіну землянки. Приміщення швидко наповнювалося димом, поки чоловіки намагалися закрити вхід. Останнє, що я побачила у тьмяному світі: пані Штекель обмацує капсулу ціаніду, нанизану на намисто.

Такої темряви годі й уявити. Сірники та свічка були в батька наготові. В інших чоловіків також. У темряві я намагалася зосередитися на невпевненій батьковій руці: він намагався засвітити свічку. Сірники один за одним згасали. Без світла схованка правила хіба що за могилу. Раз за разом чоловіки чиркали сірниками об коробки, щоб здобути світло. Та нічого, крім короткої іскри, не виходило. На вулиці – справжнє пекло. Навколо нас уже може й дім горить. А ми ніяк не здатні запалити одного клятого сірника! В землянці бракувало кисню для того, щоб вогонь горів.

Тато втомлено промовив: «Не має сенсу». Однак мати почала кричати, що треба запалити сірника. Він розлютився, зневірівся: «Це не має сенсу!». А потім уже спокійніше: «Якщо кисню навіть на сірник не вистачає, то про нас і говорити не варто». Та мама не дослухала пояснення: «Я не бачу Маню. Маня? Маня!». Після крику матері запанували моторошна тиша і жах, бо всі взяли до тями, що Мані з нами немає. Чоловіки почали чиркати сірниками, аби хоч на мить

висвітлити ніс, щоку, око, підборіддя чи брову присутніх. Сестри серед нас не було. Я теж хотіла почати гукати її, але розуміла, що цим тільки посилю паніку. Намагалася згадати, чи бачила, як вона повернулася крізь люк. Не бачила. Коли я востаннє її бачила? Весь цей хаос проминав у моїй голові раз за разом з однаковим результатом: я не могла згадати, коли бачила сестру востаннє.

Її не було з нами. Засвічування сірників – лише марнування кисню, щоб відкласти біль, який уже ніколи не вщухне. Якби можна було до скону чиркати сірниками, то нам би не довелося приймати правду: ми вже ніколи не побачимо Маню. Моє серце зупинилося, коли я раптом усвідомила, що батько не кличе Маню; так буває, коли помічаєш гучне цокання годинника лише тоді, коли він зупиняється. Він знав, де сестра, але не наважувався сказати матері. Мама теж замовкла. Вона зрозуміла. Батько запалив ще одного сірника. У мерехтінні світла ми бачили лише його очі та рот. Тато сказав просто та невідворотно, як сама смерть: «Салко, вона вибігла надвір. Сказала мені, що боїться вогню. Сказала, що хоче жити. Я намагався її втримати, як міг, але ж вона в нас така сильна дівчинка. Маня вирвалася й сказала, що тікає в бункер на олійні». Олійні, яку щойно поглинуло полум'я. Сірник згаснув. Нас накрила темрява. Мама не просила запалювати наступного сірника. В цьому не було сенсу. Лише промовила: «Тепер у мене немає доньки». Все.

Мама сиділа десь у темряві на іншому боці могили. Ми сиділи так щільно, що я не могла підібратися до неї, щоб поцілувати. Навіть про власний біль сказати не могла, адже нам бракувало кисню. Мені стало так самотньо, що навіть якби було видно, я б не звернула увагу, чи інші поділяють наш біль, чи відчують полегшення, що не втратили власну дитину. Що ж це за страшний світ, де ми живемо, коли чуже горе нагадує про власну удачу. На все ласка Божа...

Тато мав зупинити її. Але сьогодні сорок років від дня смерті його матері... Вона також загинула в пожежі, а Маню

назвали на її честь. Не знаю, як або чому, але я вірила, що Всемогутній почув голос цієї дитини.

Я добре пам'ятаю усе, що трапилося в бункері упродовж вісімнадцяти місяців нашого перебування. Досі бачу все, щойно очі заплющу. Та решту того дня я майже не пам'ятаю. Не знаю, як ми так довго протрималися без кисню. Мабуть, ми молилися. Напевно, молилися. Якщо й говорили, то я цього не запам'ятала. Якщо й плакали, то я не чула. Якщо діти ревіли, то не помітила. Згодом ми почули грюкання десь зовні будинку й голос Бека: можна виходити. До сьогодні моє серце повниться любов'ю та горем, коли згадую Маню, мою сестричку.

Уже вночі Бек прийшов, щоб допомогти нам вибратися з «могили» та перелізти у звичайний бункер. Я виглянула у маленьке віконечко. Вітер усе ще завивав, повний місяць яскраво освітлював усе навколо. Мені не було видно, але Бек розповів, що майже двадцять будинків навколо нашого згоріли вщент. Вітер ніс сотні спалених книжок, уламки меблів, іграшки, одяг, штори, уламки даху, візки та просто хмари попелу. Вони проносилися повз нас у безкінечному випаленому потоці.

Ми з мамою сиділи поруч, заціпенілі. Усі, крім Штекелів, Маню любили. Навіть більше. Ми усі були в неї закохані. Деякі люди просто несуть щастя усім, з ким спілкуються. Такою була моя сестра. Бек налив собі випивки, потім налив решті.

Тоді підняв тост, грубувато, як зазвичай: «За сміливість. Знаєте, я мушу просити вас піти». Бек говорив жорстко, бо лише так міг вимовити ці слова.

Батько відповів: «Зрозуміло».

Потім Бек розказав, що чув, ніби Маню застрелили. Більше йому нічого не відомо. Ми отримали черговий смертельний вирок, однак навіть не мали змоги потужити за Манею. Якщо швидко не знайдемо іншої схованки, то скоро приед-

наємося до неї. Смерть Мані відібрала в нас бажання жити. Ми заклакли, здалися. Сперечатися з Беком? Благати? Цей чоловік і його родина зробили для нас усе можливе; більше означало б смерть для них також.

Тільки низенька й роздратована пані Мельман спитала, чи може переговорити з Беком нагорі наодинці. Вона навіть дивитися на нього не могла, коли запитувала: опустила очі на свої забруднені золою черевики. Він кивнув і допоміг їй пролізти крізь люк.

Бек не сказав, коли саме ми мусимо піти, однак, щойно він виліз, ми почали складати речі. Я спробувала обійняти маму, але вона відсахнулася від мене. На батька вона й дивитися не могла. Не знаю, наскільки матір розлютилася, та вона жодного разу не дорікнула батькові, що він не втримав Маню в будинку. Діти стежили за нами в тиші, не наважуючись говорити. Молоді оченята Зигуша зістарилися. Він дуже любив мою сестру, свою змовницю в усіх пустошах, дівчинку, яка захищала його від хуліганів і возила на рамі велосипеда тітки Жізи, а Учка бігала за ними по вулиці та благала бути обережнішими.

Тоді почули крик Бека: «Лізь у ту клятву діру, зачини за собою люк і сиди там, поки я не скажу! Якщо треба, то до скону!».

Пані Мельман зіскочила вниз. Мама спитала, що саме вона сказала Беку, але вона відповіла, що точно не пам'ятає, але намагалася вблагати його. Все. Ми всі настільки заціпеніли, що чоловіки не могли думати, куди ж нам піти, а жінки не наважуватися перепитувати. Єдина з нас, хто міг би наполягати в цій ситуації, – це Маня, але вона загинула.

Я лише думала, куди ми підемо? Одразу до німців? До того ж надворі була жахлива ніч. Штормовий вітер трохи не вісімдесят кілометрів на годину. В таку погоду й собаку на двір не виженеш, а в нас же двоє дітлахів. Та хто міг звинувачувати Беків? Зрештою, ми теж їхній смертельний вирок...

За деякий час Бек знову зістрибнув до бункера. Він виглянув у віконечко на виючий вітер і сказав: «Спить. Хай буде, що буде».

«Боже, допоможи, – я молилася, – порятуй нас, щоб ми могли віддячити цим людям за їхні вчинки».

Наступні дні були нестерпними. Маму геть поглинуло горе. Вона не могла й не хотіла говорити з батьком. Навіть не через гнів, хоча своїм мовчанням вона явно засуджувала та звинувачувала його. А тому, що бачила у ньому Манині очі, Манине обличчя. Вони навіть оплакувати її не могли разом. Або вголос. Я вирішила сподіватися, що Бек помилився, що Мані вдалося втекти. Тож продовжила читати молитви, яких навчив мене батько. Я хотіла поговорити з батьком про нашу з Манею розмову напередодні пожежі. Моя дорога сестра питала, чи має право просити в Бога ще щось після того, як він повернув нам дітей. Але спитати про це в батька означало би ще сильніше роз'ятрити рани. Єдина, з ким можна було поговорити про будь-що, це Маня. Ми вже так багато втратили, однак наша четвірка здавалася нездоланною. Здавалося, що доля підіграє нам, щоб уберегти усіх живими та разом. Апендицит урятував мене від висилки до Казахстану з тіткою Розою. Ми з Манею не втекли до черниць. Росіяни арештували не того Мейра Шварца і відправили його у Сибір замість батька. Ми зустрілися з Беками. Скільки ще таких випадковостей... А що ж буде тепер?

А тепер нам доведеться жити без нашого дива, нашої легкої удачі. Хочемо ми того чи ні, але ми ще живі. Тепер я дізналася, що розбитого серця не існує. Серце продовжує битися, глузуючи з тебе, висміюючи тебе, стверджуючи, що навіть найглибше горе не зламає його й не заборонить любити.

Щокілька годин Бек приносив новини. Декілька сусідів униз по вулиці запряглися СС, що бачили, як Маня вибігла з палаючого будинку. Інші розповіли Юлії, що Маня

бігла у напрямку церкви та черниць за п'ять кварталів від нас. Якби ж то вона добігла... Я молилася далі.

Відтак Бека забрали до СС, де в його присутності сусід-росіянин, старий п'яниця Стефанюк, що зараз мешкав у будинку Брітвітців, звинуватив Бека у переховуванні євреїв. Росіяни привезли з собою до Жовкви робітників, а насправді шпигунів, які мали працювати на місцевих підприємствах. Стефанюк був нашим «шпигуном». Хоча батько ставився до нього по-дружньому, тепер він хотів нас виказати. На щастя, у той самий час у комендатурі СС перебував друг Бека, *фольксдойч* пан Ланг, учитель латини у гімназії. Ланг засвідчив СС, що євреїв переховує саме москаль¹⁰⁶ Стефанюк, клятий радянський прислужник.

Бек сказав, що ми можемо лишатися. «Усі ми в руках Божих». Скільки разів він уже згадував це благословення? Бек був певен, що есесівці повірили його словам про те, що Стефанюк є брехливий російський пес і що негоже вірити ворогу, а не словам вірного *фольксдойча* Бека. Бек розказав СС, що росіяни, поляки, *фольксдойчі* та українці роками гризли одні одним горлянки. І слава Богу, що нацисти прийшли, аби нарешті навести у містечку порядок. Чорти б його, Бека, вхопили, якщо він колись не насчить на могилу цього росіянина.

Ми все чекали грукоту в двері. Та марно. Тієї ночі минулося, есесівці не прийшли.

Однак вони прийшли наступного дня і забрали на допит Юлію. Тільки Богу відомо, чому вони не дотримали погроз та не обшукали будинок. Поки Юлії не було, ми принишки, охоплені жахом, і жодним словом не згадали про Маню. Від її долі наше виживання вже не залежало, тож, на думку інших, не варто було зараз про неї і згадувати. Ми вважали, що Бек запанікує через допит дружини есесівцями. Ми хвилювалися, що через нас її катуватимуть і вб'ють. Однак Бек нас не вигнав. Він чекав нагорі, а ми – внизу. Чим гіршою

---

¹⁰⁶ Так у тексті. Зневажлива назва росіян. – Прим. пер.

виглядала наша доля, тим спокійнішим видавався Бек. Він знов повторив: «Це не в наших руках», маючи на думці, що в Божих.

Кілька годин потому Юлія повернулася і розповіла, що есесівці заявили, ніби Маня зізналася, що прислужувала в будинку Беків. Юлія заперечила таке звинувачення, адже до будинку часто приходили німецькі поліцейські, гестапівці, есесівці, – то як вони могли не помітити служницю-євреюку? Сказала їм, хай спитають у Крюгера або Шмідта. Ці двоє присягнуть, що Беки жодних євреїв не переховують. Адже ці двоє поліцейських хіба що не жили в їхньому будинку. Юлію відправили додому. Есесівці так і не нагрянули. Звідки Беки мали таку сміливість: дивитися в очі СС і так переконливо брехати? Ну, добре ще Бек. Але ж Юлія була такою сором'язливою та скромною, що навіть не усміхалася на людях, або прикривала рота рукою, соромлячись показувати зуби. Мова ж іде про СС, що могли зламати будь-якого чоловіка чи жінку, якби хоча б на мить засумнівалися в їхніх словах.

Після повернення Юлії Бек спустився до бункера з пляшкою та кількома склянками, щоб розповісти нам про Маню. Він пояснив, що зібрав чутки від різних людей: друзів, ворогів, партизанів і зрадників. Він сказав, що не хотів би нам це розказувати, але мусить. Він мусив зняти з себе цей тягар.

«Полум'я охопило всю вулицю. Поліцейські намагалися відігнати людей чимдалі. Крізь вогонь мені здалося, що вулицею пробігла Маня і зникла в натовпі. Та я не повірив власним очам. Не могла ж вона покинути нас, покинути вас». Бек випив ще. Його очі почервоніли, настільки важко було говорити. Він не хотів розказувати, а ми не хотіли чути, однак розуміли, що мусимо знати правду про долю моєї дорогої сестри. Бек спитав, чи знаю я хлопців Тільцера та Шитлінга. Я ходила до дівочої школи, проте ми з цими хлопцями однолітки, тож я часто бачила їх дорогою до та зі школи,

як вони грають у футбол у парку чи носяться зграєю по вулиці. І я, і вони соромилися. Хоч ми ніколи не спілкувалися, але час від часу могли мовчки кивнути один одному. Друзями ми певно що не були. А ще разом каталися на річці на ковзанах. Ковзани – то єдиний спорт, що мені подобався. Ми робили такі довгі лінії, тож якщо в цій лінії ми з Шитлінгом трималися за руки, ото й було найближче наше спілкування. Мені він видавався милим і вихованим.

Бек продовжив розповідь. «Маня швидко йшла вулицею до церкви, де черниці вже сховали кілька єврейських дівчат. Тільцер розповів, що вони побачили Маню, а вона – їх. Вона не тікала, бо вони один одному усміхнулися. Хлопцям здавалося, що вона почувається у безпеці. Хлопці з бідноти, тож вони знали, що за ввійманого єврея призначено нагороду. Вони без слів почали гонитву за Манею. Розказали, що Маня тікала швидко. Спочатку, коли вона їх почула, то озирнулася, думаючи, що хлопці хочуть допомогти. Коли ж усе зрозуміла, то дременула так, що встигла добігти до церковних сходів, аж тут Тільцер у неї вчепився. Тільцер сподівався, що не побачить жодної з черниць, адже вони усі знали його в обличчя. Я не розумію, чому попри весь хаос під час пожежі жодна черниця не вийшла. Тільцер сказав, що Маня не добігла до дверей монастиря якихось десять метрів. Спочатку вона благала зберегти їй життя, а тоді просто пішла з ними. Попросила тільки, щоб Тільцер колись розповів про її долю її родині. Коли обоє прийшли до мене на склад, аби отримати винагороду – п'ять літрів горілки, то почувалися настільки винними, що самі мені все розповіли. Вони ж бо знали, що Юлія працювала на Манину матір. Звісно, вони не уявляли, що я вас переховую. Мені хотілося прибити їх, і водночас я їм співчував».

По моїх щоках бігли сльози. Юлію допитали. Сказали їй, що спіймали єврейку, яка зізналася, що прибирає Беків будинок. Юлія прямо в обличчя їм заявила, що це нахабна брехня. Вимагала побачити обвинувача. Бек мав ще кілька

чуток. Він чув, як один із друзів-есесівців розповідав за випивкою, що вони зловили єврейку зі Львова. Прибиральниця! Маня нас не видала.

Вона врятувала нас ціною власного життя. Тринадцятирічна дівчинка, не більше ніж сорок кілограмів, протистояла СС і Гестапо, чії офіцери та солдати символізували всю міць нацистської імперії. Їм не вдалося її зламати. Перед світлим лицем такої любові та хоробрості, хіба можу я тепер не мати волі до життя?

Дудьо бачив убивство й передав пану Беку папірець із датою: 19 квітня. Він також написав, що її привезли на старий єврейський цвинтар, застрелили й покинули тіло. Цвинтар перетворився на поле непозначених могил. Єврейських хлопчаків змусили забрати надмогильні камені та порозбивати їх кувалдами (трохи не більшими за хлопців), щоб мостити вулиці.

Я не знаю, що вони заподіяли Мані, наскільки багато вона страждала. Та я розуміла, що все це відбулося на очах десятків людей, які повиходили через пожежу. Відбулося в нашому районі, де всі її знали та любили. Беки вирішили ризикувати власним життям, щоб нас урятувати. Тільцеру ж треба було лише відвернутися, щоб урятувати життя моїй сестрі.

Розділ 9

РОМАН

Травень – вересень 1943 року

Вівторок, 7 вересня. Неймовірно, наскільки ми залежимо від різних справ. Коли хоче одружитися братова – це наша проблема. Коли пан Бек грає у карти – ми мусимо хвилюватися. Коли він п'є – у нас паніка. Коли він б'ється або свариться на роботі – на нас нападає відчай. Боже, допоможи, аби всі проблеми вирішилися. Сподіваюся, пані Бек дозволить нам послухати новини. Сподіваюся, новини хороші.

Мусимо визнати гірку і неприємну правду про смерть моєї сестри. Щойно ми дізналися про її полон, ми молилися не лише за її виживання. Ми молилися, щоб вона нас не видала. Тож сльози за сестрою були також сльозами полегшення. Ми боялися ридати вголос, тож плакали беззвучно. Ми не могли вшанувати її у жоден традиційний спосіб. Ми не промовили *кадиш*. Не відсиділи *шиву*. Натомість Маня незримо заповнила собою весь бункер. Решта родин узяли приклад з мами й тата і не згадували її імені. Діти теж нічого не запитували. Вона зникла. Прокидаючись зранку, я шукала її. А спогад про її загибель щоранку відлунював свіжим

бодем. Здавалося, що він висотує повітря навколо мене. Так, наче для пам'яті про неї потрібно було повітря. Мені було важко дихати, однак я плекала цей біль, адже він – єдине, що залишилося мені від Мані.

Попри все ми мушили виживати далі й займатися буденними речами. Щоранку складати матраци і вмиватися кількома краплями дорогоцінної води. За два тижні після смерті Мані я чергувала біля плитки: ми з мамою та Лолою чистили й варили картоплю. Чим далі, тим спекотніше ставало. Патронташ розгорнув газету, щоб зібрати залишки тютюну з розірваних недопалків. Робота так собі, а пан Патронташ ще й мусив постійно витирати лоба хустинкою, щоб піт не крапав на витрушений тютюн. Новини у газеті тижневої давнини були різні. СС очолили німецький наступ на Варшавське гетто. Роммель здався у Північній Африці. Ми пишалися борцями гетто, хоч і розуміли, що вони приречені. Здавалося, ніби вони б'ються за кожною з нас; я хотіла воювати поруч із ними.

Мама удвадцять повторила улюблену тепер фразу: «Навіть їсти спекотно, а готувати й поготів». Ми розсміялися, наче почули жарт уперше. Маня б також посміялася.

Ми якимось виживали попри літню спеку, голод, нудьгу та нескінченність війни.

Бек приніс татові газету. Той прочитав: «Італія капітулювала! Лишилося вже зовсім трохи!». Новини його розрадили.

Мама не могла пропустити вигук повз вуха: «Ти казав те саме десять місяців тому, і дев'ять, і вісім...».

Батько перебив: «Досить уже, зрозумів я, куди ти хилиш. Тут написано, що російська армія вже в Житомирі. Це навіть у німецьких газетах пишуть, тож, можливо, росіяни навіть і ближче». Житомир розташовується західніше Києва, тож росіяни вже на шляху до Львова. Новина й справді добра, але ми вже ні на що не сподівалися.

Мама змінила тему й запропонувала посортувати одяг, щоб зрозуміти, чи є щось для Юлії на продаж. Ми час від

часу перебирали шмаття, але вже давно нічого такого там не знаходили. Лишався тиждень до *Коль нідрей*¹⁰⁷, а ми хотіли вдягти щось пристойне. Чоловіки вирішили, що молитимуться у спідньому через спеку. Вони передивилися Талмуд і постановили, що головне – прикрити голову і вдягти таліт, а решта вже не так важливо.

Мамин одяг через цвіль і вологість просто розвалювався у руках. Тож вона сказала батькові, що позаяк одягу немає, то може за прикладом чоловіків так само молитися в самому спідньому у таку спеку. Тато лише сказав: «Уперед». Інші жінки сказали, що вчинять так само, й дуже здивувалися, не почувши заперечень від своїх чоловіків.

Недільного ранку, як і завжди, Юлія та Ала пішли до церкви. Майже одразу Бек покликав Клару нагору, щоб вона допомогла з якоюсь вигаданою справою. Від першої миті, коли Бек запросив Клару нагору, ми жили з додатковим страхом. Скільки ще їхня інтрижка лишатиметься таємницею? Зважаючи на тісноту, в якій ми жили, на одержимість і наполегливість Бека, його пиятику та недбальство, ми розуміли, що рано чи пізно Юлія дізнається про зраду чоловіка та своєї найкращої подруги, чию усю родину вона переховує.

Бек ставав чимраз безсоромнішим. Щойно Юлія зачиняла двері та починала цокотіти черевиками по вулиці, Бек кликав Клару до себе. Ми мовчали. А хто міг би поговорити про це з Беком? Можливо, ми розуміли також, що навіть якщо Клара спробує розірвати стосунки, наслідків все одно не уникнути. Нікому не відомо, які почуття до Клари мав Бек. Кохання? А як це характеризувало людину, якій ми завдячували нашими життями? А якби ми благали його зупинитися, чи не перетворився б він зі сміливого та щедрого чоловіка на зрадника, що перелюбствує з найкращою подругою дружини? І чи такий чоловік ризикуватиме заради

---

¹⁰⁷Коль нідрей (арамейською мовою – «Всі обітничі») – молитва, яку читають у синагозі на Йом кіпур, у ній проголошується відмова від усіх обітниць і клятв, що стосуються тільки тієї людини, яка їх давала.

нас життям? Ми боялися, що із першими словами такої розмови він виставить нас на вулицю.

Нагорі відчинилися двері. Без стукоту. Я почула знайомі дев'ять кроків від дверей до кухні. Сто разів я їх рахувала. Ми завмерли, замовкли, затримали дихання.

Юлія радісним голосом проспівала: «Це знову я. Забула гаманець. Вже дійшла до церкви, а не маю жодного гроша на пожертву». Від зали до спальні ще п'ять кроків. Тепер вона там.

Ми всі підвели очі до стелі. Я ще ніколи не чула, щоб Юлія підвищувала голос вище своєї звичайної приязної тональності. Та зараз вона кричала: «Ах ти ж виродок! ВИРОДОК! А ТИ! НЕ БУДУ Я ТЕРПІТИ ЗМІЮКУ ПІД ВЛАСНИМ ДАХОМ! ГЕТЬ! ГЕТЬ ЗВІДСИ!».

Кларині кроки затупотіли по підлозі, й вона ввалилася у люк сторчголов. Вона була в сукні, але розстібнутій. Відводячи очі, Клара швидко застібнула усі гудзики та заповзла у найдавший кут нашого бункера.

Нагорі ж ревів і бушував, розкидаючи меблі, Бек. Можна було тільки уявляти, як стільці та фото розбиваються об стіни. Фото з їхнього весілля. Фото Али з конфірмації, випускного, ковзанки на річці тощо. Зося та Зигуш переповзли до мене, щоб сховатися у моїх обіймах. Відбувалося найгірше у світі, у нашому світі, а ми не могли нічого вдіяти. Можливі наслідки проносилися у моєму мозку. Вона вижене Клару. Вона вижене нас усіх. Жодна жінка не терпітиме зради Клари та Бека. А вона ж не абияка жінка. До війни Клара та Юлія дружили, були близькими подругами, майже сестрами. Саме через Клару Юлія переконала Бека сховати нас усіх. Клара про це знала. Ми всі знали. Навіть Бек знав.

Бек лементував так, наче він тут постраждалий, наче це Юлія зруйнувала його щастя, його ідеальний світ, його виплеканий героїчний образ: «Залиш мене у спокої! У спокої!».

Та Юлія не здавалася: «Вижени її звідси! Усіх їх викинь негайно! Усіх!».

Нам відібрало мову. Це, певно, наш найгірший кошмар. Так, наче есесівці влізли крізь люк у підлозі. Так, наче ми разом із друзями та рідними йдемо у колоні до ставка на розстріл. А то ж були лише невірний чоловік та ображена дружина. Звична сцена, однак тепер від неї залежали життя та смерть багатьох. Зося розридалася. Хоч я намагалася заспокоїти її та пообіцяти, що все буде добре, то була брехня.

Бек знову заволав: «ТОБІ НЕ ПОДОБАЄТЬСЯ? ТОДІ САМА Й ВАЛИ ДО ДІДЬКА!», – знову звук розбитого скла, дзеркала або фотографії. А тоді – моторошний звук удару кулаком об кістку та грюкіт тіла, що впало на підлогу.

«Допоможіть! Допоможіть мені! Патронташе! Допоможіть!», – Бек запанікував.

Патронташ виліз нагору, він умів надавати першу медичну допомогу. Юлія на підлозі здригалася у конвульсіях, із рота у неї йшла кров, очі закотилися. Він одразу схопив свій ремінь і засунув між її зубами, щоб Юлія не проковтнула язика.

Бек замовк. Він схопив пляшку горілки, до якої вони з Кларою прикладалися, і сів на ліжко, тихий, як миша. Патронташ схопив Юлію руками, намагаючись втамувати припадок, але марно. Він був дужим чоловіком, однак попри усі сили не міг дати раду її конвульсіям. Я ж, сидючи у бункері, відчула свою безпомічність. Я не знала, що відбувається, але боялася, що Юлія помре. Мені хотілося крикнути Беку, щоб він біг за лікарем. Але ж хіба могла я так йому сказати? Нарешті Патронташ крикнув: «Ти маєш покликати лікаря!».

Бек знову перехилив пляшку. «Та в неї так завжди буває. За хвилику мине. Поможі мені, Боже. Як же я ненавиджу цей будинок. Вас усіх. А найбільше – її». Він піднявся і пішов із хати. Виявилось, що Бек мав рацію: за кілька хвилин усе минулося, Юлія заспокоїлася, а Патронташ зміг підняти її та покласти на ліжко. А потім спустився і розказав нам усе; він теж злякався, що Юлія помре.

Уже за кілька годин, коли додому повернулася Ала, ми з нею та Лолою сиділи на кухні поруч із Юлією та пили чай.

Її обличчя опухло, розбита губа кровила. Попри спеку, усі вікна були завішені шторами. Ала тримала Юлію за руку.

Юлія горіла бажанням говорити, сповідатися. «Я почувалася такою щасливою. Тиждень тому я поспішала після служби в церкві, бо ж треба було взяти вдома гроші, щоб не запізнитися на автобус до Львова. Я бігла й затнулася на церковних сходах так, що сукня задралася. Тоді пані Лучкевич... Пам'ятаєте пані Лучкевич, вчительку шиття зі школи? (вона глянула на нас із Лолою та Алу). Я так засоромилася, що впала перед усіма, а сукня задралася вище колін. Уявіть собі. Так от, пані Лучкевич, вона допомогла мені піднятися і помітила мої зашиті колготи. Оцей зигзагоподібний шов, що робить Лола, то вона похвалила, яка ж я добра хазяйка та швачка, що так гарно зашила. Я так хотіла це вам трьом розповісти. Дуже смішно, що пані Лучкевич подумала, нібито зашила я, а це – три її інші учениці. Я навіть захотіла розказати їй, що ви двоє живі, адже ви їй завжди подобалися, та я втрималася». Вона зупинилася на півслові. Відпила ще чаю і долила мені. «Знаєте, я ж не можу жити під одним дахом зі змією. Я піду. Я мушу піти. Щойно цей виродок повернеться. Вибачте. Мені шкода, що лишаю вас із ним наодинці». Вона глянула, наче очікувала, що ми почнемо заперечувати, але ми мовчки сиділи та пили чай, який заварила Ала.

Вже у бункері ми чули, як вона збирається. Потім простежили за її та Алиними кроками до дверей. Почули, як відчинилися і зачинилися двері. Ми лишилися самі, невідомо наскільки. Обидва наші захисники пішли, а без них ми довше кількох днів не протягнемо. Від першого ж дня, коли пан Бек запросив Клару нагору, ми знали, що цей момент настане. І ось він настав.

Ми усі в покинутому домі удавали, ніби спимо. Моя голова лежала в мамі на руках. Вона обережно обмахувала мене, щоб не загасити свічку – єдине світло. Клара не спала. Вона витріщилася на стелю. Ніхто не згадував про почуте вранці. Було надто лячно. Так, наче ми в морі під час бурі й без

штурвалу. Може, повернеться пан Бек. Може, повернеться Юлія. З часу смерті Мані я ще не почувалася настільки безпомічною та самотньою. Нехай це звучить безглуздо, але якби ж тільки вона була зараз тут. Саме Маня могла б зібрати усіх до купи, підбадьорити. Вона б не злякалася обговорювати почуте. Натомість, вона б чіплялася до батька та матері, поки ті не придумують якесь рішення. Але я – не моя сестра. Я соромилася своїх почуттів: безпомічності, небажання боротися.

Я могла лише висловити власну безпомічність. Якнайтіхіше я заговорила до мами:

– Мамо, від нас нічого не залежить. Коли братова пана Бека одружується з українцем – це наша проблема. Коли він грає в карти та випиває з гестапівцями – ми мусимо хвилюватися. Коли він напивається на роботі – в нас паніка. Коли він свариться з начальником – нас охоплює відчай... Та хоч би що трапилося, він вважає, що все зійде з рук... Однак ця інтрижка з Кларою? Думаєш, Юлія його покине? Думаєш, він покине Юлію? Мамо, що нам робити? Це кінець? Ми так страждали, а загинемо через оце?

– Не знаю.

– Що зробить Юлія?

– Навіть Богу це невідомо.

Так моя матір пояснила, що запитань уже досить. Якщо Бог не знає відповідей, то хіба можу я очікувати, що їх знатиме матір?

Три ночі після сварки ми не спали. Їжа та вода скінчилися. Ми сиділи у повній прострації, навіть забули про спеку і про саморобні віяла. Після того, як Ала та Юлія пішли, ми заледве обмінялися кількома словами. Незалежно від свого стану, я не могла наважитися поставити мамі або батькові жахливе запитання: «Що з нами станеться, якщо Беки взагалі не повернуться?». Це питання напевне непокоїло усіх. Та спитати вголос означало б зіштовхнутися з реальністю. Тож навіть

попри те, що ми увісімнадцятьох жили буквально один на одному, найважчі моменти кожен переживав у самотності. Ми мовчали, бо боялися, що слова призведуть до паніки, а вона – до нерозумних, непродуманих дій. Так під час пожежі ми втратили Маню. Штекелі мали свої капсули з отрутою. Власне, у самому бункері ми закопали п'ятилітрову каністру пального. Ми підготувалися, а дорослі навіть заприсяглися, що нацисти не візьмуть нас живцем. Я молилася, щоб Беки згадали про нас. Наближався Йом кіпур, а ми навіть не розуміли, чи матимемо можливість спокутувати власні гріхи. Однак я розмірковувала не про спокуту. Коли тебе душать подушкою, притискаючи її до обличчя, єдине, чого хочеться просити в Господа, – це про ще один вдих.

Звук відчинених дверей пронизав нас, наче блискавка. Я сподівалася, що це пан і пані Беки, що вони якось знайшлися та повертаються додому разом. Проте лунали лише п'яні важкі кроки пана Бека. Він прийшов не сам. Із ним був сержант Крюгер із СС – найкращий друг, товариш по чарці, партнер по азартних іграх та співучасник кількох афер на чорному ринку, про які ми в бункері знали усе до дрібниць. Не знали про те лише Юлія та Ала.

Бек напився більше, ніж зазвичай. Його слів годі було розібрати, – таке траплялося тільки на межі забуття.

Чи є ще для нього шлях назад? Коли я молилася, завжди згадувала його у молитвах... Молилася за його здоров'я; за успіх його афер; щоб він не попався. Молилася, щоб доля йому не зрадила. Батько казав, що інколи гарна вдача важливіша за розум. А вдача Бека – то наша вдача.

Він гукав то Юлію, то Алу. Обшукував будинок, кімнату за кімнатою. Ми чули, як відчиняються і з гуркотом зачиняються двері. Нарешті, він упав на стілець.

– До біса їх. Крюгере, нумо, всядься вже, – мене бісить, коли ти отак стовбичиш. Зараз знайду нам випити.

– Не сьогодні. Я лиш хотів упевнитися, що ти дістанешся додому.

– Ми можемо пограти в карти. Послухати новини з Лондона.

– Лондона?

– Не прикидайся, Крюгере. Невже ти не слухаєш Радіо вільної Польщі¹⁰⁸? Це ж твоя робота.

Ми не йняли собі віри: Бек щойно зізнався сержантові СС, що має нелегальне короткохвильове радіо. За таке вішали.

– Головне, що це не ТВОЯ робота, Беку. Мені б не хотілося знати про все, що відбувається у цьому будинку.

Бек засміявся. Ми почули, як він шарудить навколо в пошуках пляшки та чарок, а потім бахає ними об стіл, для ефекту.

– Ну, тоді випий хоча б чарку перед тим, як розстріляти мене. Але ж ти мене не застрелиш. У цьому клятому містечку я твій єдиний друг. Я тебе люблю, і ти мене любиш. Ти ж єдиний краут із клятим почуттям гумору. Ні, ну правда, не розумію, як ти цих інших падлюк терпиш. Як не виб'єш їхні мізки лише тому, що вони настільки, бляха, нудні. Особливо фон Паппен. Як він і далі мене діставатиме, то я на його матір насеру.

– Бек, іди спати... поки не ляпнув якоїсь біди.

– Тоді вали звідси, – Бек сміявся.

Я знала, що матір хотіла б закрити мені вуха, щоб я тої сварки не чула. Принаймні, вона мала якийсь нормальний привід для материнської турботи, окрім нашої неминучої загибелі. Коли Маня була жива, вона будила мене після того, як усі засинали, щоб обговорити усі-усі до єдиної розмови, кожне слово, кожну фразу, – вона отримувала від цього неймовірне задоволення. Маня просто жила підслуховуванням.

Щойно сержант Крюгер пройшов будинком і захопнув за собою двері, ми зітхнули з полегшенням. За хвилику Бек загнукав у люк. Патронташ поповз відкривати. У бункер по-

---

¹⁰⁸Напевно, йдеться про радіо «BBC Polish Service», яке почало мовлення у 1939 році, на початку окупації. Тісно співпрацювало із польським урядом у Лондоні.

лилося світло. Бек настільки напився, що не міг стати навколішки, – він лежав на підлозі, звісивши голову в бункер. «Де, в біса, моя дружина?»

Патронташ, найближчий до Бека, відповів: «Не знаю. Вони з Алою пішли три дні тому, одразу після тебе».

Бек потягся до кишені й витягнув звідти пожмаканий папірець. Видно було, що папірець лежав там уже довго. «Тоді віддай оце сестрі, – він передав Патронташу папірець. – Та скажи, що вона має відповісти прямо зараз».

Бек заледве підвівся, а потім ми почули, як його тіло впало на ліжко. Патронташ передав Кларі записку. Вона засумнівалася, чи одразу читати, але було ясно, що не можна чекати. Ми усі, навіть діти, стежили за кожним її рухом. Клара прочитала записку та повільно поклала її на землю.

Приреченим голосом вона промовила: «Він хоче, щоб я втекла з ним. Хоче врятувати мене».

Питання, що мучило усіх нас, поставив її старший брат, Патронташ: «Що робитимеш?». Важко повірити, наскільки звично це прозвучало; наче він питав, що додати до чаю – молоко чи лимон.

«Думаєш, я не розумію, що трапиться, якщо я втечу з цієї діри? Піду повідомлю йому гарні новини».

Я не розуміла, що вона має на увазі. Що в її голосі правда, що – вигадка, а що я сама собі надумала. Мені почулися сум та жаль, гіркота та сором, смиренність, триумф та бажання помсти. Я почула, як вона сумує за донькою Лансією та померлим коханим чоловіком. Я почула, як мало важить для неї ця інтрижка, бо ж усе її життя важило для неї дуже мало. Вона перелізла до люка та, з допомогою брата, вибралася нагору. Ми чекали на початок розмови нагорі. Спочатку було тихо, а потім Бек увімкнув якусь танцювальну музику по радіо. Ми чули бурмотіння, та не могли розібрати слів.

Мама обернулася до батька:

– Якби ж я знала...

– Знала що?

– А раптом можна було всього уникнути?

– Не край себе такими думками.

Я зрозуміла, що вони говорять про Маню.

Мама продовжила:

– Не знаю... Щойно згадала той день, коли росіяни прийшли, забрали мою матір і відіслали її до Казахстану. Ти сказав, що не варто дуже через неї переживати... що одного дня ми можемо її навіть позаздрити. Як ти знав?

– Нічого я не знав. Хіба я міг знати?

– Я не вірила, що її депортували, хоча тато помер у їхній в'язниці, чекаючи на помилування. Стільки всього, Мейре, стільки безглузких речей... Маму відіслали разом із моїм братом... Ми сумували, а потім раділи за них, коли прийшли нацисти, бо ж вони, виявляється, у безпеці. Тоді той лист... У перший же день на роботі його затягнуло у машину. А потім Маня... Здається, що хай що ми робимо... ми в руках Божих, а Йому до того байдуже.

До бункера звисилися ноги Клари. Вона не сказала ані слова. Злізла донизу, переповзла до свого матраца й повернулася до стіни. Нагорі лютував Бек. Не знаю, що там уціліло, та ми чули, як падають і розбиваються об стіни меблі. Я навіть зраділа, що будинки навколо згоріли і їх не збиралися відбудувати, бо інакше поліція б уже грюкала в наші двері, – стільки було шуму, криків і галасу. Аж раптом тиша, падіння Бека на ліжко і легко розпізнавані звуки ридання. Сама не вірила, що співчуваю Беку, але ж співчувала.

Патронташ переповз до Клари: «Що, в біса, ти йому сказала?».

Клара не обернулася: «А що, скидається на те, що я погодилася тікати з ним?».

Наступного ранку Бек знову зник, а ми знову лишилися самі. Знову жах почав тихо пожирати нас ізсередини. А раптом цього разу Бек не повернеться? Від Юлії або Али – жод-

ної звісточки. До вибухів та випадків Бека ми вже звикли, бо завжди могли розраховувати на Юлію. Вона була нашим каменем. Бек після кожної надзвичайної ситуації вирішував, чи буде переховувати нас далі. Однак саме Юлія день за днем готувала, купувала продукти та підтримувала в нас життя.

Одна зі стін бункера обсипалася. Тож чоловіки увесь день намагалися зміцнити її дошками, вдячні, що мають роботу, щоб відволіктися від нашої скрути. Аж ось двері відчинилися, і до будинку зайшли Юлія та Ала. Ми усміхалися, тихо радіючи. Юлія одразу попрямувала до люка й поклікала Патронташа. В неї була торба яблук, які Юлія одразу роздала; так, ніби виходила лише на кілька хвилин. Вона раділа й усміхалася, наче нічого такого сумного не трапилося. Від яблук ми всі отримали розлад шлунка. Пізно по обіді Юлія поклікала Лолу й мене – двох своїх довірених осіб, щоб поговорити. Не знаю, чому вона обрала саме нас, та я раділа кожній можливості вибратися з бункера. Раділа можливості посидіти на стільці, мати кілька метрів до стелі над головою, дивитися на вікно (хоча штори були завжди запнуті), – уявляти, що я живу нормальним життям. Звісно ж, я не хотіла, щоб Юлія питала моєї поради, невинної наївної шістнадцятирічної дівчини. Я ж із хлопцем навіть за руку по-справжньому не трималася.

Юлія налила нам чаю і пригостила булочками, щоб полегшити розлад шлунка. Вона також сіла з нами до столу на кухні. «Знаєте, Клара – не єдина». Ми з Лолою перезирнулися. Було очевидно, що Юлія давно хотіла скинути з себе цей тягар. Вона щосили намагалася говорити як звичайно, наче тижнями практикувалася перед дзеркалом, тепер розбитим.

– Що ти маєш на увазі?

– Братова. Та, яку він висміює, бо вона вдає з себе польську аристократку. Зрештою, я знала, на що йду. Таким він був замолоду, коли ми познайомилися, таким я його і похо-

ваю. Бо ж буду з ним до смерті; мені його, паскудника, бракуватиме.

Ми з Лолою багато чого хотіли запитати, та почули, як клацнув ключ у замку. Ввалився п'янючий Бек. В одній руці він тримав букет лілій, а в іншій – хутрянку шубу. Я та Лола встали з-за столу.

Бек замахав руками, щоб ми лишилися: «Ні-ні-ні. Сядьте... Мені може знадобитися захист». – «Залежить від того, кому ти приніс ці квіти».

Бек вручив Юлії квіти та поцілував у щоку. Він нього смерділо алкоголем. Тоді він розстелив на столі шубу.

– Як тобі? Тобі ж потрібна нова шуба. Завжди хотів подарувати тобі хутро, щоб ти мала вигляд, як решта тих багатих сучок, що завжди гребують нами.

– Не потрібне мені хутро. Беку, де ти дістав на нього гроші?

– Використав долари, що отримав від фармацевта.

– Долари? А може ти б одразу розказав СС, що ми ховаємо євреїв?

– А в кого, як ти гадаєш, я цю шубу купив?

– У Крюгера?

– Звісно ж, у Крюгера. Він сказав, що готовий прийняти усі долари, які я зможу дістати. Крюгер певен, що усе лише питання часу. А це мало би бути для вас двох, дівчата, чудовою новиною. Навіть СС вважають, що час спливає.

Він знову підняв хутро, намагаючись вразити Юлію. Хутро таки справді було дуже якісним. Лола подивилася на шви і захоплено заторохтіла: «Дивись, шубу пошито з цілих шкур, не з обрізків. Певна, то робив хтось із найкращих місцевих майстрів». Бек був задоволений. Аж раптом щось впало йому в око. Він узявся розглядати шубу, підніс її ближче до світла, а потім просунув два великі мозолисті пальці крізь кілька маленьких отворів. Поворушив. І кинув хутро на підлогу.

– Падлюка! Я ж йому пояснив, що це на подарунок тобі. Я б ніколи не подарував тобі хутро з дірками від куль. Невже не ясно, звідки вони там узялися?

– Беку, прошу тебе, йди вже спати. Хутро чудове, – Юлія піднялася, щоб відвести його до спальні. – Лола зашиє. Виглядатиме, як нове. Крюгер – твій друг. Він, мабуть, і сам про дірки не знав.

Бек почав опиратися: «Все він знав! Падлюка!». І рушив назад до дверей.

«Кларо, Лоло, допоможіть», – Юлія схопила Бека.

Втрюх ми вчепилися у пана Бека, щоб відтягти його від дверей. Зазвичай нам би це не вдалося, бо чоловік він був дужий, чого на перше око і не скажеш. Зовні – худий, як тріска, а всередині – сталь. Усі в Жовкві казали, що ніхто не здатен пахати, як Бек, байдуже, тверезий чи п'яний.

«Нумо швидко у ванну». Замок на дверях був лише там, тож Юлія почала штовхати до ванної, а Бек був настільки п'яний, що заледве на ногах стояв. Тож попри його слабкий опір ми досить легко запхали його до вбиральні та зачинили двері. Юлія схопила стілець і підперла ним ручку, щоб він не міг відчинити двері зсередини.

Бек гупав у двері:

– Бачите, бачите, як вона зі мною? Хіба ж можна мене тепер звинувачувати? Я їй приношу хутро... Знане жовківське хутро, пошите найкращим єврейським майстром у цьому забутому Богом місті... Всі його сини шиють хутро у Парижі!

– Спи. Можеш лягти у ванній. Ти вже так робив.

– Та я ж не дурень, щоб волати... Юліє, відкрий. Відкрий ці кляті двері.

– Валентине, лягай спати, прошу тебе.

Ми чекали подальшої сварки, та Бек або здався, або вирубився. Лола обійняла Юлію, а та сказала: «Йдіть уже, дівчата. Постарайтеся поспати у цій божевільні. Зі мною усе гаразд».

Я щосили намагалася не дивитися на руки Юлії, поки вона допомагала мені спуститися в бункер. Вона мила і прибирала будинки чужих людей, викручувала їхній одяг після

прання на дошці, через що суглоби її пальців були попухлими та покрученими. Раніше я про такі речі не думала, але тепер вони не йшли мені з голови. Частина грошей, які вона заробила на колінах, миючи будинки німецьких офіцерів і перучи їхній одяг, ішла на годування трьох єврейських родин, які колись винаймали її як служницю. Звісно, ми ставилися до неї добре, були гарними винаймачами. Та чи ризикували б ми власними життями заради неї і пана Бека? Хотіла б я вірити, що так. Коли пан Бек спускався в бункер, щоб випити й покурити з чоловіками та потеревенити з нами усіма, Юлія дослухалася до так званої вечірки нагорі. Мала артрит коліна та стегна, тож не могла спуститися донизу, хіба у дуже виняткових випадках, що зазвичай стосувалися порятунку наших життів. В її житті було мало радості, однак вона мала бездоганне почуття обов'язку. Не знаю, чи це почуття обов'язку мало щось спільне з її релігійністю. Місцева католицька церква не дуже любила євреїв. Вона вважала себе селянкою, але гордовитою. Вона народилася у звичайній родині польських селян-землеробів: неосвічених, забобонних, наляканих і запопадливих до будь-якої влади. Пан Бек вірив лише у власну удачу; його наснагою стало презирство до кожного та усіх можновладців. Однак саме Юлія Бек, проста, неоковирна, покручена артритом, зарано зістарена і зневажена власним чоловіком жінка, мала більше сили, ніж ми усі.

Якби Бек був одружений з іншою, ми б уже давно загинули. Юлія була святою. Нашою святою. Святою-захисницею багатостраждальних євреїв та п'яних і зрадливих чоловіків. Із дитинства я чула історії про тридцять шість праведників, через яких Бог не зруйнував світ. Мені здавалося, що я знаю двох із них – пана та пані Беків. Хтозна, чому вони не були схожими на сивобородих рабинів із книжок, на цадиків із моєї уяви. Я вважала, що ми не переживемо війну, вірила, що матір має рацію, коли просить мене записувати наше життя в бункері для наступних поколінь, щоб вони знали

про долю євреїв Жовкви. Та в такі ночі, як ця, у мене з'являлася надія на виживання.

Лола розуміла, що я маю на увазі. Коли я спробувала пояснити це матері, вона заявила, що я божевільна, як і Беки. Маня б мене зрозуміла. Раптом я усвідомила, що тепер пишу щоденник не лише на прохання матері, а й заради Мані. Вона б на все пішла, щоб вижити і бути свідком сварки Беків щодо чудового жовківського хутра з дірками від куль. Вона б обов'язково спробувала просунути у ті дірки пальці.

Розділ 10

ДНІ БЛАГОГОВІННЯ І СПОКУТИ

Вересень 1943 року

Четвер, 23 вересня. Німці самі визнали, що втратили Полтаву. Тож щось таки відбувається. Можливо, скоро ми вже зможемо покинути цю яму. Боже! Якби ж Маня жила! Вона так уміла радіти кожній гарній новині! Вона так любила життя! І померла такою молодою. Саме завдяки їй ми вирішили переховуватися. Від першого дня після приходу німців саме вона благала: Знайдімо схованку! Я хочу жити». Мама не хотіла ховатися через астму, але піддалася на Манині вмовляння. Я чітко пам'ятаю її слова: «Я хочу жити, і ви маєте жити заради мене».

Зося спала в мене на руках. Хоч я й хотіла писати, боялася її розбудити. У цю вранішню годину бункер уже нестерпно нагрівся. Навіть дитячі обличчя та ручки були вкриті потом. За три дні Йом кіпур і наш перший Коль нідрей без Мані. Зараз Зигуш і Зося спали по обидва боки від мене. Їм ми сказали, що Маня пішла до іншої схованки. Я бачила, що Зигуш нам не повірив, але нічого не сказав. Я дуже переживала за стан мами під час пам'ятної служби Йом кіпура; на-

віть більше, ніж за себе. Напруга наростала, але ніхто не наважувався про це говорити. Цього разу святий день мав особливе значення, адже кожен із нас втратив стільки близьких, що я навіть усі імена в щоденнику записати не могла, – сотні й сотні осіб. Ми мали просити Господа простити гріхи наші й дати нам сили простити тих, хто зогрішив щодо нас. Але як могли ми просити Бога вибачити СС? Як таке можливо? Хіба ж могла я щиро промовляти ці молитви? Хіба могла молитися за них, не будучи найбільшою у світі брехухою? Як може Бог вимагати від нас такого? Хіба ж це не насмішка над усім, що ми вважали святим?

Я почула й відчула, як щось повзе по моїй липкій сорочці. Мишей і пацюків тут майже не було, бо ми воювали з ними за кожну крихту їжі. Навіть картопляні лушпайки йшли в суп і потім у їжу. Ми щоразу перемагали. За мільйони років свого існування паразити, певно, не бачили людей, настільки одержимих їжею. Навіть увияти не могла, що по мені повзе.

А коли обернулася, то не повірила власним очам. Жаба стрибнула Зосі на груди і вмостилася на дитині. Мабуть, вона пролізла крізь дірку для повітря, що ми лишили на ніч. Зося відкрила очі й побачила, як на неї витріщається жаба. Я думала, що Зося до стелі підстрибне, але ж ні – вона й собі захоплено витріщилася на жабу. Ми завмерли. Зигуш відкрив очі, помітив жабу і зауважався. Коли я торкнулася його губ пальцем, жаба стрибнула мені на груди. З кожним вдихом вона піднімалася та опускалася. Не знаю, що там ця жаба собі думала, але знаю, що мав на думці Зигуш. Якби я заборонила йому ловити жабу, саме з цього він би й почав. Я вже бачила, як мале чортеня обмірковує свої плани. Він уже вирішив, що нова домашня тваринка – це найкраще, що трапилося від часу його появи в цьому бункері. Він уже точно мріяв, як збудує маленьку клітку, навчить жабу жаб'ячих фокусів, вигадася таке ім'я, щоб напакостити комусь із мешканців, – певно, що Кларуні, яку Зигуш мучив за першої-ліпшої нагоди. Коли його за це сварили, малий просто робив

вигляд, що не розуміє, про що мова. По ньому було видно, що спокуса настільки велика, що жодне моє слово або дія його не спинить. Зигуш кинувся ловити жабу, а та пострибала далі по бункеру, з тіла на тіло, будячи усіх. Зигуш гнався за жабою аж до дальнього краю бункера, де вона таємничо зникла.

Я взяла щоденник і почала писати. Інколи писання допомагало мені втекти від світу, інколи – від нудьги чи сварки. А інколи я у такий спосіб нагадувала собі, як багато Беки для нас роблять. Однак того дня мені хотілося писати, бо відбувалося щось дивовижне. У нас була жаба. Однак дуже скоро я впустила олівця і приєдналася до решти, щоб споглядати захопливе видовище: комедійну виставу Зигуша та жаби. Інші мешканці марно намагалися зберігати пристойний вигляд, поки Зигуш лазив по них, полюючи на жабу. Сьогодні ми розважилися, хоча б на кілька хвилин. Поки тривало полювання, він увесь перемазався землею; тільки зуби біліли у тьмяному світі.

Ця жаба навела мене на думку, що поява малого в бункері – диво для нього і для нас. Ми цінували кожну мить, коли могли забути, де ми є і чому саме тут; таке забуття надавало нам не менше сил, ніж їжа. І саме Зигуш був винуватцем більшості таких митей. Навіть коли він сидів тихо, в очах у нього світилися пустощі. З плином днів Зигуш навчився читати й поринув у книжки. Минулого року він мав піти до школи й навчитися читати. Звісно, порівняно зі смертю його матері та усіма іншими подіями його короткого життя, неможливість учитися не назвеш великою втратою. Та в нашому тісному просторі треба було вміти святкувати найменші здобутки. А це був ще й мій здобуток, адже саме я його вчила. За наполяганнями мого батька, навчання у бункері тривало. Хай навіть зовнішній світ Зигуша обмежився до земляних стін бункера, його внутрішній світ розширювався у минуле, у далекі краї, у пригоди, що навіть йому годі було й уявити. Споглядання того, як вчаться Зигуш та інші,

могло б і кам'яне серце розтопити. Час і нудьга теж були нашими ворогами, а Зигуш був найголовнішим у бункері борцем проти них. Знов і знов він рятував нас від мук. Далі прийшла черга пані Мельман.

Як і щоранку, передусім пані Мельман перевірила свій дорогоцінний глечик для води. Вона перевернула його. Сухий-сухісінький. Вона зраділа, адже нарешті отримала беззаперечний доказ: хтось таки ночами краде в неї воду. Вона підняла глек, щоб показати усім.

«Я ж казала! Серед нас злодій! Ми вмираємо від спраги, а хтось краде мою воду». Зигуш, щойно після полювання за жабою, всівся поруч із пані Мельман. Він поглянув на землю, де стояв глечик. Щось помітив і помацав землю. Волога. Він нахилився, як малий тер'єр, і понюхав у тому місці. Пані Мельман мовчки спостерігала. Потім від взяв у неї глечика, перевернув і почав дуже уважно оглядати дно. Тоді вказав на землю.

«Пані Мельман... пані Мельман. Гляньте, ґрунт прямо під глечиком вологий! Там тріщина. Ніхто вашої води не краде. Ось же тріщина. Все витікає». Від підняв глечика та показав усім, а Патронташ увімкнув світло. Зигуш щойно розгадав велику таємницю нашого всесвіту та розкрив потенційний злочин, що сіяв розбрат між нами й доводив до сказу. Нам дуже не хотілося вірити, що серед нас є крадій води. Хай як пані Мельман усіх дратувала, звинувачення у крадіжці води – справа серйозна.

Пан Мельман роздивився глечик і помітив тріщинку на дні. Пані Мельман помацала вогкий ґрунт і відвернулася. Вона не хотіла дивитися нам в очі. На мить мені здалося, що зараз вона той глек розіб'є. Натомість вона забрала глечик і поставила на одну з полицок. Мама нахилилася до мене і прошепотіла: «Здається, їй знадобиться новий глечик. Можливо, наступного вона знайде одразу в музеї». Маму свою я знаю добре. Якби я сказала щось подібне, то дуже швидко пошкодувала б про це. Однак мама, здається, шкодувала лише, що не наважилася пожартувати вголос.

Я роззирнулася та помітила, як усім полегшало після розкриття таємниці глечика. В бункері діяли неписані правила. Без вередувань. Без крику. Без сварок. У наших трьох рідинах раніше не було прийнято стримуватися. Принаймні, тепер нам не доведеться щодня слухати прискіпування пані Мельман. Ба більше, пані Мельман нарешті заспокоїться, що ніхто з нас, її друзів і рідних з давніх-давен, не краде в неї води. Вона ж себе через ці підозри з'їдала. Зараз вона збентежена, але скоро це минеться. Здається, що більше за всіх полегшало панові Мельману: тепер йому не доведеться більше вибачатися за поведінку дружини. Він ніколи не вибачався вголос, лише очима. Пані Мельман так і не подякувала Зигушу за те, що позбавив її тягара.

Наступного ранку пані Мельман поводитися так, наче ніколи й нікого в крадіжці води не підозрювала. Атмосфера в бункері набувала урочистості та сакральності: до Йом кіпура лишалося два дні, ми готувалися. У повітрі бриніли переживання та сум; бункер наповнився духами наших втрачених рідних. Їхні обличчя визирали з темних закутків, а голоси пошепки повторювали наймиліші та найприємніші слова, – це пересилювало дріб'язкові сварки між мешканцями бункера. Душі загиблих наповнювали наші серця любов'ю. Така ось іронія життя: після смерті розгоряється вічний вогонь, душа рідної людини, що житиме у твоєму серці завжди. Ми також усвідомили, що цього року у День спокути ми як ніколи молитимемося, щоб імена наші було вписано у Книгу життя. Звісно, я не маю на увазі, що в попередні роки ми молилися для годиться, не щиро – ні. Але в попередні роки ми молилися до Господа, усвідомлюючи, що майже напевно читатимемо такі самі молитви наступного року; нині ж ми розуміли, що цей Йом кіпур може бути нашим останнім. Останнім шансом спокутувати свої життєві гріхи.

Жінки намагалися якнайкраще прибратися у бункері. Чоловіки готувалися до служби, розподіляли її частини. Мій

батько мав бути одночасно рабином і кантором¹⁰⁹. Думали, чи не принести сюди Тору, що вже 250 років зберігалася у родині Шварців, а зараз її ховали на горищі. Читати молитву саме з неї означало б для нас глибокий символічний зв'язок зі святим духом. Кожну літеру кожного слова П'ятикнижжя Мойсеева написано кошерним чорнилом; написано індичим або гусячим пером; написано на пергаменті зі шкіри кошерного ягняти; написано так, як робили переписувачі упродовж тисяч років. Нашу Тору писали цілий рік, як і кожну Тору. У тексті не дозволено жоднісінької помарки, тому кожен сувій багато разів перечитують після переписування. Чоловіки хвилювалися, що волога та пліснява бункера можуть зашкодити Торі, тож зрештою вирішили лишити її у безпечному та сухому сховку на горищі. Текст прочитаємо з *Хумаша*¹¹⁰, тобто Тори у формі книги.

Я з'їла ще кілька львівських яблук від Юлії, тож тепер страждала від наслідків. Попри потреби інших людей, я присіла над відром і не могла зрушити з місця. Мама вирішила перевірити, чи все зі мною добре: «Кларочко, ти ж знаєш, що можна їсти лише картоплю». Що-що, а це я вже усвідомила. Вона повернулася до прибирання, а я, сидючи над відром, бачила, як чоловіки зібралися над мапою та черговою німецькою газетою від Бека. Вони позначали наступ росіян, малювали лінії та підписували дати. Пан Мельман своїм оголошенням перебив усі приготування до святого дня і взагалі перебив настрої: «Ми застрягли під Житомиром». Оскільки ми ще не зовсім померли, суперечка, одна із запекліших, не забарилася.

Пан Патронташ, який говорив так, наче вони з Мельманом – командувачі російських військ, розпачливо забубонів: «Туди-сюди, крок уперед, два назад – ми вже брали та втрачали Житомир із десятків разів. Наче вся війна точиться навколо того Житомира! Ми звідси ніколи не виберемося».

¹⁰⁹ Кантор – людина, що веде богослужіння у синагозі.

¹¹⁰ Хумаш – П'ятикнижжя, назва походить від «хамеш», що івритом означає «п'ять».

Мельман відповів: «Ну, завжди можна повіситися. Хоча не хотілося б учинити такого Бекам».

Тато глянув на Мельмана так, як зиркав хіба раз чи два за життя. Погляд означав: «Та замовкніть уже. Хіба можна таке при дітях ляпати».

Мельман вів у тім самім дусі: будь-що перетворити на жарт. Він почекав, поки усі звернуть на нього увагу, а тоді ключова фраза: «Власне, куди ж вони ховатимуть трупи?».

Пані Мельман лише потрясла картоплечисткою у повітрі, навіть очей від роботи не відірвала: «І з таким ось гумористом я все життя страждаю. За одне вдячна Богові: тепер усі ви знаєте, через що мені довелося пройти за ці подружні роки». Від пані Мельман такої ремарки ніхто не чекав. Я сміялася крізь сльози.

Трохи згодом Юлія прийшла за грошима, щоб дістати нам продукти до останньої трапези посту на Йом кіпур. Від діарей я геть заслабла, тож зі свого матраца (я саме описувала пригоду над відром) мені було видно лише ноги Юлії позаду чоловіка, який наполовину стояв у бункері, а наполовину – над ним. Професор Штекель незручно присідав перед паном Беком, передаючи тому купюри.

Як завжди, Штекель віддавав накази: «Я хочу добру курку».

Юлія терпляче відповіла, що постарається. Очевидно, вона намагалася не сперечатися.

Штекель хотів сказати ще щось, однак пан Бек дуже виразно подивився на нього. Здавалося, що він зараз зірветься. І професор Штекель це зрозумів.

«Усім відомо, наскільки професору до вподоби *пуік*, очевидно через його медичні якості. Куряча задниця – то просто смакота».

Усі тихо сміялися, окрім Зигуша. Він перепитав у мене: «Ми що, їстимемо курку?». Батько почув і поцілував Зигуша в лоб: «Колись іншим разом».

Зигуш розумів, що зараз не час сперечатися, бламати чи жалітися. Виявляти смирення було так само важко, як при-

звичаїтися до страху та горя. Я молилася, щоб ми вибралися звідси до того, як малий зламається. Для свого віку Зигуш був замалого зросту, як і його мати, Учка, але обличчя малого чоловічка дорослішало з кожним днем. Матір прошепотіла до батька: «Ми ж за пів року жодного разу нічого в них не просили. Як гадаєш, може вони пожертвують кілька золотих заради дітей напередодні найсвятішого дня року?».

Батько відповів: «У них немає дітей, їм не зрозуміти». – «Їм не зрозуміти, бо серця в них немає».

За це я любила свою матір.

Найсвятіший день року. Дуже спекотний вересневий вечір. Чоловіки, все ще у спідньому, розгорнули свої таліти з мішечків і коробочок, поцілували їх посередині, зліва та справа, вдягнули на себе. Я вже звикла бачити їхні кістляві ноги у чорних шкарпетках. Вони місяцями жили у спідньому, тож суперечка, чи доречно у спідньому молитися, вже не мала сенсу. Однак мені було цікаво, як я на таку молитву відреагую. До війни ми з Манею реготали б донесхочу від самої думки про те, що чоловіки у святі дні моляться у спідньому. Тепер мені це видавалося нормальним. Не через те, що я звикла до голих ніг у шкарпетках, а тому, що я розуміла, наскільки цьогорічний Йом кіпур важливий. Чи він стане для мене та нас останнім? Ми молитимемося за Маню. Мене трохи не трусило від напруження. Здавалося, що я вперше молитимуся на Йом кіпур по-справжньому. Я стільки хотіла попросити в Господа.

Жінки традиційно зібралися на своїй стороні¹¹¹ бункера, стискаючи в руках молитовники. Тато стояв із молитовником у руках. Напівзігнутий, на тонких худих ногах, зі згорбленою спиною, – мені здалося, що він схожий на фламінго. Тато постійно звірявся з годинником. Ми з Зигушем визирали у малесеньке «віконце», щоб стежити за заходом сон-

¹¹¹Традиційно в синагозі жінки та чоловіки молилися окремо, на різних поверхах або на різних сторонах будівлі.

ця. Промінчик західного сонця відбився від вікна будинку навпроти.

Професор Штекель глянув на свого годинника і нетерпляче прокашлявся. Важливо було почати рівно за годину до заходу сонця; такою є наша традиція вже тисячі років. Для військових німецькі газети люб'язно друкували точний час сходу і заходу сонця. Та геру Доктору Професору Штекелю як завжди несила було терпіти. «Пан Бек дуже постарався, щоб повідомити нам точний сьогоднішній час заходу сонця».

Звісно, захід сонця – це завжди захід сонця, але ж батько не хотів спиратися на час, поданий у контрольованих німцями газетах. Він, певна річ, не потурбувався попередити Штекеля, що використає описаний у Талмуді сільськогосподарський метод: визначити захід сонця від моменту зникнення за горизонт. Ми ж мали за горизонт наш будинок через дорогу навпроти.

«Мені це відомо, Професоре Штекель... Варто зачекати ще хвильку».

Я виглядала крізь вентиляційне віконечко, крізь гущавину квітів і трави. Останні промінці впали на дім, а тоді поступово згасли. Я злізла та повідомила батькові, який обернувся до нас. Свій сум він ховав за скромною усмішкою.

Наш ребе завжди розпочинав службу з якоїсь історії, щоб велич та урочистість зборів не затьмарила важливості окремих вірян. Ми – лише купка євреїв у брудній землянці, але я відчувала таке благоговіння, як у ту мить, коли Собеський Шул вщент наповнювався вірянами. Ми, євреї, протягом історії нашого народу мали досить нагод, щоб молитися таємно, у печерах або підвалах, тож місце не могло зіпсувати моменту.

Тато прочистив горло: «Спершу дозвольте мені згадати одне запитання, що його наш ребе ставив своїм учням».

Батько, напевно, місяцями готував промову на службу. Якби не став підприємцем, напевно став би рабином, як його брат. Так усі казали. Він знав Тору й Талмуд вздовж і

впоперек, а кожної вільної хвилини сідав за книжку, інколи аж до глибокої ночі. Я здогадалася, що він хоче сказати, тож не могла стримати усмішку. «Чому в івриті День спокути має такий само корінь, як і *Пурім*?»¹¹².

Він глянув на слухачів: звісно, ніхто не підняв руку, щоб відповісти.

«Ніхто? Ну, тоді я розповім. Традиційно ми, євреї, влаштовуємо маскарад на обидва свята. На Пурім євреї перевдягаються у неєвреїв і тішаються з того. На Йом кіпур євреї перевдягаються у побожних євреїв».

Батько зачекав трохи, аби зміст слів дійшов до усіх, подивився кожному у вічі, підкреслено не глянув у сторону Штекелів, а тоді, майже пошепки, почав читати молитву. Він промовляв із самого серця, це було ясно ще до того, як слова падали з його губ. Перша молитва Коль Нідрея.

«Коль Нідре, ве-есарей, ве-харамей...»

Повний текст молитви такий: «Усі обітниці, зобов'язання, клятви чи прокляття, усі поруки, які ми обіцяли, заприсяглися, взяли на себе чи якими зв'язали себе, з цього дня спокути і до наступного дня спокути (на настання якого ми сподіваємось у радості), ми розкаємося, наперед, щодо усіх них; всі вони вважатимуться відмовленими, прощеними, анульованими, недійсними та втраченими; вони не повинні бути обов'язковими і не матимуть сили; обітниці не вважаються обітницями, зобов'язання не обов'язкові, а також присяги не вважаються присягами».

Маленькою я не розуміла змісту цієї молитви. У який спосіб найсвятіша молитва нашої віри звільняє від усіх гріхів наперед? Це ж безглуздя якесь. Інколи я слухала, як її обговорюють. Деякі чоловіки казали, що через цю молитву зростає антисемітизм, бо неєвреї вважають, ніби євреям дозволено порушувати усі обіцянки та домовленості, як їм захочеться, ніби їхній Бог таке схвалює. Батько ж пояснював,

¹¹² Спільний корінь «пур» означає «жереб, удача, доля» – кіПУР і ПУРім. Обидва свята пов'язані із жеребом.

що ця молитва – завіт між людиною та Богом, а не між людьми, тож показує величне та всеосяжне розуміння Богом людської слабкості, а отже його здатність до співчуття та прощення. Тато казав, що служба починається з Коль нідрей, щоб надихнути нас Божим прикладом. Він розповів мені, що цю молитву складено у ранні Середні віки, коли через погрози та катування багато євреїв мусили відмовитися від своєї віри або перейти в іншу. Оскільки ми, євреї, відповідально ставимося до своїх обітниць, Бог звільняє нас від обітниць, які можуть коштувати нам життя. До сьогодні я ніколи всерйоз не замислювалася над змістом Коль нідрей.

Коли ми попросили Бога простити гріхи наші та записати нас у книгу життя на наступний рік, я замислилася над словами з промовлених молитов. Коли тобі тринадцять і найгірше в твоєму житті – захворіти на кір чи зламати руку під час катання на ковзанах, здається, що житимеш вічно. Зараз же я не була певна, чи переживемо ми наступний день. І не могла припинити думати про Маню. Я злилася на Господа. Не розуміла, як Бог, якщо він існує, міг дозволити усьому цьому трапитися зі своїм, начебто обраним, народом. Убивства, страждання та горе, нестерпні для кожного з нас окремо та усіх разом. Людське серце просто не може з таким впоратися. Я знала, що мамине серце готове щомиті вибухнути, але продовжує битися, як і моє та в усіх інших. Не розумію, як це взагалі можливо. Не знаю, як мені вдалося поєднати лютість на Бога та втіху в молитвах до нього.

Після вечірньої служби ми майже не спілкувалися. Я пішла спати, тримаючи поруч себе дітей. Малі не мусили пости, тож для них зберегли трохи хліба. Решта посту й не помітили. Наш раціон і так більш ніж обмежений. Ще ніколи пост не давався мені так легко.

Наступного дня я ніяк не могла зосередитися на службі. Мене лякала навіть думка про молитву Ізкор, коли мусимо згадати усіх померлих упродовж минулого року. Службу я

знала ледь не напам'ять. У ній ішлося про Божу волю та прощення. Слова різали новим значенням та новою силою, усмиряючи мене, лякаючи мене. Одна з найсильніших молитов складалася з простого переліку усіх можливих гріхів, які людина може скоїти щодо себе, своєї родини, іншої людини та, зрештою, Господа. Читаючи кожну з молитов, ми били себе в груди.

«...від Тебе нічого не приховано. Ти досліджуєш наші найглибші думки і наші серця... І нехай буде Твоєю волею помилувати нас і пробачити нам наші гріхи, дарувати нам спокуту...

Гріх, який ми вчинили перед Тобою, через тверде серце/впертість... через аморальність... у зібранні розпусти... обманувши ближнього... нещирим зізнанням... їжею чи питтям... лихварством... знехтуванням ярма небес... гордим поглядом... невдоволеним оком... свідомо чи несвідомо... безпричинною ненавистю.... За все це, Господь милостивий, пробач нас, розгріши нас.... Я порох у своєму житті... нехай буде моєю волею, Господи Боже мій і Боже моїх батьків, що я більше не буду грішити, і гріхи, які я вчинив перед Тобою, зітри їх у Твоїх великих милостях...»

Ми просили прощення за свої гріхи, але ж як щодо гріхів фашистів, нацистів, СС, Гестапо, українців, Тільцера та Шитлінга? Коли вони каятимуться? І за що конкретно? Чи в цьому перегорнутому світі вони хоч уявляють, що зогрішили?

Батько обернувся. Настав час Ізкору. За традицією, ті з нас, чиї батьки ще живі, мають піти з цієї частини служби. Пан Мельман відіслав мене, Іго та Кларуню у прохід із відрами-вбиральнею. Ми єдині, чиї батьки ще жили. Зигуш і Зося чекали в основному бункері, спостерігаючи, як я та інші товчуться на виході.

Батько зачекав, поки ми вийдемо до проходу, а тоді розпочав першу молитву Ізкор¹¹³: «*Боже, Що є людина..?*». Мені ця молитва завжди здавалася однією з найгарніших. Від

¹¹³Ізкор – поминальна молитва за померлих, читають чотири рази на рік.

батька я чула, що багато з наших молитов складали не лише рабини, а й поети-рабини з середньовічної Іспанії.

Боже, що є Людина, яку Ти визнаєш?

Син крихкої людини, на якого Ти зважаєш?

Людина – як дихання; її дні схожі на швидкоплинну тінь.

Вранці вона цвіте й омолоджується,

до вечора вона зрізана і ламка.

Відповідно до числа наших днів, навчи нас;

тоді й ми набудемо серце мудрості.

Захисти вірних і стеж за праведними,

бо ж доля тої людини – мир.

Але Бог спокутує мою душу із лещат нижчого світу,

бо Він забере мене, села¹¹⁴!

Моє тіло і моє серце тужать,

Скеля мого серця і моя частка – це Бог назавжди.

Потім пил повертається до землі, як був,

і дух повертається до Бога, що дав його.

Я слухала цю молитву, думала про Маню і дивилася на маленького Зигуша. На його обличчі поступово проступало усвідомлення, що мама померла. Зигуш мав достатньо розуму, щоб не сумніватися у моєму батькові і не думати, що це просто помилка. На його очі навернулися сльози. Він дивився на сестричку, яка знала слова напам'ять, тож просто бездумно повторювала з усіма. Зигуш взяв її ручку в свою, потім поцілував. Вона усміхнулася до брата, але не зрозуміла, що його сльози – то плач за загиблою мамою.

Тепер уже всі звернули увагу на Зигуша, усвідомлюючи, як схилили, який тягар звалили на його плечі. Ця мить зробила нашу землянку святішою за будь-яку синагогу.

Батько також усе зрозумів, але продовжив: «Мій, всемлистивий Отче, що мешкає у вищих висотах, у своєму глибокому співчутті, з милосердям згадує благочестивих, праведних і вірних». Ми відповіли: «Той, хто тримає мир на

---

¹¹⁴Села (іврит) – амен, на віки віків.

Своєму небі, нехай укладе мир для нас та всього Ізраїлю. Амінь. Наступного року в Єрусалимі».

Рідні обіймали і втішали один одного. Я переповзла до Зигуша та Зосі, щоб обійняти їх. Тоді побачила маму, яка стояла сама, поки батько складав молитовники. На її губах прочитала Манине ім'я. Я підійшла до неї, і ми обійнялися міцно-міцно, щоб ніколи не розлучатися.

У люк постукали. Патронташ відчинив, і у прорізі над собою ми побачили пані та пана Беків, наших янголів на небесах їхньої спальні. Вони передали нам їжу для трапези після посту. Мельмани, Штекелі, Патронташі – усі мали тарілки зі смаженими курчатами. Зигуш і Зося дивилися, як їжу передають повз них. Мамі шматок у горло не ліз. Вона з болем дивилася то на їжу, то на малят. Проте я знала, що цього дня Мельмани та Патронташі точно з нами поділяться.

Потім Юлія, попри свій артрит, зізла до бункера. Вдягла рукавиці та взяла згори великий гарячий казан із курячим бульйоном, локшиною і варениками. «Пан та пані Шварци – це для вас».

Уперше в житті мамі забракло слів. Вона змогла лиш промовити: «Але ж...».

«Жодних але», – усміхнувся у відповідь Бек.

Юлія зашарілася та радісно додала: «А я знайшла для вас півника. Я пам'ятаю традицію. Що треба приготувати півника»¹¹⁵.

Мама обійняла Юлію і Бека, а потім ми всі потонули в обіймах один одного. Зигуш вирішив, що поплакати від щастя можна, тож дозволив собі трохи сліз. Матір майже одразу взялася діставати найкращі шматочки м'яса, щоб покласти до дитячих тарілок. Розмови скінчилися: усі їли в щасливій тиші, вдячні за ці кілька хвилин радості.

¹¹⁵Найвідоміший елемент обряду «капарот» (з іврити – очищення, спокутування) – коли крутять живого півня або гроші над головою три рази. Мета обряду – нагадати і дати відчутти людині, що за гріхи передбачено суворе покарання. Потім ці гроші або півня віддають бідним людям як жертву, тим самим збільшуючи свої заслуги перед Судним днем.

Я все ще думала про Маню. Відчувала її присутність більше, ніж будь-коли. Згадала Йом кіпура до окупації. Уночі у переддень Йом кіпура нас усіх традиційно зібрали на подвір'ї: усю родину, усіх тіток і дядьків та двоюрідну рідню – усього понад двадцять осіб. Учка покликала Зигуша: він саме сидів на горіху, але вмить злетів униз, як мала мавпа, й побіг до кола, де мама зібрала усіх дітей. Ми обійнялися. Тато тримав у руках живого півника. Він узяв його за ноги й водив ним над дитячими головами під час молитви. «Благослови та захисти цих дітей, і нехай гріхи їхні перейдуть на цього півня, що його ми віддамо в жертву Тобі». Після молитви він віддавав півня мамі, а та – *шойхету*¹¹⁶, ритуальному різникові, на забій.

Лампочка замерхтіла і згасла, потім знову... Ми лишилися в суцільній темряві.

---

¹¹⁶Шойхет – різник, який має спеціальний дозвіл і знання, як правильно зарізати худобу чи птицю відповідно до законів кашруту.

Розділ 11

РІК ПІД ЗЕМЛЕЮ

Листопад 1943 року - Новий рік 1944 року

22 листопада, понеділок. Зранку поліцейський пішов, але на обід повернувся з другом, а потім вони вирішили знову лишитися на ніч. Господи! Та коли вже вони підуть! Сьогодні знову без електрики. Ми запалили три свічки, бо сьогодні роковини «листопадової акції», у якій загинули рідні Мельмана та Лоли. Боже! Минулого року, після різанини, ми вилізли з бункера та дякували Господу за порятунок від неминучої смерті. Ми не думали, що житимемо під землею цілий рік. Навіть не знаю, звідки в нас воля до життя! Втрачаєш тих, кого любиш, а однак хочеш жити далі...

Вже одинадцята вечора. Німці ще не завітали. Може, вже й не прийдуть. Нерухомо сидіти вдень – це мука, але ще гірше, коли не маєш можливості заснути вночі.

Ми мусили спати довше й довше. Нацисти почали вимикати світло, тож містечко поринало в повну темряву. Електрику давали упродовж кількох випадкових годин вранці та ввечері. Передбачити, коли саме, не міг ніхто. В темряві немає чого робити, та ще й холодно, – тож ми спали, щоб зігрітися.

Зигуш завжди тримав під рукою книжку: щойно вмикали світло, він хапався за неї. Відколи Зигуш навчився читати, він міг годинами просиджувати за книжкою. Частіше читав про себе, але інколи читав вголос для Зосі – тихеньким тоненьким голосочком, майже впритул до сестрички. Навіть у напівтемряві я помічала, як загоряються від цього її оченята. Я щиро раділа, що вони люблять читання так само, як і я.

Оскільки в бункер ми збиралися «лише на пару тижнів», книжок я взяла небагато. Не знаю, чому. Може, вважала, що накличу біду. І ось я сиджу в бункері сама, а мої красуні-книжки лишилися вдома на полиці. Найбільше я любила історичні романи: грубезні томи з нескінченними історіями. Читала все Дюма, Дікенса та Гюго. Наприклад, «Знедолені», «Холодний дім», «Великі сподівання», «Собор Паризької Богоматері», «Людина в залізній масці»¹¹⁷... А які сюжети у «Графі Монте-Крісто», «Повісті про два міста», «Девіді Коперфілді»... Тюрми, підземелля, війни, революції, несправедливі ув'язнення, зрадники, жадібні владні правителі-убивці, зрада, жадоба, герої, самозванство, показові суди, катування! Читаючи ці книжки, я навіть у найстрашнішому кошмарі не могла собі уявити, що моє життя повторюватиме ці сюжети. Мені також подобалися історії про Варшаву Іцхака Башевіса Зінгера; а Іцхака Лейбуша Переца мені ще читати не дозволяли, хоча його портрет, створений із дрібнісіньких літер, висів на стіні нашої вітальні.

А ще я зачитувалася історичними романами польського письменника Генрика Сенкевича, який написав «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пожежа у степу». Сенкевич отримав Нобелівську премію з літератури, а ще за його книжкою «Камо грядеши» зняли три фільми та поставили оперу. Оскільки я була дівчиною-підлітком, то завжди знаходила час на нові книжки Курц-Малер. В її романах дівчата-сироти завжди ставали принцесами, а кінець повсякчас виявлявся щасливим.

---

¹¹⁷Так у тексті. Це не назва книжки, а історичний персонаж, описаний у творчості Олександра Дюма. – *Прим. пер.*

Нині мій читацький смак залежав від того, що пан Бек знайде серед сотень розкиданих по вулицях книжок, винесених із домівок депортованих і вбитих євреїв. Очевидно, ці книжки мало цікавили німецьких солдатів, поляків або українців. Навіть якби ми мали гроші, Бек не зміг би купити жодної книжки, не викликаючи підозр. Його репутація мала багато граней, але нічого навіть наближеного до читання серед них не було. Я дякувала за все. Не могла ж я просити його навколішки просіювати попіл у пошуках моїх улюблених авторів. Була в нас ще якась книжка, не пам'ятаю назви, яку Артек, Лола та інші дорослі передавали один одному та смакували, як ласощі. Я теж хотіла її прочитати, однак мама заявила, що ця книжка є непристойною і недоречною для дівчини мого віку. «Салко, – сказав Артек, – це ж лише книжка. Ми не знаємо, чи взагалі колись виберемося звідси. А ти боїшся, що їй зашкодить якась книжка?». Він усіх нас розсмішив.

У нашому ляльковому театрі були ще ляльки окрім Зигуша. Щойно відкривався люк і з'являлося світло, ми усі оживали, наче у виставі. Прибирали. Чистили картоплю. Кип'ятили воду. Вмивалися. Скручували матраци. Нарізали пліснявий хліб (принаймні, його легко було нарізати). Якщо світло не вимикали трохи довше, я навчала дітей або навіть, дуже зрідка, ми разом гралися, роблячи ляльок. Якби ж фашисти знали, хто штопає їм шкарпетки! Дякувати Богу, Лола з нами і навчила нас усього. Ми намагалися заробити зайву копійчину, але без електрики це зaledве вдавалося; наші доходи впали ще нижче.

Не знаю, як нам вдавалося виживати, бо увесь час ми були на межі голодної смерті. Усі наші пристойні речі вже давно розпродано. Моя остання сукня принесла нам двісті золотих і п'ять кілограмів борошна. Бек продав частину татової білизни за сто десять золотих, а нам віддав сто двадцять. Дай йому Боже здоров'я. Тепер же в нас геть нічого на продаж не лишилося.

Тато мав чудову пам'ять. Знав про дні народження кожного у нашій великій родині. Знав напам'ять Талмуд і Тору. Був носієм нашої колективної пам'яті. Мама порпалася у глибині наших саморобних полиць у стіні, марно намагаючись щось іще відшукати, аж натрапила на перев'язаний пакунок. Ніхто не знав, що це. Відчайдушно силкуючись запобігти плісняві, ми позагортали все у газети. Коли ж мама розкрила татове чудове сіре пальто, вона лише головою затрусилася від здивування: «Ой, мій *ейвер бутелт* чоловіче!»¹¹⁸.

Мама замовила це пальто якраз перед війною. Шерсть, імпортована з Англії, каракулевий комір, – та воно коштувало цілий статок. Тепер ми виручили за нього лише шістсот золотих. Однак їх було достатньо на цілий тиждень. До мами повернулася її звична моторність, попри зриви та головний біль від горя і нервів останніми днями. Наступні кілька днів вона лише кидала на тата погляди, хитала головою і сміялася. Принаймні, ми у безпеці. Ми голодуємо, сидимо навпочіпки у темряві, але ж інших убивають і депортують.

Новини із зовнішнього світу були відверто погані. Навіть більше, новин не було взагалі. Здається, тижнями не відбувалося геть нічого. Нарешті Бі-Бі-Сі повідомило, що росіяни відбили Житомир і Київ. Перший значний прорив росіян упродовж кількох місяців. Пан Патронташ дістав свою карту, щоб оновити лінію фронту. За кілька днів ми дізналися, що нацисти знову захопили обидва міста. Коли пан Патронташ витирав лінію прориву на карті, мені здавалося, що то він наші надії витирає. Бої ішли на Східному фронті. Бої ішли на Західному фронті. Наради відбувалися у Москві. Наради відбувалися у Лондоні. Усе зі швидкістю черепахи.

Вже цілий рік ми виживаємо у цій крихітній норі. Порівну завдячуємо щедрості Беків і наглій удачі. В середині час наче завмер, однак назовні минув повний рік. 22 листопада, у роковини першої *акції*, ми запалили три свічки, щоб уша-

---

¹¹⁸ «Ой, забудькуватий мій чоловіче!» (ідиш).

нувати вбитих євреїв. Якби ми могли запалити по свічці на кожного загиблого, наш бункер засяяв би яскравіше за найяскравішу зірку. Навіть неможливо збагнути той день, коли ми вперше сховалися в цьому бункері. Тоді нам здавалося, що ми застрягли в цій дірі щонайбільше на кілька тижнів. Тепер же, зважаючи на шахову партію між росіянами та нацистською Німеччиною, наше ув'язнення могло тривати вічно. Бек раптово заявив, що вважає, ніби ми пробудемо тут ще рік. Ще рік! Уявити собі такого не можемо. Думаю, Бек навіть не підозрює, наскільки його слова важливі для нашого усвідомлення реальності та фантазії. Мені здається, що ми не витримаємо ще одного року. Надто часто ми були на крок від загибелі, надто ненадійний був Бек через його пицтво, надто Юлія та Ала розривалися між бажанням допомогти нам і захистити себе від подальшого насилля та приниження.

Упродовж кількох минулих тижнів жінки виїжджали та поверталися зо п'ять разів. Юлія вже навіть не стукала у люк, щоб повідомити про свої наміри. А коли була вдома, то лишала зібрану валізку біля дверей, як нагадування для Бека. Бек тепер регулярно «вечеряв» у братової. Кілька тижнів тому він заявив нам, що його братова гуляє з українським поліцейським. А вона ж знає про нас від минулого Різдва, тож за розмовами у ліжку може все розбовкати. Бек спробував нас заспокоїти: «Я її переконаю. Вона ж розумна жінка». І рушив до її будинку за містечком. Тепер стало ясно, що вони там не лише говорять. Чи то Бек таким робом намагався здобути її мовчання?

Ми не знали навіть, як звуть цю жінку, а Юлія нам не казала. Вона завжди називала її «братова». Звертання до рідні не на ім'я було немов ляпас. Ця образа була єдиним способом для Юлії помститися. Вона не показувала нам, наскільки ображена. Поки Бек не прийде до тями, Юлія вирішила вертатися додому лише на ніч, коли він на роботі. Якби не ми, вона б уже пішла від нього.

Ми дуже переживали за Юлію, але нічого не могли вдіяти. Наші життя цілковито в його руках. Ми боялися розлютити його, хоч ця нова інтрижка загрожувала Юлії та Алі не менше, ніж нам. Бека годі було зрозуміти. Адже людина, яка погодилася переховувати вісімнадцять євреїв, мала бути несповна розуму, зухвалою, зарозумілою та самовпевненою. Я навіть розізлитися на нього не могла. Ніхто з нас не міг. Ми просто й надалі сиділи у тиші: до загроз нашому життю додалася ще одна, ось і все.

На додаток до всього Ала завела нового кавалера, нацистського пілота. Адольф уже два роки пілотує винищувачі на російському фронті. Бек одразу повідомив нам, що Адольф – добра людина, і він зізнався Беку, що зневажає Гітлера. Однак зневага до Гітлера не означала нашу безпеку. Оскільки Ала таки закохалася, Адольф часто приходив до будинку. Іноді він приходив удень, без запрошення, викликаючи в бункері паніку. А іноді заявлявся на вечерю, з квітами та подарунками, засиджувався допізна, або й ночував. Беку хлопець подобався, тож він міг завітати, навіть коли Алі та Юлії вдома не було. Наші й без того обмежені можливості зійшли нанівець. Коли Адольф був у будинку, ми не могли рухатися, готувати, говорити, навіть сходити за потребою. Стіл, за яким грали у карти, стояв у спальні Беків, одразу над нашими відхожими відрами. Адольф та Ала годинами грали у карти, теревенили або слухали музику. Вони танцювали прямо над нашими головами. Крім них Бек ще розважав своїх друзів-картярів або ще хтосьна кого у тій кімнаті. Здається, гості в тій кімнаті були чи не щовечора. З одного боку, ці відвідини заперечували чутки та звинувачення, що Бек переховує євреїв, з іншого – вони прирікали нас на довгі години тиші та нерухомості. Я навіть дихати на повні груди боялася. Наші життя тепер геть нікчемні. Нарешті Патронташ попросив Бека переставити картярський стіл до зали, щоб ми хоч на відро могли ходити без страху бути почутими.

Здавалося, що просування росіян і союзних військ остаточно загрузло. Місцеві ж новини ставали все похмурішими. Трохи не щодня Бек або Юлія мусили приносити погані новини. А ми – споминати все більшу кількість загиблих друзів.

Після повернення з робочого табору «Янівська» у Львові (він збирав там новини, пліткуючи поблизу колючого дроту) Бек дізнався про остаточне винищення тамтешніх в'язнів. Ми вже знали, що влітку загинув Герман; приховувати новину від Лоли тепер стало неможливим. Вона втратила усіх. Після повернення із сусіднього містечка Залізці Юлія розповіла, що там, наче різдвяні прикраси, розвішали на деревах партизанів. Депортували стареньку пані Твордиевич. Похилена, майже сліпа й глуха пані перейшла в католицизм ще маленькою дівчинкою та щодня усе життя відвідувала меси. Однак це нікого не цікавило. Все одно депортувати! Іншого нашого знайомого, Міська Сегала, знайшли та вбили. У деяких випадках деталі встановити не вдавалося. Знайшли ще одного єврея. Звати начебто Шпрінгер, але Бек не впевнений. Та й кому було яке діло до його імені. Бек розказав, що чоловік принаймні встиг повіситися, щоб позбавити нацистів задоволення убити його. Чи ми також дійдемо до такого? Незбагненно, що в ці часи самогубство здається останньою втіхою. Проте багато чого з почутого й пережитого здавалося нам незбагненим. Найбільше Бека вразила доля пана Чачкеса, відомого жовківського адвоката. Бек дізнався, що його і його братову зловили у селі поруч із Жовквою. Бек був із ними незнайомий, однак його та Юлію трохи не до нестями перелякало те, що Чачкес мав при собі папери з іменами його рятівників. Тож євреїв і помічників разом забрали до Львова у ланцюгах.

Містечком знову поповзли чутки, що Беки переховують євреїв. Маєр, начальник Бека на складі спирту, вважав, що Бек живе «надто добре» й «надто заможного» як на його зарплату. І про свої застереження він поінформував не кого іншого,

як оберштурмфюрера СС фон Паппена, того самого, який організував у Жовкві депортації та масові вбивства. Від такого переляку навіть польські друзяки-картярі Бека, нерозлийвода Айзенбард і лікар Луциньський, що не проти були пограти у карти з Крюгером, Шмідтом та іншими нацистами, припинили спілкуватися з Беком. Айзенбард заявив Беккові, що чув, нібито його будинок «нечистий». Якщо таке казав Беків ліпший другака, то що мали казати решта мешканців містечка?

Бек мав усі підстави хвилюватися. Всі знали про безжальність фон Паппена. Усім було відомо, що на нього працював талановитий єврейський столяр Гіам Шотт. Фон Паппену він подобався, тож він захищав Шотта, наказав не чіпати під час депортацій та *акцій*. Коли Шотт відрізав собі частину пальця, фон Паппен особисто відвіз його до лікарні, щоб обробити рану. Коли вони вийшли з будівлі, фон Паппен без зайвих слів дістав пістолета й поцілів пану Шотту в голову. Одному Богу відомо, які будуть наслідки, якщо фон Паппен або якийсь інший квіслінг¹¹⁹ вивідають, що Бек якось украв його карма, щоб відсвяткувати Різдво з євреями, яких переховує.

Бека щойно викликали до фон Паппена через крадіжку рушниць. За таке могли легко розстріляти або повісити. Бек заснув на посту, а в цей час один з українських блакитних шинелей украв рушницю. Бек мав *хуцпу*¹²⁰ заявити, що то він удавав, що спить, адже всі українці – падлючі крадії, то він хотів зловити хоч одного на гарячому. Фон Паппен відповів, що поміркує над покаранням і відіслав Бека додому.

Низка смертей, чутки та провокативна поведінка самого Бека переконали чоловіків у бункері, що потрібно діяти. Такий проступок точно не залишать без покарання. Після довгих розмов їм спало на думку одне рішення: пан

---

¹¹⁹Тобто «зрадник». Походить від прізвища норвезького колаборанта Квіслінга. Слово ввійшло у словник та вжито у цьому тексті як загальна назва. – *Прим. пер.*

¹²⁰Хуцпа (іврит) – нахабство.

Патронташ мусить переконати Бека перепросити фон Паппена.

Пан Патронташ постукав у люк; за кілька хвилин Бек відчинив.

«Маю розмову, якщо є вільна хвилина», – сказав пан Патронташ.

На кону були наші життя, тож ми відправили його на завдання, не менш небезпечне за втечу з гетто й не менш складне, ніж перемовини на найвищому рівні між Рузвельтом і Сталіним. Як можна переконати Бека, найупертішу у світі людину, вибачитися перед чоловіком, якого він вважав убивцею? Та за кілька хвилин Патронташ повернувся з листком і ручкою. Бек захотів, щоб Патронташ написав листа, щоб «замирити» фон Паппена. Нехай і *фольксдойч*, але німецькою Бек володів поганенько. Тож Патронташ своїм елегантним німецьким почерком узявся писати про те, що Бек вважає за честь служити Райху будь-яким способом і докладати усіх своїх зусиль на його благо. Він написав, що Бек завжди мріяв, що колись Німеччина повернеться до Польщі та виконає свою місію експансії на схід, принесе культуру та цивілізацію слов'янським масам. Він написав, що Бек захоплюється фон Паппеном особисто та щасливий служити під командуванням такого патріота Німеччини. Брехати було легко. «Бек» благав фон Паппена зглянутися на його особисті промахи та клявся, що вони ніяк не применшують його відданості *Фатерлянд*¹²¹.

Потім Бек пішов, щоб передати листа, а за кілька годин повернувся. Він вихвалявся, що фон Паппен тепер – його найліпший друг, а ще приніс горілку та тютюн як винагороду чоловікам за листа. Трагедії вдалося запобігти, а чоловіки зніяковіло посміялися з пригоди разом із Беком. Якби ж тільки фон Паппен знав, що красномовна ода *Фатерлянд* вийшла з-під пера єврея. Та довго розслаблятися нам не довелося.

---

¹²¹ «Батьківщині» (нім.). – Прим. пер.

Тієї ж ночі нас розбудили грюкіт у люк та крик Юлії: «Українська поліція!». Була, мабуть, третя ранку. Мама від шоку знепритомніла, а діти почали плакати. Щоправда, до цього моменту вони вже навчилися плакати мовчки. Решта молилися. Певно, Бека видав один із його численних ворогів. Може, через ту рушницю. Або будь-що інше. Зрештою, байдуже, через що саме. Поліція вже у дверях, тож скоро ми про усе й так дізнаємося. Ми почули, як поліцейські кажуть Юлії, що мусять арештувати Бека. Його хоче допитати командант української поліції. Якогога спокійніше Юлія запитала, в чому його звинувачують. Поліцейські не могли до пуття пояснити, що саме сталося, але сказали, що п'яний «як лях»¹²² Бек сказав «щось» їхньому командиру. Ми чули від Бека всяке, тож легко повірили, що це міг бути один із сотень жахливих його прокльонів. Бек щойно позбувся фон Паппена, і тепер за ним серед ночі полюють українці. Ці люди вже багато років мали зуба на Бека; тепер настав зручний момент поквитатися.

Бек, певно, вирубився, бо інакше точно верещав би на шинелей, кричав, що «насре на їхніх матерів». Так він зазвичай висловлювався, коли матюкався. Коли ми вперше почули цей прокльон від Бека, мама була шокована й одразу красномовно глянула на нас із Манею: «Затямте, ви цього ніколи не чули, а якщо чули, то мусите забути одразу і назавжди». З часом вона звикла й навіть раділа, що вдома він вживає один і той самий прокльон. Зазвичай щодо Юлії.

Один із поліцейських знайшов Бека та пробубонів іншим, що як вони хочуть арештувати Бека, то муситимуть нести його на собі. Через гамір Бек, певно, прокинувся, бо один із поліцейських промовив: «Спи, Валентине. Скажемо, тебе не було вдома». Поліцейські, яких Бек звинуватив у крадіжці рушниці, тепер його захищали. Трохи згодом вони справді пішли геть.

---

¹²²Так у тексті. Зневажливе позначення поляків. – Прим. пер.

Юлія намагалася випитати в Бека, що ж він таке сказав і коли чекати на допит. Бек же у п'яному чаду вирішив, що саме час піти до поліцейської дільниці, глянути в обличчя своїм кривдникам і дізнатися, звідки в цього «цирку правосуддя» руки ростуть. Юлія його відволікала, а Ала побігла сховати Беків велосипед: вони сподівалися, що як Бек усе ж піде, то хоч протверезіє дорогою. Я почула крик Юлії: «Все, з мене годі!». А тоді гуркіт дверей за нею та Алою. Бек і далі матюкався та перекидав меблі, шукаючи свій велосипед. Потім він вибив двері, зважаючи на звук – двері у ванну. Чому він шукав велосипед у ванній? Певно, тому, що був п'яніший, ніж зазвичай. Бек кляв Юлію, називав її ідіоткою: «Та я на твою матір насеру!». Не впевнена, що він взагалі розумів, що лишився в будинку сам. Потім ми почули, як хряснули вхідні двері. Запанувала тиша. Нас жахала сама думка про те, що п'яний Бек може сказати шефу поліції, який і так його ненавидить та шукає причини, щоб розстріляти. Годі було й думати про сон: ми чекали на повернення додому Бека або поліцейських.

Вранці Бек повернувся, але розмовляти з нами відмовився; на додаток ще й не зміг піти ввечері на роботу через похмілля. Ми жили під справжнім вулканом, який міг вибухнути щомиті. Юлія зайшла додому лише на хвилику сказати нам, що їде до Львова по тютюн, а Ала пішла на роботу. Щойно автобус до Львова рушив із зупинки через дорогу, Бек постукав до нас у схованку: «Будинок геть брудний. Підніміться та приберіть усе». Ми з Лолою поповзли до виходу, бо ж зазвичай саме ми прибирали. Та Бек змінив думку: «Кларо, чого б тобі не допомогти мені?». Ми дивилися, як Бек галантно подає Кларі руку через люк, аби витягнути її нагору.

Чоловіки саме затято, наче талмудисти, обговорювали війну між союзниками та країнами Осі. Та насправді наше життя залежало від війни між Беками. Італія, Німеччина, Англія – то все місця із романів, які я прочитала. Битви та

конференції аж ніяк не впливали на поле бою над нами. Одне помилкове слово – і нам кінець. Ось так просто. Йшла світова війна. Вона йшла над нашими головами.

Потім ця війна спустилася у бункер. Між родинами почалися бої за шматок дерева п'ять сантиметрів завширшки. Конфлікт тлів місяцями, з часу прибуття Зигуша та Зосі і Маниної смерті за кілька днів потому. Говорити про нього було страшно, тож ніхто не наважувався. Через смерть Мані та горе нам навіть на думку не спало просити про додатковий спальний простір для дітей. Батьки щосили намагалися не згадувати Манине ім'я. Щоб почуватися краще, вони взагалі не згадували про неї у розмовах. Жодним словом. Жодного образу, жодної фотографії сестри. Кожен горював самотужки. Навіть Зигуш і Зося навчилися не згадувати Маниного імені. Наша тиша стала мірилом нашого горя. Та з прибуттям двох дітей місця п'ятьом особам стало замало. Спати й так було майже неможливо, а з ними двома й поготів. Навіть не знаю, чому ми так довго терпіли. Можливо, тому, що двоє малих зайняли на палетах місце Мані, а згадувати про неї вголос, навіть через вісім місяців після загибелі, було нестерпно.

Однак ми не могли бути ввічливими та запопадливими до скону. Наше обурення через брак місця та обурення усіх трьох родин через черстві серця Штекелів нагадувало витік газу. Потрібна лиш одна єдина іскра. Час від часу чоловіки перешіптувалися про те, щоб попросити у Штекелів про допомогу хоча б заради чотирьох дітей, та жодного разу не спробували. Батько боявся образити Штекелів, оскільки розумів, що від їхніх грошей залежить Бек і його родина, а гнів Бека нам не потрібен. Цих чоловіків виховували так, щоб вони нічого ніколи не просили; нас із Манею виховували так само. І мова тут не про гордість. Просто таким був єврейський світ Жовкви: не треба було просити про допомогу – тобі допомагали без слів. Уважалося гріхом принизити людину, вказавши на її бідність. Ідеальне око Штекелів могло

до грама визначити вагу шматка хліба, сала, м'яса, картоплі, цибулі абощо. Однак вони раптово сліпнули, коли мова йшла про кістяві дитячі ніжки, що нагадували палиці: кістяк, а посередині вузол коліна. Вони ж бо бачили великі дитячі очі, коли їжу передавали повз. Я знала, що дітям подобалося просто дивитися на їжу та нюхати її, якщо вже це єдине, що їм лишалося. Маленьке личко Зигуша від голоду нагадувало лице стариганя. Інколи я мріяла про день, коли я, нарешті, залишуся наодинці з батоном хліба та ножем і зможу сама відрізати вдосталь.

Двоє малят за вісім місяців жодного разу не перепитали, чому Штекелі не діляться їжею, та жодного разу в них ані крихти не попросили. Має ж бути якесь слово, щоби назвати людей, не здатних відчувати сором. Як на мене, Штекелі були не кращі за фашистів. Мені здавалося, що на світі є лише два типи людей: ті, хто хоче нам допомогти, й ті, хто хоче нашої смерті. Навіть у такі важкі часи не можна зважати лише на себе. Бідна Маня витримала тортури заради нас усіх, і Штекелів також. А вони ховали свої статки так, наче не знали, хто вона така, ця Маня. Та вони їй життям зобов'язані, а навіть співчуття не висловили! Жодного разу не запропонували поділитися з дітьми на честь доброї пам'яті про Маню! Я намагалася не порівнювати Штекелів із фашистами. Зрештою, вони ж так само ховалися він нацистів, як і я. Вони ж мої одноплеменці. Та для них смерть моєї сестри означала лише кілька зайвих сантиметрів спального простору.

Батько ледь чутно промовив: «Вже давно збираюся про це сказати. Оскільки діти тепер живуть із нами... нам недостатньо спального простору...». Ось вона, іскра. Нас стало п'ятеро, а місця лишилося на чотирьох. Коли діти прибули до нас, ми настільки зраділи, що їм дозволили лишитися, що не наважилися просити про додатковий простір. А це означало, що жоден із нас не міг спати на спині або животі. Що жоден із нас не міг поворухнутися уві сні.

Батько почав розмову раптово. Він, певно, місяцями збирався говорити. Я сподівалася, що решті стане соромно, що вони про це не подумали, тож вони радо погодяться. Та щойно я поглянула на обличчя інших, особливо Штеkelів, зрозуміла: цього не станеться. Ніхто з нас нічого ні в кого не просив понад рік. Жодної чарки води. Жодної картопляної лушпайки. Жодної краплини олії (коли вона ще була). Мама підняла голову від чищення картоплі. Спочатку усі роззиралися, хто ж скаже першим. Пані Мельман відкрила рота:

– Через дітей... – вона могла б і не завершувати, я наче думки її прочитала, – через дітей ми усі можемо загинути! Ми їх сюди не запрошували. Бек запхав їх нам на голову силоміць, а тепер вам ще й наш простір потрібен?! *Генуг ic re-nug*¹²³, досить, отже, досить!

– Кожна родина, кожен має більше простору, аніж ми. Хіба це справедливо?

– Ми робимо вам послугу, а що отримуємо натомість? Тільки *цурес*¹²⁴, біду! – продовжила пані Мельман.

– Подивися на себе і на наш простір! – мама показувала на наш спальний куток. – Та як ти смієш! Ти хто взагалі така, щоб тут поряdkувати?

– А ну стиште голоси! – прошипів пан Штеkelь.

– Перепрошую?! – перепитала мама.

– Ти чула. *Шат! Шат!*¹²⁵

Пан Мельман спробував усе залагодити, та було вже надто пізно. Ми почали тиснути, нахабніти, задиратися, ми пішли у наступ. Ми ризикували усіма життями, і життями їхніх дітей також!

Мене трусило. Діти плакали. Вони зрозуміли, наскільки їм тут не раді. Я не могла повірити, що три інші родини об'єдналися проти нас. Чим ми завинили? Тим, що втратили мою сестру? Я злякалася, що пан Бек почує нас нагорі й роз-

---

¹²³ Генуг (їдиш) – досить, достатньо.

¹²⁴ Цурес (їдиш) – біда, лихо, проблема.

¹²⁵ Шат (їдиш) – цитуйте, мовчіть, заспокойтеся, ша.

лютиться. Тата я ще настільки лютим ніколи не бачила. А тоді я завершала: «Тихо! Усі замовкніть!».

Батько обернувся та, перш, ніж я встигла щось зрозуміти, шосили дав мені ляпаса. Він ще ніколи ні на кого в нашій родині не піднімав руки. Ніколи! Він глянув на мене так, ніби хотів ударити ще раз. Щось з'явилося у його темних виснажених очах, щось, чого я раніше не бачила. Норов і жорстокість. Шалене презирство. Мені хотілося померти. З сорому. З болю. З образи. Через те, що образила його. Бо розуміла, наскільки йому болять. А тоді він усвідомив, що накоїв. У його погляд повернулася теплота. А з нею повернувся батько, якого я знала. Таке обличчя я бачила в нього лише раз – коли загинула Маня. Усі в бункері заклакли. Я домоглася свого. В бункері стало тихо.

Мама лише сказала: «Мейр». Тато кинувся обіймати мене, цілувати і просити пробачення. Не було про що просити. Тато виснажився. Він не міг відпустити Маню. Йому здавалося, що він винен у її смерті, – ніщо вже ніколи не стишить цього болю. Він усе життя ходитиме у траурі. Смерть Мані як безслівне звинувачення стоятиме між ним і мамою до кінця життя.

Пан Патронташ узяв міряльну стрічку та переповз до нас. Вибачився, а потім перемеряв, скільки саме місця ми займаємо. А потім перемеряв місця усіх інших родин в основному бункері. Відтак узяв свій блокнотик, змочив слиною олівець і щось підраховував, поки ми дивилися.

Зрештою пан Патронташ оголосив: «Чесно, – отже, чесно. Кожен матиме тридцять п'ять сантиметрів для сну». Він узяв одну або дві дошки від місця кожної з трьох інших родин та перекинув до нас. Ніхто й слова не промовив. Коли ми тієї ночі лягли, жоден не відчув, що наш простір збільшився. Маня б із цього зайшлася реготом.

На Різдво Беки оголосили перемир'я. Ми лежали на наших палетах і дослухалися до вечірки нагорі. Грало радіо, всі

танцювали. Здавалося, над нашими головами гуляє уся Жовква. Повні родини Бека та Юлії. Адольф. Крюгер та інші поліцейські дружки Бека. Професор Ланг та Айзенбард. Мабуть, ніхто в бункері не спав. Гуркіт від ніг танцюристів відлунював мені всередині голови. Ще вдень я плакала від любові та вдячності до Беків. Тепер же в мене текли сльози через те, що ці люди щасливі й радіють, тимчасом як тисячі загинули або помирають. Я почула кроки пана Бека над головою, – він пішов до радіо. Коли він вимкнув музику, танці потроху припинилися. Пан Бек сказав: «Слухайте». Вдалині стало чути співи колядок. У мене в голові виникла картинка, як вони йдуть крізь сніг, закутані від морозу, зі свічками, щоб освітлювати шлях. Зважаючи на гучність голосів, колядники проходили поблизу церкви, де схопили Маню. Спогади про неї майже завжди втручалися у мої думки. Чим ближче підходили колядники, тим чіткіше я впізнавала мелодію: співали «До міста до Віфлеєма» (*Przybieżeli do Betlejem*). Це одна з найгарніших польських колядок; саме її ми з Манею співали разом минулого року, лише один рік тому.

Тепер я вже змогла почути слова. Та це були не ті слова, що ми знали. Ба гірше, ми чули, як Беки, Ала та їхні гості регочуть із колядниками й підспівують їм, копіюючи начебто єврейський акцент; регочуть так сильно, що їм заведве вдається вимовити перекручені слова:

Хвала світові, жиди усі мертві.
За шию повішені, в голову постріляні.
Хвала світові, земля в їхній крові.
Краплею була, рікою потекла.

Бек вив, як безумний. Перелякані Зося та Зигуш забилися поближче до мене. Регіт Бека лише посилював наш жах. Я нашіптувала дітям, що все буде добре, хоча сама ані на секунду в це не вірила. То було схоже на одну з тих примовок, якими старі селянки полюбляють залякувати малечу.

Хвала світові, Господа дарунок
під деревом знайшла...
Ціла жидівська родина там полягла...
Маму, тата та дитяток...
весело вбивати так було...

Було ясно, що гості не заспокояться, допоки не вип'ють останню пляшку, не скажуть останній тост і не дотанцюють останній танець. Поступово гості пішли у чисту, свіжу, морозну зимову ніч. Лише Адольф усе вигадував приводи побути подовше. Коли двері зачинилися востаннє, Бек сказав Алі запросити нас усіх нагору. Він щиросердно вибачався за те, що співав разом з усіма. То була лише вистава. Усій родині Беків було соромно. Після всього, що вони для нас зробили, їх ще хвилювала така дрібниця, – чи не доказ їхньої доброти? Пан Бек пустив сльозу, вибачився та поцілував кожного з дітей.

Свіжа ялинка наповнила будинок ароматом хвої. Її гілки прикрашала сотня яскравих свічок. Діти не могли відвести від неї очей. Як сміє зовнішній світ настільки відрізнитися від нашого життя у бункері? Ала та Беки підготували для дітей солодощі. Діти забули про все на світі та взялися перевіряти вміст своїх солодких подарунків, аби впевнитися, що все чесно й порівну. Бережи, Боже, Беків за їхню турботу про дітей.

Перемир'я Беків утрималося до Нового року. Вони спустилися до нас із горілкою для чоловіків і печивом для маленьких. Також Юлія поділилася гарною новиною: нарешті вдалося продати кілька светрів, що я сплела, тож вона принесла батькові гроші. Мама усміхнулася мені, а батько схвально кивнув. Тепер я вже не просто його маленька дівчинка. Я пишалася, що змогла справді допомогти. Навіть Зигуш мені подякував. Якби ж тільки день на цьому й завершився.

Наступні слова Бека мені й у страшному сні не наснилися б. Після наступного кола чарок із горілкою він прочистив

горло: «Німці реквізували одну з кімнат у нашому будинку. Вони приписали до нашої господині двох залізничників». І додав, ніби перепрошуючи: «В нас не було вибору. Та не думайте, що це дуже погано. Тепер ми у більшій безпеці. Ніхто не запідозрить, що ви ховаєтеся тут, якщо нагорі житимуть ці двоє! Це добре. Це справді чудово!». Тільки Бек міг шукати в цій новині хороше. І навіть мені було зрозуміло, що він не вірить своїм словам. Ми не знали, чи була ці двоє залізничників, що стануть нашими сусідами зверху, не ті самі залізничники, що забрали наших друзів та рідних до таборів. Тато спитав, як довго вони лишатимуться.

Бек лише повів плечима: «Хтозна. Кілька тижнів або кілька місяців. Мені нічого не відомо». На тому розмова скінчилася. Він розповів, що хотів. Навіть горілка не могла пом'якшити удар. Бек лишив пляшку, а сам піднявся нагору.

Тишу порушив голос пана Патронташа: «Можливо, настав час розглянути другий варіант?». Я такого невиразного тону ще не чула, геть без емоцій. Наче він просив когось передати хліб. Розмова мала бути лише для дорослих, тож мене попросили забрати дітей у дальній кут бункера.

Зигуш почав уголос читати свою книжку. Я ж намагалася підслухати, що кажуть дорослі. Однак мені вдалося розчути лише окремі уривки: «В нас немає вибору... Ми цього не переживемо... В нас завжди лишається каністра пального... Дітей треба максимально позбавити страждань».

Я побачила, як пані Штекель хапається рукою за капсулу з отрутою на шиї. Мої думки плуталися. Невже тато справді просить у неї отруту для дітей? І це після всього, що ми пережили? Після Мані, після її самопожертви? Після всього – отакий кінець? Невже цієї миті «якщо» перетворилося на «коли»? Чи надія вже померла? Бек говорив так упевнено. Невже вони раптом перестали йому довіряти? Він уже стільки раз нас рятував, напевно, що й зараз щось вигадася. Я ще

не готова здаватися. Якби ж Маня була тут, вона б цього не дозволила. Невже мої батьки згодні? Думки про самогубство вже зринали в моїй голові, але щойно його почали обговорювати вголос, я захотіла кричати, що я з таким виходом не згодна. Кричати на весь голос. Однак я змовчала.

Мамині очі сповнив біль. Востаннє вона виглядала так після смерті Мані. Потому я вже нічого не розчула. Лише коли пан Мельман підійшов впритул, почула його слова: «Кларочко, ми вже все».

Я не могла навіть дивитися на інших. Не хотіла бачити результат в їхніх очах. Лише міцніше обійняла Зигуша та Зося, щоб дослухати їхню історію до кінця.

Розділ 12

ДЕНЬ СВЯТОГО ВАЛЕНТИНА

Січень - лютий 1944 року

Четвер, 1 лютого. Сьогодні пан Бек спускався до бункера. За його словами, по радіо передали про перемовини у Лондоні. Начебто є план завершити війну до середини березня, щоби врятувати останніх євреїв... Шкода, що вже запізно. Коли все завершиться, євреїв лишиться хіба що одиниці. Не можу собі уявити, що є ще такі, як Бек, здатні врятувати вісімнадцять осіб.

Сьогодні перше число місяця. День оплати. Усі віддали гроші. Пан Патронташ заплатив половину. Мама віддала свою обручку. Дотепер нам вдавалося її зберегти. Тато вважав, що панові Беку це не сподобається, але виявилось, що його щедрість не знає меж. Він ані слова нам не сказав. Боже, благослови його, бо людськими силами годі йому віддячити.

Скільки ж разів за минулий рік я стояла перед обличчям неминучої смерті? П'ять? Десять? Двадцять? У будь-якому разі частіше, ніж наїдалася. Готувалася до смерті, уявляла кулю та порожнечу дула або відблиск сокири, чи ще якоїсь випадкової зброї. Уявляла біль і пекло, коли мене тягтнуть по вулицях аж до вагона, що йде до табору. Я бачила таке на

власні очі. Це не хвороблива примха дівчини, одержимої власною смертю, – я була свідком цього. Все трапилося тут і закарбувалося навечно. Я маю визначити співвідношення кожної миті життя до кожної миті страждання. І немає способу точно все обрахувати. Я знала, що більшість самогубств, про які мені довелося чути, сталися з розпачу через неминучу загрозу. Чоловіки та жінки бігли до дротяного паркану, щоб не йти на болото. Удавка на шиї в момент, коли СС вривалися у дім. Отрута у вагоні для худоби, заповненому трупами. Комусь доведеться повідомити про рішення Бекам. Хтось матиме переконати Штекелів віддати отруту дітям. Одна справа думати про самогубство, інша – прийняти рішення та продумувати практичне його втілення. Час проти нас. Пан Мельман витягнув п'ятилітрову каністру з могили у дальньому бункері, однак ніхто не поворухнувся, ніхто не сказав ані слова. Каністра сміялася з нас. Вона так і лишилася стояти посеред бункера.

Ми знали, що має статися. Наше самогубство уб'є Беків. Такого ми допустити не могли. Нам не лишилося нічого, окрім чекати на прибуття нових мешканців і ховатися далі.

Хай як я намагалася підготуватися до прибуття залізничників упродовж наступних кількох годин, робити не було чого. Долати голод та спрагу й сидіти в тиші я вже давно навчилася. Я вже натренувала травну систему випорожнюватися через тривалі проміжки часу. Я вміла годинами сидіти нерухомо і спати попри біль. Я могла терпіти шалені висипки та пекучу спеку без чухання. Якщо виявиться, що моїх умінь недостатньо, я молилася, щоб мати сили покращувати їх. Я навіть свій страх навчилася контролювати, до певної межі. Однак разом із залізничниками заселявся безупинний і тривалий страх викриття та подальшої наглої смерті. Чи зможу я, усі ми, в таких умовах продовжувати боротьбу до гіркого чи славного кінця? Хтозна. Навіть попри наше рішення покінчити з усім назавжди. Навіть попри втрату надії на виживання.

Очікування виснажувало нас. Так, наче чоловіки вже живуть нагорі. Ніхто не насолоджувався останніми хвилинами свободи; ми заклакли. Зрештою почули стукіт у двері. Ми почули, як пан Бек запросив два незнайомі голоси та дві незнайомі пари кроків до будинку. Якщо нагорі й було напруження, ми його не помітили. Усе скидалося не на нацистське нашестя, а радше на якийсь дружній візит зі звичним обміном люб'язностями та соціальними ритуалами. Бек дістав горілку, а Юлія піднесла традиційні хліб-сіль. У голосі Али бриніли нотки флірту, коли вона розказувала їм щось про Жовкву. Зважаючи на голоси, ці двоє мали велику різницю у віці: один із них трохи не підліток, а от голос іншого звучав як у значно старшого.

Поки вони теревенили, я зрозуміла Беків план щодо цих соціальних формальностей: він хотів вивідати графік їхньої роботи, щоб уникнути несподіванок. Він співчував їхній важкій і тривалій праці, що була пов'язана із довгими відрядженнями. Постійного графіка залізничники не мали. За їхніми словами, інколи робота тривала кілька днів, а інколи – лише одну ніч. Хтось пожартував про німецьку ефективність, й усі посміялися. Інколи вони тижнями нічого не робили. Я дослухалася до кожного слова. Ми усі. Що ж нам робити, якщо вони цілими днями лишатимуться вдома? Було досить важко завмерти, коли на ніч лишався Адольф або під час отих нескінченних вечірок. Але протягом кількох днів? Як же ми зможемо готувати, виносити відра з випорожненнями, отримувати їжу від Юлії, робити інші мізерні, але необхідні справи, від яких залежало наше життя?

Жодних деталей про свою роботу залізничники Бекам не розказали. Не знаю, чи це звичайна потайливість, чи вони намагалися приховати щось конкретне. Ми знали лише, що вони – залізничники. У часі війни загальної назви було цілком досить: усі воіли максимально замовчувати деталі. Про нацистів і зокрема про потяги я знала лише найжахливіше: зламані кістки та вогнепальні поранення «стрибунів».

А ще ота страшна історія, яку розповів Бек. Видається, що польські залізничники, які обслуговували депортаційні ешелони та потяги до Белжецю та Аушвіцу, мали сходити за кілька кілометрів від таборів. Останні кілька кілометрів справу робили залізничники нацистів. Мені дуже не хотілося, щоб залізничники нагорі виявилися саме «тими» німцями. Якби ж вони виявилися простими робітниками, механіками або змашувальниками – будь-ким, аби не чоловіками, що везли мій народ на смерть. Хтозна, що думали собі інші, поки ці двоє облаштовувалися, чиї важкі тіла згодом упали на ліжко (зважаючи на скрип пружин, тіла мали бути важкими). Поки їхні важкі підбиті цвяхами черевики гупали по підлозі, я справді думала, чи не належать, бува, ці грубі сільські голоси машиністам потягів до Белжецю та Аушвіцу. І якщо так, то як можуть вони сміятися та радіти свіжовипраній білизні Беків?

Ми намагалися організувати своє життя відповідно до розкладу залізничників. Коли вони йшли з будинку, Бек спостерігав, поки вони завернуть за ріг. Тоді він стукав у люк, а ми, як невеличка армія, розпочинали наступальні дії. Патронташ біг нагору, щоб вилити відра з випорожненнями. Юлія передавала нам їжу. Мама починала готувати. Юлія могла запитати в нас про продукти лише зрідка, коли нікого не було вдома, тож раціон скоротився майже до нуля. Чашка «кави» та скибка хліба вранці. Водянистий суп на обід. Одна картоплина розміром із горіх на вечерю.

Як і з рештою неможливих речей, ми призвичаїлися до життя із залізничниками. Не можу сказати, що це сила волі або форма спротиву. Ми просто якимось чином робили у кожну конкретну мить усе необхідне. Завмерти, поки чоловіки нагорі, та рухатися лише у ті години, коли вони відсутні. З жахом усвідомлюючи, що нацисти живуть просто над нами, я однак і далі їла свою улюблену картоплю та дихала затхлим повітрям. На слово «затхлий» я натрапляла

у багатьох романах, тож тепер могла гордо заявити, що усвідомила це поняття в усіх його смердючих відтінках. Ми й далі житимемо від сніданку до обіду, день за днем, аж допоки нас не звільнять або не вб'ють. Кілька тижнів тому дорослі обговорювали, чи не вчинити самогубство, проте тепер ми почули про успіхи радянського наступу й надія на життя опісля війни зажеврїла з новою силою.

Найбільше нам бракувало новин від Бека. Кожні кілька кілометрів російського наступу, зайняття ними Шепетівки (містечка на шляху до Львова) тощо додавали мені надії ще на кілька днів. А коли німецька преса повідомила, що росіяни намагаються організувати наступ із Рівного у бік Львова, – Господи! Яка радість! Львів! Те, що ми просто почули назву міста по радіо, додало нам сил повірити у власне звільнення. А коли Бек розказав, що десять німецьких дивізій, майже двісті тисяч солдатів, остаточно оточено поблизу Дніпра, я почала широко молитися за росіян; тих самих росіян, котрі вбили мого дідуся.

Було також більше добрих місцевих новин. Юлія розповіла, що пан Домрецький, один із найбільш сумнозвісних колаборантів, готується виїжджати. За гроші та горілку він видав десятки євреїв та їхніх польських помічників. Він патрулював зі своїми друзками-бандитами залізничні колії у пошуках «стрибунів». Тим, кого знаходили, пропонували допомогу, а насправді відвозили легковірного єврея прямо до СС. Згодом вони приходили до складу, де працював Бек, щоб обміняти талони на криваву горілку. Інколи мені здавалося, що я би кожного нацистського ката й колаборанта на шматки порубала. Бек сказав, що запам'ятав кожного з цих виродків. Якщо вже Домрецький та йому подібні виродки тікають, росіяни точно перемагають у війні. Надія додавала нам сил. Ми животіли на крихтах. На щастя, кількість добрих звісток зростала. Звісно, вони не могли змінити щось у нашому житті. Ми не могли планувати на майбутнє, бо кожна дрібка наших сил та волі була потрібна, щоб пережити сьогодні.

Депортації та вбивства тривали. Не дивно, що у всіх нас «поїхала стріха». Якась емоційна гойдалка. Мама почала втрачати свідомість від кожного стукоту в двері. Вона втрачала свідомість кожного разу, коли Бек або Юлія розказували про жорстоку загибель когось із наших знайомих. А коли вона опритомнювала, то щоразу наказувала: «Пиши, Клэрочко, пиши!». Навіть якщо усіх до одного євреїв Жовкви вб'ють, принаймні мій щоденник розповість цю історію. Мама змусила Бека пообіцяти, що він берегтиме щоденник. Їй не довелося уточнювати – «на випадок нашої смерті», це й так усі зрозуміли.

Час від часу пан Патронташ брався за папірець, записував туди купу якихось цифр і рівнянь. Потім оголошував, наприклад, що ми в бункері вже 31 536 000 секунд. Він робив це з таким задоволеним виразом обличчя, наче сенс життя знайшов. А потім записував число у блокнотик. Інколи Лола теж писала, але мені невідомо, що саме. Звісно ж, ми про таке не питали. Жінки, особливо в моменти, коли навіть таргану ні було чого з'їсти, починали обмінюватися рецептами. Вони сперечалися, як родзинки ліпше пасують для запіканки з локшини: темні чи світлі. Або як саме приготувати найлегший бісквіт. Або скільки меду класти в моє улюблене печиво з родзинками. *Мешугенна* доводила решту *мешуре*¹²⁶.

Нарешті татові урвався терпець: «Якщо ви *балебосте*¹²⁷, такі хазяйки, то чого б вам не спекти для всіх медівника з картопляного лушпиння?».

Весь цей абсурд означав одне: ми ще живі.

Я намагалася переконати себе у власному везінні навіть тоді, коли на вулиці вдарило мінус двадцять і упродовж тижнів залізничники не злізали зі стільців. Вони сиділи собі, й сиділи, й сиділи, читаючи газету або слухаючи радіо. Кожна секунда їхнього відпочинку перетворювалася на катування

¹²⁶ Мешугенна, мешуге (їдиш) – божевільна людина.

¹²⁷ Балебосте (їдиш) – вислів на позначення дуже доброї домогосподарки та господині дому.

для нас. Іноді мені здавалося, що я чую шарудіння сторінок їхніх газет.

У такі дні пан Патронташ не міг піднятися нагору, щоб спорожнити відра. Та якщо їх не виносити регулярно, нас видасть сморід. Кілька разів Бек мусив відправляти Алу розважати залізничників, щоб вони сиділи в себе в кімнаті. Коли Ала вмикала музику гучніше, Бек стукав у люк і стежив за дверима, поки Патронташ босоніж прокрадався коридором до ванної, щоб спорожнити відра. В такі миті всім аж дихання забивало від напруження. Кілька хвилин здавалися вічністю.

Мені не було іншої ради, як сісти й уперіщитися у простір у стані постійного очікування та страху. Немає нічого гіршого, як сидіти сиднем годину за годиною, день за днем, з перервою лише на сон. Ми перетворилися на тварин. Наша шкіра зблідла до неможливого. Її сірий колір нагадував брудну білизну, а наші впалі очі обрамляли найтемніші на світі кола. Ми сиділи, як *дібуки*¹²⁸, духи померлих, поки залізничники ніжилися зі своїми газетами. Я розумію, що вони не знали, яких страждань завдають нам і незручностей Бекам, однак це не применшувало мою ненависть до них. Єдина перевага їхньої присутності була в тому, що тепер Беки мали вдавати щасливу подружню пару. Принаймні в цьому запанував спокій.

Щойно трохи потеплішало, у залізничників нарешті з'явилася робота, тож вони на кілька днів поїхали. У мене було враження, що я вперше за кілька тижнів видихнула. О шостій ранку Бек прийшов з роботи та постукав до нас. Я зраділа би будь-якому завданню, аби опинитися нагорі. Він сказав татові та Артеку йти у льох і нарубати дров, а ми з Лолою мали прибрати його кімнату. Ми взялися до роботи. Після довгих тижнів унизу мене п'янило свіже повітря,

---

¹²⁸ Дібук (ідіш) – у єврейських народних повір'ях це злий дух, неупокоена душа померлої людини, яка вселяється в іншу людину.

сонячне проміння, що пробивалося крізь штори, навіть вигляд чисто вимитої підлоги. Здається, Бек також розслабився. Він наказав нам розтопити піч. Дров не вистачало, тому в будинку зазвичай було дуже холодно. Однак зараз йому закортіло тепла! Бек переніс до себе деякі рослини, подаровані братовою. Юлія переставила їх у льох, сподіваючись, що ті загинуть від холоду.

Поки чоловіки рубали дрова, Клара підсунулася до люка й попросила в Бека казан води. Вода мала таку саму цінність, що й продукти або гроші. Вода нас рятувала. В ній ми варили картоплю, а потім робили суп. Мили голову, потім у ній же вимочували одяг. Не пропадало жодної краплини. Ніколи. Клара використовувала води найбільше і весь час позичала її у нас або Мельманів. Попросити в пана Бека ціле відро води – це те саме, що мільйон доларів попросити! Що на неї нашло: просити води, поки Юлія ще в будинку. Мабуть, то якийсь симптом нашого колективного безумства. Може, то я неправильно почула? Про що вона взагалі думає? Це ж точно спричинить велику сварку між Беками. Саме зараз, коли справи щойно налагодилися. Я не хотіла відволікатися від складання дров у піч, але не могла втриматися. Бек пішов по відро з водою.

Як на біду, саме в цей момент зайшла Юлія і побачила, як він передає Кларі відро води. Вона також помітила, що Бек переніс рослини назад до кімнати, бо почала кричати: «А ну не розпалюй піч! Зупинися! Думаєш, я марнуватиму тепло на квіти тієї шльондри? Жодного полінця не дам!».

Бек гукнув нам, щоб продовжували розпалювати.

Юлія повторила: «Жодного полінця! Чуєш?».

Ми з Лолою презирнулися, не розуміючи, що робити й кого слухати. Тоді Юлія взяла тарілки та почала кидати їх об стіни та підлогу. «Жодного полінця! Жодного! Жоднісінького!» Вона повторювала це як заклинання. Біль у її голосі був цілком щирим. Юлія не могла змінити Бека. Здавалося, тут їхньому шлюбу й кінець. Хоч як ми налякалися, та я щиро

співчувала цій бідолашній жінці. Бек не сказав ані слова на свій захист. Юлія схопила вазони та гепнула ними об підлогу.

«МОЇ КВІТИ!», – заверещав Бек і вдарив Юлію долонею по обличчю.

Із розбитих губ струменіла кров. «Я до того люка більше ніколи не підйду. Хай вона хоч з голоду подихатиме! Хай хоч усі повиздыхають!».

Раптом ми всі стали для Юлії тією іншою жінкою. Вона забігла до кімнати Али та грюкнула дверима. Звідти почулося ридання. А потім стукіт у вхідні двері. Повернулися залізничники. Бек швиденько дав нам пару картоплин, загнав у бункер і зачинив люк. За кілька хвилин після повернення залізничників він пішов. Весь день і всю ніч його не було. І ми, і, напевно, Юлія знали, що він ночує у братової.

Юлію принижували та шпиняли більше за будь-кого з моїх знайомих жінок. Попри безмежну силу волі та щедрість. Я знала, що пан Бек саме за ці якості її й кохає. Він сам про це багато разів нам казав. Не знаю лише, чи він колись казав про це їй. Звісно, зважаючи на подружні зради, ці слова лише завдали б їй більше болю. Правда в тому, що він кохав Юлію. А вона – його.

Наступного ранку Юлія постукала у люк: вона принесла трохи води, щоб ми могли зварити картоплю, і зібрала наші прохання щодо продуктів. На Клару вона підкреслено не дивилася. Не знаю, що ми зробили, щоб бути вартими її щедрості. Я молилася Богу, щоб він винагородив цю жінку за все, що вона через нас пережила. Ми не знали, чому вона змінила свою думку. Може, вони з Беком помирилися? Одне я знала точно: якби не ми, вона б його вже покинула. Та допоки ми тут – вона у пастці.

Щось між ними таки сталося, бо трохи згодом Юлія вирішила організувати для чоловіка велику вечірку з нагоди дня його святого, дня Валентина. В день вечірки я чула, як його вітають залізничники, лікар Луциньський, Ланг, Шмідт, Крюгер, поліцейський Ганс (якому запала до душі Ала) та ще

кілька незнайомих відвідувачів. Щедро наливали горілку, грала музика. Нам лишалося лише тихо сидіти та слухати. Зазвичай під час таких вечірок діти сиділи поруч зі мною. Але цього разу, коли прийшов перший гість, вони гралися з Кларунею, тож лишилися на іншому боці бункера біля Патронташів. Щойно нагорі прийшли гості, ми мусили завмерти. Як малі підземні статуї.

Коли танці стихлилися, я змогла розібрати деталі розмови. Говорив Ланг: «Боже поможи, коли війна скінчиться і жиди почнуть мститися». Мені не вірилося, що йому спало на думку через таке перейматися. Принаймні, в нього була якась совість.

Один із залізничників засміявся: «Ну, це якщо ми першими до них усіх не доберемося».

Щось у сміху цього чоловіка налякало Зося. Вона почала плакати, а потім пищати. А тоді раптом заголосила. Протягом усіх цих місяців вона навчилася говорити лише за крайньої потреби. Вона навчилася бути тихішою за нас усіх. Днями ми не чули від неї ані слова, ані звуку. Ані прохання про їжу, воду чи туалет. Нічого. Аж ось вона верещить, як може верещати лише нажахана чотирирічна дитина. Я намагалася стишити її, притискаючи пальця до своїх губ. Усі робили те саме. Я занадто перелякалася, щоб переповзти до неї та обійняти. Щоб навіть прошепотіти щось заспокійливе. Кожен додатковий звук означав більшу небезпеку. Я залякла і могла лише спостерігати. Юлія підійшла до люка, тихенько постукала і прошепотіла: «Мені її чутно». Якщо не діяти одразу, гості нас точно викриють. Пан Патронташ схопив подушку та накрив нею Зосине обличчя. Вона боролася, дряпалася та роздирала йому руки, але принаймні стало тихіше.

Нагорі ж теревенили про війну. Балакали про все. Починаючи з погоди: легка відлига – це добре чи погано? Сприятиме росіянам чи німцям? І закінчуючи потягом із німецькими біженцями, що прийшов зі сходу: його затримали на

станції. Бек саме казав, що люди там вмирають з голоду, а СС нікого не випускає з вагонів. Зося тим часом ридала у подушку. Далі розмова перейшла до вбитого нещодавно очільника Львова. Бек вважав, що це справа рук єврейських партизанів. Ганс вирішив пожартувати: «Точно жиди. Не існує ж бо польських партизанів чи партизанів-фольксдойчів, правда, Беку?». Жарт зустріли з реготом.

Лікар Луциньський підхопив жарт: «Може, жиди, яких ховає Валентин, – це теж партизани!». Запала тиша. Я чекала, щоби лікар Луциньський пояснив, що жартує. Та він цього не зробив. Уявляю, який вигляд мав Бек, намагаючись по-тайки оцінити реакцію залізничників. Вони не засміялися і не показали, що вважають зауваження жартом. Ані смішка. Ані хи-хи. Лише тиша. Повірити не можу, що Беків начебто друг лікар Луциньський видав такого звинувачувального жартика. Не знаю, чи він справді знає про нас. Не уявляю, щоби Бек розказав йому або комусь іще.

А тоді на горі раптом змінили тему: чи вірити російській та німецькій пропаганді? Чи справді росіяни захистили Ленінград? А якщо щодо промови Черчилля, у якій він обіцяє посилити бомбардування Німеччини, щоб підготуватися до нападу на атлантичне узбережжя Європи? Усі чоловіки зі сміхом погодилися щодо одного: політики та генерали – брехуни. Дяка Богові. Репліка Луциньського не мала наслідків. Сподіваюся, залізничники теж сприйняли її як поганий жарт, на який не треба зважати.

Пан Мельман знайшов карамельку й запхав її під подушку. Зося вже не мотлошила руками чи ногами. Я перевела подих. Вона перестала борсатися і просто лежала на руках у Патронташа, наче в глибокому сні. Цукерка подіяла. Патронташ прибрав подушку з її обличчя. Навіть у мороці я побачила, що Зосине обличчя посиніло. Її очі закрилися, а груди не піднімалися.

Мама переповзла до Зосі й почала активно розтирати її груди. Здавалося, це триває вічність. Вона руками розсунула

губи Зосі. «Зося, Зося, відкривай очі». Зося послухалася маму. Вона глянула на маму й спитала: «А можна з'їсти цукерку?». Карамельку вона затиснула у руці. Мама обійняла дитину та допомогла розгорнути карамельку. Патронташ трохи не вбив Зосю, але чи можна його звинувачувати? Я так зраділа, що Зося вижила. Я сама залякла, навіть пальцем поворохнути не могла. Ніколи більше не залишу дітей самих.

Ніч видалася морозною. Навіть тут унизу чутно було, як вітер б'є по шибках будинку. Гості не поспішали виходити у негоду, тим паче ще лишалася горілка. Будинок завмер лише десь на світанку. Я геть виснажилася. Я сподівалася, що зможу проспати до обіду: поки нагорі жили залізничники, ми усі намагалися спати чимдовше. Раптом хтось постукав у люк. Пан Патронташ ввімкнув світло. То був Бек. Він зліз у бункер, бо мав до нас розмову. З ним була незмінна пляшка горілки. Та й вигляд мав стурбований. Він уже будив нас на світанку, але зазвичай щоб розказати гарні новини з радіо. Зараз же щось його явно гнітило.

Він розлив чоловікам горілки – такий собі ритуал. Потім пояснив, що на вечірці лікар Луциньський відвів його вбік і розповів, що спілкувався із деякими біженцями з того потягу. Їх не випускали з вагонів, щоб біженці не могли розказати іншим про побачене. Росіяни під час наступу вбивали усіх поляків та *фольксдойчів*, які співпрацювали з нацистами. Лікар Луциньський вважав, що після війни євреї спробують вбити якомога більше поляків, щоб помститися за замордованих матерів, батьків та дітей. Бек був переляканий. Тато та інші чоловіки намагалися запевнити його, що зроблять усе можливе, щоб його захистити. Бек, натомість, пообіцяв, що ніколи нас не покине. Нам не варто про це хвилюватися. Він буде з нами до кінця. Я так зрозуміла, що він ніколи не замислювався, які наслідки може мати для нього наш порятунок після війни. Ніхто над таким не замислювався. Ми думали лише про свої долі. Звісно ж, росіяни винищать усіх *фольксдойчів* і колаборантів. Ми ж уже відчули

їхні дії на власній родині. Бек лишив чоловікам пляшку та поліз до виходу з бункера. Перед тим як вилізти, він сказав: «Не хочу створювати вам проблем, але маю прохання». Ми були готові задля нього на все. Проте він запитав якось дуже ввічливо, дуже м'яко. Тато відповів: «Все, що завгодно».

«Навколо повно банд партизанів, дезертирів із СС, мародерів, які вдираються у будинки... Я хвилююся за Юлію та Алу. Коли залізничників немає, чи не могли б ви лишати люк відкритим на ніч у час, коли я на роботі?». Кажуть, янголів не лишилося. Просто вони не знали про Бека. Хай як його обличчя побили алкоголь і виснаження, в його очах світилися чистота та доброта. Він сказав: «Я не можу, щоб через мене гинули люди».

Дуже просте речення. Саме ці слова зберігали нам життя. Вони підтримували його у миті слабкості та зневіри. Скільки ще таких Беків лишилося в час війни, що руйнувала усе навколо, змушувала мільйони людей відмовлятися від своїх переконань, щоб вижити? Наші життя у його руках; нині на усій планеті немає нікого, кому б я довіряла більше. Саме в такі миті я відчувала, що в нас є шанс вижити. Я ніколи не зустрічала нікого, схожого на Бека. Мій батько був порядним чоловіком. Так само й інші чоловіки у бункері. Та я не знаю, чи були вони схожі на Бека. Чи ризикував би мій тато моїм життям, щоб урятувати незнайомця? Раніше ми були для Бека незнайомцями, але зараз здавалося, ніби ми стали родиною. Я списала вже чотири зошити; подарований Беком олівчик майже стерся. Щоразу, коли він дарував мені новий зошит, то повторював: «Кларочко, сподіваюся ти писатимеш про мене лише хороше». Я хотіла вижити, щоб світ дізнався про його сміливість і любов до людей.

Наступного дня, щойно залізничники пішли з дому обідати, чоловіки почали серйозну розмову. В нас закінчилися гроші та продукти. В усіх, крім Штеkelів. Мені вже уривався терпець: «Тато, а чому в них не попросити?». – «Не можна. Ми так не робимо».

Вони вирішили, що попросять Бека про допомогу, а натомість запропонують стати на чверть співвласником їхнього підприємства. Пан Патронташ навіть написав угоду своїм чудовим почерком.

Увечері Бек повернувся та попросив мене піднятися, щоб допомогти зважувати картоплю. Чоловіки ж попросили його спуститися на розмову. Пан Патронташ пояснив, що в них закінчилися гроші, щоб платити йому за продукти. Тож вони хочуть запропонувати йому стати співвласником олійні. Це, напевно, найбільш *мешугена*, найбожевільніша розмова з усіх, що я чула в бункері. Чи ми взагалі виживемо? Чи буде після війни хоча б щось працювати? Чи олійню не розбомблять або не вивезуть усе обладнання потягами на захід або схід, залежно від переможця у війні. Той контракт міг бути не вартим чорнил, якими писаний. Я розуміла, що Бек, як і я, усвідомлює мізерність шансів на здійснення такого контракту. Та пропозиція його неймовірно потішила. Він довго й міцно тиснув кожному руку, а потім пішов нагору за пляшкою, щоб відсвяткувати угоду. Святкових тостів за час вечірок ми наслушалися немало. Усіх отих традиційних вульгарних тостів, без яких поляки жодної вечірки не святкували. «Питиму, доки не впаду; падатиму, доки не стану; стану, щоб пити; питиму, щоб порозумнішати». «Кожна чарка – то цвях у мою домовину. До біса чудова буде домовина». «За п'яницю, що живе удвічі коротше, але бачить усього по двоє». «За здоров'я наших дружин і коханок, бодай вони ніколи не зустрілися». Та багато інших.

Бек підняв чарку та промовив до нас: «*Сто лат*», тобто «Сто років життя». Так зазвичай вітали з іменинами. А потім «*на здров'є*», тобто «за ваше здоров'я». Ці тости я чула десятки разів. Зазвичай до слова, буденно. Та Бек справді бажав нам усім здоров'я та довгих літ життя. У глибині серця я відповіла на його побажання так само: живи довго, сотню років.

Розділ 13

СС У БУДИНКУ

Березень – квітень 1944 року

Середа, 1 березня. Ось уже й березень. Зима завершилася, але нам із того мало радості. Дош, відлига, військові не можуть пересуватися. Фронт завмер. Наш стан жахливий. Від постійних тривог наші нерви геть зіпсувалися. Кожен звук у бункері видається трохи не громовицею. Серце заходиться від страху, навіть коли просто насипаєш їсти. А на додаток ще й постійний голод. Грошей на березень уже майже ні в кого не лишилося. Якби ж мати трохи грошей, ми могли б їсти хліб, а не лише варену картоплю.

Бек лишався вірним своєму слову. Наші гроші скінчилися, тож тепер він нас годував. Ми не знаємо, де і як він дістає кошти. Або наскільки вони з Юлією ризикують. Він ніколи в житті не скаржився. Коли Бек спустився, щоб розказати, що Фінляндія та Росія оголосили перемир'я, то поводився так, наче теревенить десь у барі з друзями за чаркою шнапсу. А за кілька годин він бахкав нам у люк, щоб повідомити про якесь непорозуміння між Англією та Туреччиною (змісту якого ніхто не міг до пуття втямити), наче розказував нови-

ни Олімпіади 1936 року. Бек не лише забезпечував наше фізичне виживання. Жартами, новинами, плітками за чаркою, чутками він підтримував наш моральний та емоційний стан. Я так і не втямила, як йому це настільки природно вдається. Перекоаний антисеміт, мізантроп і ненависник влади виявився найщедрішою та найщирішою особою з усіх, кого я знала. І в нього це виходило настільки природно, як розлити усім ще по чарці, або переспати з Кларою, або з удовою свого брата.

Тато, пан Мельман і пан Патронташ віддавали протягом усього життя. Благодійність для них була невід'ємною частиною існування. Жоден із них не рахував, скільки віддав на школи, сиротинці або для голодних у Жовкві. Або скільки надіслали на підтримку держави у Палестині. Я розуміла, що для них віддавати на добротинність було настільки ж природно, як дихати. А ще вони були переконані аж до самих кісток, що чоловік має дбати про свою родину. Аж ось ми тут. У бункері. В усьому цілковито залежимо від Беків. Нехай я ще дитина, але ж ми усі, навіть дорослі, стали виглядати як діти. Від тата, як і від решти, лишилася хіба десята частина довоєнного чоловіка. Здавалося, його одяг – це знайдені на смітнику обноски якогось повнотілого ділка, більші на чотири розміри. Ми намагалися підтримувати чистоту, але не могли навіть одяг випрати через залізничників, що облаштувалися на горі, мов королі. Одяг все одно був запраний до сірого кольору, але тепер ще й вкритий плямами та брудом. Хай як тато переконував маму, що до одягу йому байдуже, я знала, що він, не будши марнославним, любив вдягнути ладно викроений костюм і накрохмалену сорочку. Він, як і решта чоловіків, мусив пробивати додаткові дірки на поясі так само часто, як пан Патронташ позначав дні на календарі: на їхні стани було боляче дивитися. Колись у батькових очах я могла знайти відповіді на усі випадки життя; тепер же там лишилися тільки запитання. Тато більше страждав через втрату гідності, ніж через голод. У нас

забрали майже усе. В нас теперішніх не лишилося майже нічого від нас колишніх.

На щастя, одне з нагадувань про колишнє життя ще тримало нас на плаву: унітаз зі зливом Мельманів. Свого часу заздрісники за спиною вдосталь нажартувалися з *Там Ган Еден...* розкоші Едемського Саду, що собі її влаштували Мельмани. За грою в карти у клубі казали, що це ідея саме пані Мельман. Та зараз нам було байдуже, звідки ідея. Ми лише раділи, що Юлії не потрібно раз за разом бігати з відрами наших випорожнень до сортира надворі, бо сусіди точно щось би запідозрили й видали нас. Росіяни воювали з нацистами у бруді та снігу, метр за метром просуваючись до Львова; союзники пробивалися вгору Апеннінським півостровом; ми ж воювали проти відер із фекаліями. Я не знаю, чи шпигунські операції планувалися з такою військовою точністю, як спорожнення цих відер. Ми сильно страждали, коли залізничники днями сиділи в будинку. Стримувати свої кишки та сечові міхури годинами – справжнє катування. Дітям дозволялося ходити на землю, їхні випорожнення можна просто закопати.

Одного дня залізничники пішли у кіно. Щойно вони рушили, Бек постукав у люк, бо Патронташ мав встигнути збігати до ванної, щоб вилити відра. Ми всі з нетерпінням чекали, поки Патронташ повернеться з порожніми відрами, адже нагально потребували їх знову. Спочатку діти, потім черга з решти. Та щось пішло не так. Патронташ усе не вертався. Замість звичних кількох хвилин минуло вже пів години. Аж ось він зазирнув у люк. «Щось із унітазом. *Фарштункенер*¹²⁹ штука забилася. Воно не змиває. Я руку по лікоть туди запхав – і нічогосінько!».

Унітаз належав панові Мельману, тож хай наскільки він у ньому розбирався, мусив іти лагодити разом із паном Патронташем. Поки чоловіки міркували, як прочистити унітаз, Юлія винесла два важкі відра на двір. Я розумію, що вона

---

¹²⁹ Фарштункен (їдиш) – смердючий.

свого часу переносила немало відер із фекаліями та не хвилювалася через те, що мусить виносити за нами випорожнення, так, як за це переживала я. Юлія знову потурбувалася про нас. Коли вона передавала порожні відра вниз, я помітила, що її щоки та руки обпекло морозом: вона виходила без верхнього одягу. Але на обличчі в неї сяяла усмішка.

За кілька хвилин із сумними обличчями повернулися пан Патронташ і пан Мельман. Вони вирішили, що вигрібна яма заповнилася. Мабуть, двадцять із лишком користувачів протягом року таки забагато. Тепер Беки муситимуть виносити за нами відра у сортир надворі. Іншого виходу немає. Юлія марно намагалася заспокоїти нас. Залізничники, постійні гостини друзів Бека, Алин хлопець Адольф (він щойно повернувся з відрядження) – повний дім людей, тож ці відра нас доб'ють. Якщо їх вчасно не виносити – сморід проб'ється нагору. Юлія і так уже могла відчувати, коли пора виносити відра та прийти за ними за першої ж нагоди. Якщо її помітять залізничники, поліцейські, блакитні шинелі або будь-хто з поляків, які заробляли на єврейських життях, – нам кінець.

Щойно ми спорожнили відра та зачинили люк, – у двері постукали. Я сподівалася, що то залізничники повернулися з кіно. Я знала, що вони обговорюватимуть фільм із Беком, Юлією та Алою, тож із нетерпінням чекала на розмову. Так я могла хоч уявити, що була в кіно. Однак знайомих голосів і кроків не пролунало. Натомість я почула гортанну, шалену, наказову німецьку. Слів я не розібрала. Перелякалася, що це вже обшук, якого ми усі так боялися. Я почала молитися Богові, який повернув нам Зигуша та Зосю (а не Богові, який дозволив убити всіх євреїв Жовкви). Взяла дітей за руки. Я дивилася на стелю бункера, наче то небеса, і ось зараз Господь вирішить, житиму я чи помру. Байдуже, скільки разів я стикалася зі смертю. Жах від цього не зменшувався. Ба більше, навіть збільшувався, бо я ж знала, що наша удача не триватиме вічно, до завершення війни, надто коли стільки

сил проти нас. Я налічила шість пар чобіт і почула, як Бек пояснює, що їм доведеться спати із залізничниками. Почула, як вони заносять речі. Солдати. За кілька хвилин вони вийшли, і Бек постукав у люк.

Такого виразу обличчя я у нього ще не бачила. Ті шестеро були не солдатами. Він сказав: «Це СС, і я не знаю, як довго вони тут пробудуть. Вони сказали, що зламалася машина, тож вони мають чекати на запчастини». Хай як я намагалася загартувати свою волю проти кожної нової біди, цього разу, здається, нам кінець. Виглядало, що Бек вважав так само. Та вголос ніхто не сказав ані слова. Доведеться сприйняти прибуття есесівців у сантиметрах над нашими головами як ще одну жахливу іронію долі. А що ще ми могли зробити? Нічого нового, щоб покращити наші шанси на виживання, – усе те саме, що ми й так робили, очікуючи на загибель.

Історія Бека не завершилася. Він додав, що в лісі, де рік тому розстріляли та поховали усіх жовківських євреїв, убили п'ятьох селян. Один селянин вижив: він стверджував, що вбивці – євреї. А саме панове Гехт, Гохнер, Кляйн і Ферн. Мені було відомо, що родина Фернів утекла до Росії. Хай як я боялася наслідків цього вбивства, мені хотілося, щоб новина була правдою. Мені хотілося, щоб хоч хтось із євреїв лишився живим. Байдуже, скількох колаборантів вони вб'ють, якщо це були справді вони, – смерті тих п'ятьох чоловіків навіть близько не відомстять за скоєне щодо нас.

Бек також розповів про паніку щодо російського наступу та єврейських партизанів, які брали участь разом із росіянами в атаці на Дубно (а це лише кількесот кілометрів від Бродів). За його словами, кожен, хто хоча би склянку води німцеві подав, боявся росіян. Тато знову запевнив Бека, що ми зможемо захистити його і його родину, якщо нас звільнять. Бек, однак, розумів, що татові слова – це бажане, а не дійсне. Якщо росіяни захочуть розстріляти Беків, наші благання та заступництво не матимуть значення, – їх розстрі-

ляють, а відтак підуть шукати наступних *фольксдойчів* і колаборантів.

Тато й чоловіки обговорили з Беком нові правила через режим нагорі. Він дав нам третє відро, тепер їх треба буде виносити лише раз на день. Біда з тим, як і коли це робити. Я розуміла, що якщо СС побачать, як Юлія виносить відра, то вони зрозуміють, що тут переховують євреїв. Мельман знову має спробувати відремонтувати унітаз. А Бек виглядатиме, чи не йдуть залізничники або есесівці.

Я молилася про стільки речей. За наші життя. За Учку. За маму, коли вона наглядала за Учкою. За Зигуша та Зося. За мою кохану сестричку. А тепер я просила Господа поремонтувати наш унітаз. Поки Мельман працював нагорі, Юлія принесла двісті грамів смальцю та хліб. Мама віддала їй частину нашої постелі на продаж, адже вже потеплішало. Смалець! Не знаю, звідки вона його дістала, але як же вона раділа, передаючи нам. Байдуже, що в нас над головою ось-ось облаштуються есесівці, – я могла думати лише про смалець. Мама почала чистити картоплю. У нас буде пюре! Поки картопля варилася, пан Мельман повернувся з гарними новинами. Унітаз відремонтовано! Він просто забився. Дружина його за це навіть поцілувала. Перший поцілунок, що я побачила за багато місяців. Тоді мої думки повернулися до смальцю; я розмазала його по хлібу та картоплі. Зигуш і Зося накинулися на їжу. Смакувало краще, ніж усі страви на усі свята за усе моє життя.

Поки ми їли, чоловіки вирішили, що хтось завжди має «нести варту» у частині бункера під вбиральнею. У вбиральні нагорі було чутно навіть, як ми дихаємо. Вартовий сигналитиме усім, аби вели себе тихо. Той, хто вночі вартує над хропунами, мусить вартувати також під вбиральнею. Я зголосилася на цю посаду. Ввечері, коли ми смакували картопляним пюре, мені здалося, що я вже з глузду з'їхала. Я почала думати, що есесівці над головою – це на краще. Троє Беків, двоє залізничників, шестеро есесівців та Алин Адольф –

у такому гаморі нас ніхто ніколи не почує. А поки Юлія купувала для нас смалець, Бек знайшов десь на смітнику книжковий скарб. Він завжди шукав для нас подаруночок. Ми з Лолою та Артеком читали найбільше. Просто ковтали книжки. Ми передавали книжки один одному швидко, як заразу. Воістину шляхи Господні несповідимі. Книжка, картопля – вперше за багато місяців я почувалася розслабленою.

Аж ось звернула увагу на солom'яні матраци й усвідомила, що скоро нам чекати нових гостей. Мільйони гостей. Якщо ми не зможемо замінити солomu до потепління, пови-луплюються воші. З іншого боку, я сподівалася, що ми зможемо дожити до часу, коли нас катуватимуть воші та їхні товариші білизняні кліщі.

Дивне та самотнє відчуття – сидіти в темряві бункера й намагатися не заснути. Я дослухалася до дихання кожного зі співмешканців. Найгучніше хропів Куба Патронташ. Я мусила будити його щоразу, як вартувала. Не знаю, як він взагалі міг спати. Та з усіх сплячих я найрадісніше слухала дихання Зигуша та Зосі. Звуки тихого, швидкого дитячого дихання у темряві трохи заспокоювали мене. Учка померла, а мама час від часу не зовсім притомна, тож я слухала їхній сон материними вухами, наче це мої дітки. Вартувати мені подобалося. Дивитися на сплячих дітей також. Кожна дрібничка, що покращувала шанси на наше виживання, додавала мені моральних сил; і байдуже, скільки при цьому забирала сил фізичних.

Бідна Зося. Коли спала, від неї було більше галасу, ніж коли не спала. Після того випадку з подушкою вона навіть слово сказати боялася. Навіть шепотіти. А найбільше її лякали звуки, коли вона йшла на відро. Вона була готова радше затискати руки між ногами та стримуватися, ніж шуміти у відро. Тепер я мусила щовечора перепитувати її перед сном, чи потрібно їй до туалету. Вона підсувалася та шепотіла мені на вухо: «Можливо». Тоді я казала: «Спробуємо? Хо-

дімо спробуємо разом?». І брала її за руку, щоб разом переповзти до частини бункера, жартівливо названої «парк»: відра стояли саме там. Я мусила сходити перша, щоб захопити її.

Увесь будинок, крім Беків, затих. Мені чутно було, як хроплять залізничники та есесівці. Навіть дихання їх було чутно. Тільки якимось дивом протягом усіх цих місяців нас не почув ніхто нагорі. Бек шепотів до Юлії: «У Німеччині євреїв уже не залишилося. Я чув від Адольфа. Він також сказав, що нацисти планують відправити всіх *фольксдойчів* назад до Німеччини на роботи. Навіть проти нашої волі». Відповіді Юлії я не почула. А тоді – тиша. Якщо нацисти справді вишлють Беків, нам кінець.

Вранці, коли мама й тато прокинулися, я мусила їм розповісти. Мама глибоко вдихнула і знепритомніла. Тож я скористалася мокрою ганчіркою, аби привести її до тями. Коли вона відкривала очі, то завжди мала такий переляканий і здивований вигляд, наче не очікувала опинитися в цьому бункері. А відтак починала соромитися, наче вона не наша мама, а якась набридлива родичка, яка приїхала на ніч переночувати та й лишилася. Коли есесівці та залізничники пішли, Бек нічого не розказав нам про свою нічну розмову з Юлією щодо репатріації *фольксдойчів*; натомість він згадав, що його спантеличив Адольф: він вважав, що есесівці у будинку – це дезертири. Бека жахала сама думка про те, що есесівські убивці та мародери сплять під одним дахом із його дружиною та дитиною. Я ще не бачила, щоб Бек був таким самим переляканим, як і ми. І відчувала розпач, що не можу йому допомогти так, як він виручав нас весь цей час. Він благав чоловіків стежити за Юлією та Алою на випадок, якщо есесівці щось надумують, поки він на роботі. Звісно ж, чоловіки погодилися. Вони вже давно пообіцяли наглядати за Алою та Юлією, поки Бек та залізничники відсутні. Та що вони реально могли зробити з есесівцями? Загинути поруч з Юлією та Алою? Проте Бека їхня обіцянка збадьорила; він

навіть пообіцяв дістати для нас у партизанів рушницю. Ми знали, що зв'язки з партизанами в нього справді були, хоч він ніколи не розповідав, з ким саме та які конкретно. Підозрюю, що міцні. Він бо мав доступ до надзвичайно цінної інформації.

А ще він трохи не забув поділитися гарною новиною: росіяни вже у двадцяти п'яти кілометрах від Збаража, а це вже Галичина. Наша Галичина. Патронташ дістав мапу з усіма позначками щодо російського наступу, щоб кожен із нас міг глянути і порадіти. Якщо наступ уже позначили на карті – він став реальністю.

Від Збаража до Жовкви було якихось сто п'ятдесят кілометрів. Мені те місто подобалося. Там відбувалися події моєї улюбленої книжки Сенкевича – «Вогнем і мечем», а місцевий замок був відомим на всю Галичину. Сенкевич написав книжку, щоб надихнути поляків після того, як ми програли повстання проти царя у січні 1863 року. І дотепер книжка була кличем до усіх поляків боротися за свою свободу. Книжка надихала мене, я пишалася, що я полька. Однак тепер мене захоплювала не літературна ностальгія. Збараж стояв на шляху до Тернополя, а за сто двадцять п'ять кілометрів від нього вже Львів. Пан Патронташ вказав на півколо, накреслене на мапі біля Львова, та пояснив, що за тридцять п'ять кілометрів від нас уже буде чути музику російської артилерії.

Я хотіла ще подивитися на карту, однак саме повернулися есесівці, тож Бек виліз нагору. У повній тиші ми святкували. Такої надії ми не відчували вже багато місяців. Якщо я доживу до визволення, байдуже, наскільки сильно мене змучить голод. Певно, в цю мить кожен думав про щось подібне. Тернопіль!

Есесівці прожили в будинку шість днів і нікого у ліжку не вбили. На сьомий день вони поїхали. Росіяни саме захопили Тернопіль. Вони дочекалися запчастин, попрощалися з Бекками та поїхали.

Залізничники, натомість, пустили коріння у своїх ліжках. Уже багато днів роботи для них не було. Тепер вони майже не виходили і ні з ким не спілкувалися. А це означало, що пан Патронташ може спорожнити відра лише під час їхнього сну. Юлія намагалася дочекатися, коли залізничники поспнуть. Або ж, як-от минулої ночі, коли вони пили майже до ранку, вона піднімалася дуже рано, поки залізничники не прокинулися.

Ми ж усі попрокидалися ще раніше, чекаючи на її сигнал, адже через несправлені потреби спати вже не могли. Нарешті я почула майже безшумні кроки її ніг у пантофлях. Тоді тихий стукіт у люк... Патронташ відчинив люк із майстерністю хірурга. Бідна Юлія мала лягти на підлогу, щоб говорити з нами: через біль від артриту вона не могла стати навколішки або заповзти у бункер. Юлія перелякано прошепотіла: «Усі сплять». Тоді Юлія з болем піднялася на ноги, а Патронташ поліз нагору у своїх латаних-перелатаних Лолою шкарпетках, що, власне, вже були більше схожі на клаптикове покривало, ніж на одяг. Мельман тримав напоготові одне з відер, щоб передати нагору. Патронташ його взяв.

Мельман дивився на Патронташа, а той чекав на сигнал від Юлії: вона підійшла до дверей спальні, відкрила їх, визирнула й лиш тоді кивнула Патронташу. Той миттєво рушив зі спальні по коридору до ванної. Ми почули звук змивання, за мить він повернувся з порожнім відром та взяв у Мельмана наступне повне. Юлія покрученим від артриту пальцем дала йому знак зі свого спостережного пункту біля дверей. Патронташ вислизнув у коридор і, після звуку змивання, знову повернувся з порожнім відром. Через поспіх та полегшення він забув закрити за собою двері спальні.

Певно, змивання води нагадало одному зі ще п'яних залізничників, що він і сам мав би скористатися туалетом. Тож на своєму шляху він минув спальню. І зустрівся поглядами з Патронташем, який так і стояв із відром у руці одразу біля люка (через ліжко самого люка видно не було). Заліз-

ничник із цікавістю поглянув на Патронташа й пішов далі до ванної. Чого він отак проминув незнайомця, я не знаю.

Патронташ швидко зліз у бункер і зачинив люк. Він обернувся до усіх: «Один із залізничників мене побачив». Діти спали, а от решту наче блискавкою вдарило. Ось так і завершиться наш світ. Після усіх небезпек і шаленої удачі, після усіх пережитих страждань, смертей, голоду – ми загинемо через власні випорожнення.

Нагорі почалося. Здається, тупотіли десятки ніг, обшукуючи кожен куточок будинку. Родини в бункері обійнялися, не турбуючи, однак, послулих дітей. Артек схопив за руку Лолу. Навіть Штекель узяв дружину за руку. Бідний мій батько обійняв маму. Ми чули все, що відбувалося нагорі, наче були там. Залізничник криком кричав, вказуючи на місце, де щойно стояв Патронташ: «Клянуса, я своїми очима бачив! Отуточки в спальні!».

У темряві бункера, яку розвіювало світло однісінької свічки, батько самими губами промовляв знову і знову, аж поки я й собі не змогла прочитати: «Скажи, що це гість. Скажи, що це гість. Гість. Гість...».

Нагорі Юлія відповіла: «Крадій! То мав бути крадій». Крадій?! Чого їй спало на думку саме це? Залізничники зараз побіжать до поліції, а поліцейські вже за мить весь будинок перевернуть догори дригом, кожну тріску. Юлія перебігла до шафи.

Вона відкрила двері шафи. Скрип дверей тієї шафи я чула дуже багато разів на день, але сьогодні вони прозвучали, як вибух. Юлія почала шарудіти одягом і розкидати коробки в нас над головою.

Вона істерично продовжила: «В мене були срібні підсвічники. Із приданого ще. Я заховала їх від біди у шафу». Тепер до кімнати прийшов і другий залізничник (ми почули, як він гупає по підлозі) й саркастично сказав: «Звісно ж, крадій. Але щось під ліжком я нікого не бачу». Зі звуку його кроків я почула, що Юлія не встигла покласти на місце килимок

над люком. Залізничник стояв просто наді мною. Власне, він мусив би спертися на люк, коли заглядав під ліжко.

Перший залізничник, здається, й досі вказував на місце одразу над люком, де й побачив Патронташа. «Клянуся! Я його бачив! Ось прямо на цьому місці стояв. Низький, темне волосся, темні очі. Вдягнений лише у майку».

Я глянула на Патронташа. Усі глянули. Залізничник дуже точно його описав. Тоді чоловіки повернулися до шафи. Потім пошуки перейшли зі спальні до інших приміщень. Бакали двері. Шафки та ящики багато разів відчиняли й зачиняли. Юлія та Ала ходили за чоловіками, а ті перепитували, чи нічого ще не вкрадено. Ми стежили за їхніми переміщеннями, водячи очима по стелі. Зигуш прокинувся і почав був щось говорити, але мій погляд його миттєво зупинив. Він помітив, що усі до смерті налякані. Але сам, як і завжди, тримався. Тепер уже і Зося прокинулася. Мовчки.

Юлія вирішила змінити історію: «А може, то був партизан?».

Залізничник відповів: «Хто б не був, у будинку його зараз немає».

Юлія дуже старалася: «Вікно відкрите. Мабуть, коли побачив вас – вистрибнув».

Мені ж на думці крутилося одне: *П'ятнадцять місяців у цій дірі. І загинути саме зараз. Коли росіяни вже в Тернополі!*

Ала, наша чудова розумниця Ала, почала сміятися: «Ой, мамо, я певна, якщо добре ставитимемося до татка, він нам ще пару срібних свічників купить. Він же знає, наскільки вони тобі до смаку. Мама трохи сама не своя через ті свічки. Вона їх навіть жодного разу не запалювала».

Обоє залізничників посміялися з жарту, але один із них все одно пішов за поліцією. А ми чекали. Нескінченно. У тиші. Я хотіла попрощатися з мамою і татом, адже це міг бути останній шанс поговорити, сказати, як сильно я їх люблю. Я хотіла сказати дітям, що скоро ми усі зустрінемося з Учкою. Та я ні з ким не встигла попрощатися. Залізничник повернувся в супроводі кількох поліцейських. Вони усі до-

бре знали Беків. Я думаю, що залізничники запідозрили щось ще з того дня, коли Луциньський начебто пожартував про євреїв, які переховуються у будинку, але жодним чином не виказали своїх підозр. Я вже не могла стримувати страх, він шматував мій мозок, приводячи кожную думку до єдиного невтішного завершення. Однак, дяка Богу, поки будинок обшукували, мова йшла лише про грабіжників, не про євреїв, а тоді розмова взагалі зійшла на щось неважливе. Я чула сміх одного з залізничників: «Навіть якби я й мав пістолет, я би не зміг застрелити крадія, навіть жида-крадія». Хоч сміятися з ними я не могла, та на мить відчула вдячність до цього, очевидячки, пристойного чоловіка, обличчя котрого ніколи не бачила. Поліцейські теж розсміялися. Ала запрочила усіх чаювати, але за мить вони розійшлися.

А ми – вижили. Знову. Знову виявилось, що Бек мав рацію. Його дружба з німецькими поліцейськими приносила прибуток у вигляді днів і місяців нашого існування. Залізничники пішли, а отже можна було зварити картоплі та винести відра. В мене навіть вийшло трохи позайматися з дітьми. Коли Бек повернувся додому, залізничників ще не було, тож він постукав у люк. Він міг би панікувати або переживати за власне життя, але він просто сказав: «Не хвилюйтеся щодо цих двох. Вони нормальні хлопці». А замість посварити Патронташа за те, що забув зачинити двері у спальню, пообіцяв: «Знаєте, я вас ніколи не покину. Помру з вами. У нас тепер одна доля. А ще розкажу, що вчинила Ала, – його очі аж загорілися, коли почав розказувати про дочку. – Вона подзвонила Гансу з роботи, ну, тому поліцейському, що чманіє від неї, – і розказала про крадія і про те, як залізничники запідозрили, що в будинку ховаються євреї. Уявляєте? Яка розумниця! І знаєте, що відповів Ганс? Вам сподобається, – ми з нетерпінням чекали кульмінації. – Він сказав Алі: “Жиди у вашому будинку? Та вони певно з глузду з’їхали, ті залізничники. Жиди у Беків! Та я ж у вас трохи не живу. Ох, деяким всюди жиди ввижаються”».

Це був той самий Ганс, що вихвалявся, скількох євреїв він убив власноруч. Не знаю, як Алі та Беку вдалося за п'ятнадцять місяців жодного разу не втратити голови з тими німцями. Жодного разу.

Потім Бек додав: «Не хвилюйтеся. Бек має добру вдачу. Беку завжди щастить». І ніби на доказ просвистів мелодію «Добре все, що добре завершується».

Може, Бек і має рацію. Може й справді усе добре, що на добре виходить. Бо наступна його новина: росіяни вже за вісімдесят кілометрів від Львова! Дві години автівкою! Ми раділи, обіймалися, підбадьорювали один одного: скоро вже кінець. Пронизливі блакитні очі завжди виказували Бекові почуття. Вони або повнилися теплом літнього неба, або обдавали льодяним холодом. Сьогодні було видно, як його розпирає радість. Бек також додав, що Алу переводять до Кракова і Юлія хоче її супроводжувати.

Тепер настала черга тата і пана Патронташа переконувати Бека, що все буде добре. Вони навіть сказали, що ми всі за нього та його родину свої життя віддамо й оком не змигнувши. Щира правда. Я б віддала. Бек довго мовчав. Міг би розсміятися нам в обличчя, але не зробив цього, – ще один доказ його пристойності. Лише оглянув свою горе-армію у бункері. «Думаєте, ви зможете боротися з росіянами? Хоча, до біса росіян. Навіть українські виродки вас на шматки розірвуть». Звісно ж, він мав рацію. Безглузда ідея. В мене не було зброї. Я мала ложку, виделку та емальовану тарілку. Ваги мала не більше ніж сорок кілограмів. Коли попереднього разу прибирала нагорі, то побачила своє відображення. Я виглядала краще за деяких інших мешканців бункера. Але гляньмо правді у вічі: проти кровожерливого українця я мала не більше шансів, ніж кролик.

Тато сказав: «Можеш схватися тут із нами».

Бек покачав головою та пішов обговорювати справи з Юлією. За кілька хвилин він повернувся повідомити, що

рішення прийнято. Юлії страшно, тож вона поїде з Алою в понеділок. Я почала рахувати години до понеділка. Як довго Бек зможе бути з нами без Юлії та Али? Це якщо він справді залишиться. Він же може поїхати з ними у понеділок або за ними через кілька днів. Залишить нам їжі та води на кілька днів наперед і приєднається до родини. Щоразу після повернення з містечка він розказував нам про ту або ту родину, що вже втекли. Так, наче готував нас до власної втечі. Бек знову й знову обіцяв, що не покине нас, але його обіцянок було замало. Я боялася, що в нього просто не буде вибору. Я усе розуміла, але боялася його від'їзду більше, ніж будь-чого. Його присутність сама по собі заспокоювала: від голосу до знайомих кроків і свисту над нашими головами. Одного дня він просто вийде з будинку та зникне. І ми з цим нічого не вдіємо.

Тож ми усі з острахом чекали понеділка. Мене розбудив плач Али. Мабуть, то вона прощалася з батьком. Я сподівалася, що вона зазирне попрощатися і до нас. Мені дуже хотілося подякувати їй за все, що вона для нас зробила. Ми завдячуємо їй життям. У люк постукали. Патронташ відкрив його зі скрипом та стогонами: він добре усе змайстрував, але через тепле повітря нагорі та вологе унизу дерево за ніч набухало. Більше непомітно винести відра під носом у залізничників не вийде. Я очікувала побачити Алу, але то був Бек. Ала все ще плакала.

«Потяги не ходять. Вони не можуть поїхати. Залізничників немає вдома, та часу в нас обмаль».

Я не зрозуміла його слів. І вже коли побачила, як Юлія передає вниз хліб і картоплю, усвідомила, що Юлія та Ала готуються за потреби ховатися тут із нами. Бек передав у бункер вісімнадцять хлібин, шістьдесят кілограмів картоплі та мішок солі. Солі! Вона ж зараз цінніша за золото. Я стільки їжі вже років три не бачила. Бек не розповідав, звідки він усе це здобув. Мені було навіть складно уявити вартість цих продуктів. А навіть якщо й мати гроші – де це

все зараз купити?! Бек пішов у будинок і за хвилину передав татові та пану Мельману Юліїну швейну машинку. Вони поставили її у дальній бункер, на іншому кінці «парку». То був найбільший скарб Юлії. На мить я припустила, що їжа лише для Юлії та Али, але Бек одразу сказав, що тут на всіх.

Коли Бек вибрався з бункера через люк, я почула, як він бурмоче щось про братову вдову; Юлія у відповідь закричала так, наче їй в обличчя окропом плеснуло:

– У моєму будинку? В моєму будинку? Ідіть до біса разом зі своєю шльондрою!

– Ми не можемо відмовити! Вона кривна рідня!

– Не моя! І не твоя! Здурів? Вона ж зустрічається з одним із блакитних шинелей. З українцем. З поліцейським! А ти їй таємниці довіряєш? Щоб моє життя та життя твоєї доньки опинилися в руках тієї хвойди? Вона тобі дорожча за доньку? Я знаю, що до мене тобі байдуже, але це ж твоя донька, на Бога!

Бек не втрачав самовладання:

– Хай краще помре?

– Хай про неї отой із блакитних шинелей турбується! Вона ж нащадок польської знаті! Він, певно, ще й вірить у це. Брехуха!

– Вона була одружена з моїм братом.

– Ага, а з тобою вона часом не була одружена? З мене досить! ДОСИТЬ! Чуєш мене!

Юлія вибігла до Алиної кімнати й бахнула дверима. Чому Бек вирішив, що Юлія дозволить його братовій лишитися у бункері? В одному бункері Юлія, Клара та братова. Та ще й Бек тут? Та їм чотирьом в усіх бункерах на світі буде затісно. Я щодня стикалася з сюжетами, яких у жодному романі не зустрінеш.

Бек просунув голову в отвір і сказав панові Патронташу: «Поможи мені. Ти маєш її переконати. Вона тебе послухає». Пан Патронташ не міг сперечатися з Беком. «Піднімайся. Поговори з нею. Я постережу від залізничників».

Дружина Патронташа нахилилася до чоловіка: «Що ти казатимеш? Що робитимеш, щоб переконати?» – «Благатиму, благатиму, а потім ще благатиму».

Він виліз крізь люк і пішов із Беком.

Поки залізничники не повернулися, ми мусили скористатися можливістю та приготувати картоплю й винести відра. Тож усі взялися до щоденної роботи, поки наш посол пішов укладати мирову угоду. Зигуш дістав свого кишенькового ножа і кидав його раз за разом у земляну підлогу. Це усіх бісило, але це була його єдина іграшка, тож нікому навіть не спало на думку просити його припинити. Він знав, коли можна гратися ножиком. А інші діти знали, що краще не просити його ділитися.

Картоплю зварили, з'їли, а пан Патронташ іще не повернувся. Коли Бек засмучувався, то починав міряти кроками будинок. Від початку розмови Патронташа та Юлії він не зупинявся ні на мить. Кожного кола підлога рипіла на тому самому місці. Майже як вальс. Раз-два-рип. Раз-два-рип. Раз-два-рип. Його мотання з кінця в кінець на додаток до Зигушевої розваги з ножем доводило усіх в бункері до сказу. Патронташ повернувся лише за годину.

Він досяг успіху, тож Бек віддячив горілкою. Лола спитала, як йому вдалося переконати Юлію? Пан Патронташ відповів, що спочатку намагався достукатися до її розуму. Що для всіх краще, якщо братова буде з ними у бункері. Що якщо її не взяти, вона може розізнитися, а отже шанс, що вона розпатякає про бункер своєму коханцеві-поліцейському, в цьому випадку вищий. На його думку, Юлії було геть байдуже, що трапиться з нею, Беком, нами, взагалі усіма. А тоді Патронташ сказав їй: «Ми то своє пожили. Але ж подумай про дітей». Схоже, сили та терпіння Юлії вже майже вичерпалися. Дотепер вона була нашим життєдайним джерелом, що ніколи не пересихало. Немає слів, щоб описати її доброту. Я любила Бека, він був нашим святим. Але не святим для своєї дружини. Ніхто не проходив через те, що вона від нього терпіла.

Я не знаю, чи вплинула сварка Юлії та Бека якимось на Клари. Чи, може, Юлія стала тепер інакше її сприймати. Знаю тільки, що відбулося диво. Клара стояла у прорізі люка і про щось просила Бека. Юлія помітила їх і спитала, чи може поговорити з Кларою. Спитала спокійно та приязно. Хоча зазвичай спілкування Клари та Бека викликало в неї несамоовиту лютю. Бек не знав, як реагувати. Зрештою, залишив жінок і вийшов із кімнати. Їхньої розмови я не чула. Однак я ще не бачила такої кількості напружених очей та вух, нашорошених у їхній бік. Ми так не завмирили, навіть коли есеєсівці квартирували нагорі.

Наше виживання залежало від стосунків цих двох жінок. Ніколи не знаєш, у який бік хитнеться маятник. Хоча, якщо вже зовсім щиро, то мені просто дуже хотілося знати, про що ці двоє розмовляли. Сунути носа в їхні справи. Нам усім було цікаво. Інтрижка тривала вже чотирнадцять місяців. А говорити про неї вголос ми не могли. Майже рік тому Лола кинула: «Слава Богу, що він не обрав мене». Оце й усе обговорення. Ми перемелювали до дрібниць кожен метр території, захопленої або відвойованої у цій війні. Але ці дві жінки вели свою війну мовчки. Дві найкращі подруги навіть словом більше не прохопилися. До війни такий гріх призвів би до відчуження та суспільного осуду. Нагорі відбувалася вирішальна битва. І я не знала, чого від неї чекати. Юлія гнівалася більшою мірою на Бека. Та Клара ранила її глибше. Юлія ж бо очікувала (або й терпіла) невірність від Бека. Як той артрит, що покрутив її пальці. Його не уникнути, тож треба лиш терпіти. Клари, натомість, вона вважала подругою. Майже сестрою. А між сестрами діють неписані правила. Щось набагато глибше за «що буде, те й буде». Глибше за дивні, незрозумілі мені прагнення жінок і чоловіків. Мій дід мав щось подібне на увазі, коли закликав Юзека не «знеславлювати дівчини». Я вже дізналася, що Юлія будувала власне життя на довірі та вірності. Вона б за Клари життя віддала. Останні п'ятнадцять місяців –

беззаперечний доказ цього. Мені здалося, що серце Юлії розбила саме Клара, не Бек.

У люк звисилися ноги Клари. Її брат допоміг спуститися. Обличчя Клари було в сльозах. Хоча до жодного з нас уже давно не можна було вжити слово «осяйний», кілька митей її обличчя нагадувало обличчя молоді дівчини. Цілковито безтурботне. Клара перелізла на своє місце, витягнула ноги й сперлася спиною на стіну. Вона жодним словом не обмовилася про розмову з Юлією. А жоден із нас не запитав. Про все, що нам варто було знати, промовляло її обличчя.

Згодом у люк зазирнув пан Бек. Він попросив Зося піднятися нагору. Вона озирнулася на маму та мене. Я почула, що братова вдова вже зайшла у будинок, але що мав на думці Бек, лишалося загадкою. Однак ми обоє кивнули, дозволяючи Зосі піти. Бек завжди ставився до неї як турботливий дядько: балував, називав різними пестливими іменами, гладив її світлі кучері своїми шершавими руками, завжди мав для неї цукерку. У бункері Зося навчилася двох чеснот: тиші й довірі до Бека. Пан Бек взяв її на руки з рук Патронташа: «Гайда, Зосько, маю тебе з деяким познайомити».

Тоді ми почули, як він каже: «Зоська, це дружина мого брата. Її звати Маня. Можливо, вона трошки поживе з вами внизу». Так ми вперше почули її ім'я. Нечесно, що її звуть так само, як і мою сестру. Я вирішила, що не називатиму її Манею. На знак солідарності з Юлією пообіцяла собі називати її лише «братова». Бек говорив далі: «Я подумав, що з усіх, хто мешкає внизу, вона захоче познайомитися саме з тобою».

Голос братової, що раніше здавався мені безсоромним, раптом пом'якшав: «Я так рада з тобою познайомитися. Ти така красуня».

Бек тихенько попросив: «Зоська, можеш розказати Мані, як ти опинилася внизу?».

Коли я почула запитання, в мене аж серце зупинилося. Карі очі Зигуша завмерли на крапці десь під ногами. Він заприсягнувся захищати меншу сестричку; зараз він бажав би бути з нею нагорі. Я перелякалася за Зося і розлютилася на Бека. Як він сміє змушувати її згадувати усе? Зося мовчала. Частину історії я чула від Зигуша. Решту історії про останні дні гетто, смерть Учки та малу одіссею дітей склав з уривків Бек. Однак я ніколи не чула, щоб про це розповідала Зося.

Голос Бека став зовсім ніжним: «Усе добре, маленька. Не бійся. Розкажи». Зося за останній рік не сказала ані слова. Хіба пару складів вимовила. Вона переважно кивала або качала головою замість «так» або «ні». Я вже й забула мелодійне звучання її голосу. Звук її голосу повернув мене в часи, коли Зося лише вчилася говорити. Я приходила до них у гості без попередження, а маленька Зося, щойно бачила мене, починала радісно торохкотіти: «Кларочка, Кларочка». А тоді стрибала мені в обійми.

Вона заговорила: «Мама плакала й усміхалася, взяла мене на ручки. Вона сказала, що нам треба трохи побути в іншому місці. Вона віднесла мене у кімнату поруч, потім на сходи, потім на горище. Вона сказала, що так краще, безпечніше. Дала мені шматочок хліба. Тоді пообіцяла, що скоро повернеться. Вона мене цілувала, а тоді сказала Зигушу, що він тепер голова родини і мусить про мене піклуватися. Вона пообіцяла скоро повернутися і знову мене поцьомала. Потім вона пішла. І не повернулася, як обіцяла. Я плакала. Я так довго плакала...».

Мама не витримала. Вона сховала обличчя в долонях. Зигуш плакав. Я теж. Її голос нагадав нам усім про Учку, – в уяві її донечки ще живу.

«Мама не прийшла. Ми кілька днів чекали, а вона не прийшла. Зигуш казав мені не плакати. Але я не могла, – я скулчила за мамою. А ще я боялася. Весь час я чула постріли, а люди кричали, і я боялася, що то мама кричить. Я боялася, що її вб'ють, як і всіх. Тоді прийшов дядько Дудьо. Він сказав,

що мама тут, і Зигуш має мене відвести. Дудьо сказав, тут буде багато друзів; вони нас захистять і не треба боятися. Зигуш пішов із горища, тільки коли намотав на себе усю нижню білизну. Дядька Дудьо це насмішило. Ми йшли повз велику церкву й чули співи. Потім прийшли сюди. А мами тут немає. Кларочка сказала мені, що мама з тіткою Розою, що ми скоро побачимося. Я дуже хочу побачити маму». Її голос затнувся, і я зрозуміла, що вона повернеться у сльозах.

Братова сказала: «Яка ж ти хоробра дівчинка. Я ще ніколи не зустрічала такої гарної та хороброї дівчинки». Тепер я зрозуміла, чому Бек покликав Зося нагору. Він хотів, щоб братова точно знала, кого саме зрадить, якщо видасть нас. Бек не до кінця їй довіряв, тож хотів пробудити в ній совість перед тим, як дозволити ховатися з нами. Зося мала стати таким будильником. Він дав Зосі цукерку та передав її униз мені до рук. Поки я допомагала їй злізти назад у бункер, Зося сказала, що тітонька добра. В очах у неї досі стояли спогади про маму. В її очах я бачила Учку.

Раптово потеплішало, а з теплом почалося очікуване вторгнення вошей. При світлі ми могли принаймні збирати кровососів один з одного. Тут особливо відзначилися діти. Зигуш і Зося мали справу на години, їхні очі аж косили від напруги. Лола та Артек вибирали вошей один з одного, і було помітно, що між ними щось відбувається. Не знаю, чи я єдина помітила надмірну приязнь, але точно знаю, що Лола б ніколи не дозволила собі або Артеку скомпрометувати себе у нашому тісному суспільстві. Вони знайшли один одного – я цьому щиро раділа. Лола стала мені кимось на зразок зведеної сестри. Її щастя робило й мене щасливою.

На початку квітня Бек розповів нам (коли приніс продукти), що фон Паппен наказав усім *фольксдойчам* поїхати. Начебто вони потрібні для роботи в Німеччині. Бек та Ала не мусили виїжджати, бо працювали на складі спирту й на пошті; однак фон Паппен сказав їм, що вони можуть поїхати,

якщо захочуть. Протягом усього минулого місяця Бек розповідав нам, що трохи не кожен його знайомий або друг та їхні родини вже виїхали тим або тим потягом. Та Беки все ще лишалися. Хоча Ала й не могла поїхати залізницею, вона все одно ходила на вокзал, провести західні потяги. Якщо вона ходила просто подивитися, як вони їдуть, можу тільки уявити, як же їй хотілося сісти на один із них.

Війна завершиться за кілька місяців. Ми це розуміли. Ми не розуміли, що станеться з нами раніше: викриття чи звільнення. Такі собі перегони між свободою та смертю. Кожна новина про російський наступ і німецький відхід тиснула на Беків із новою силою. Ала розуміла, що в неї теж не лишається часу на роздуми. Вільна, молода, гарна. Ми сиділи у пастці, вона ж не мала жодної причини лишатися у Жовкві, крім своєї доброти. Коли Бек пішов, я усвідомила, що хоча наші життя були цілком у їхніх руках, тепер вони також довірили свої життя нам. Не знаю, чи змогла би я зараз Алі в очі дивитися.

Залізничники пішли, а ми почули стукіт у люк. Коли Патронташ відкрив, ми зі здивуванням побачили Юлію. Вона тримала дві таці. Напевно ж із картоплею. А потім ми впізнали запах м'яса: вона десь знайшла й засмажила шматок телятини. Я вмирала з голоду. Мені так хотілося тої телятини. Але я розуміла, що ціна буде ще гіршою, ніж того року з яблуками. Тільки картопля. Картопля та хліб. Оце й усе, що може витримати мій шлунок. Смачний аромат смаженого м'яса із золотистою скоринкою вабив, але з'їсти щось подібне було би безумством для будь-кого з нас. Вісімнадцять осіб із неминучим розладом шлунка в будинку, повному нацистів, і без можливості регулярно спорожнювати відра.

На іншій таці ми побачили маленьку смажену курячу шийку, миску солоної води, трохи гірких трав і крихітну мисочку яблук, змішаних із подрібненими волоськими горіхами.

Це ж усе страви для *Седеру*¹³⁰. Де вона їх знайшла, певно, лишиться таємницею. Ми знали, що вже Песах. Тато старанно стежив за календарем релігійних дат. Але Юлія пам'ятала про свято лише заради нас, – і ми широко цінували її турботу.

Ота перша таця містила страви для нас. Я тримала в руках повну тарілку їжі, але шматок не ліз мені в горло, хоч я й мусила поїсти. Щодня я думала про сестру. Кожен погляд на Зигуша та Зосю викликав спогади про Учку. Цього святкового дня їхня присутність була майже фізичною. Нестерпно відчутною. Як один із тих снів, що аж занадто реалістичні. Привабливі та настрашливі водночас. Однак я жадала відчувати присутність їхніх душ, навіть попри важку ціну гоювання.

Ми скуштувати страви і навіть не пояснили дітям значення гірких трав, *харосету*¹³¹ та інших речей із таці для Седеру.

Вранці нас розбудили ревіння літаків і гуркіт вибухів. Росіяни бомбили Львів. Я й не уявляла, що вибухи можуть бути настільки потужними, щоб нашу землянку трусило. Майже миттєво зникла електрика. Мабуть, влучили у станцію. Ми мали б радіти, однак, як і решта подій, ця перемога мала два боки. Бомбардування Львова означало, що ми сидітимемо в темряві та без їжі.

Майже одразу після завершення бомбардування Бек повернувся додому з Великодньої гостини у братової. Він хутко спустився до нас у бункер, щоб похвалитися рушницею, яку дістав для захисту. Це вже друга. Я розуміла, що вони не гарантують нашої безпеки, але сподівалася, що зброя до-

---

¹³⁰ На Песах влаштовують спеціальну трапезу, яка має назву седер (з іврити – порядок), під час якої вживають перелічені страви. Ці страви мають символічне значення: шматочок смаженого м'яса на кісточці нагадує про пасхальну жертву, солоня вода – про сльози рабства, пряні трави – про гіркоту єгипетського рабства, суміш із натертих фруктів (у Східній Європі зазвичай яблук) і горіхів – про глину, яку використовували для виготовлення цегли раби-євреї в Єгипті. Крім цього, були ще круто зварене яйце як символ жертвоприношення в Єрусалимському храмі, зелень на позначення безправного становища євреїв у єгипетському рабстві, а також вино або виноградний сік.

¹³¹ Харосет – суміш із натертих фруктів і горіхів (див. попередню примітку).

дасть Беку впевненості, щоб лишатися з нами. Я помилилася. Він глянув на Клару і сказав: «Я все обміркував. Я цього не витримаю. Українці – справжні виродки. Я мушу приєднатися до партизанів, поки вони не вибили усіх до останнього ляхів у Жовкві. Я ж не боягуз, щоб відсиджуватися. Навіть у дзеркало дивитися вже на себе не можу. Та ви не хвилюйтеся, сестра Юлії Марія подбає про вас». Марія б і з десятою частиною усіх Бекових турбот про нас не впоралася. Я впевнена, що вона зникне з першою загрозою. Я вже не почувалася незалежною людиною. Я почувалася відображенням Бека. Якщо він сумував – я сумувала. Якщо почувався впевнено – я так само. Якщо хотів убивати українців – і я цього хотіла. Якщо Бек плекав надію – я теж її плекала. А якщо ні, то й мене поглинала безнадія. Мені інколи здавалося, що якби я глянула у дзеркало, звідти б на мене подивився він, а не моє відображення.

Коли залізничники пішли з дому наступного разу, тато, пан Мельман і пан Патронташ переповзли до дальнього бункера, де мешкали Штекелі. Вони нарешті вирішили попросити в пана Штекеля грошей. У Бека закінчилися золоті. На чорному ринку не було вже чого продати, та й не лишилося покупців. Батон хліба коштував стільки, що навіть Штекель не міг собі цього дозволити. Я не могла зрозуміти, чому чоловіки просто не взяли гроші у пана Штекеля, коли ми голодували. Уявити собі не могла, щоби хтось відмовився ділитися у цих умовах. Я знала, що пан Штекель ще платить Бекам «орендну плату». Ми також платили, поки мали гроші. Навіть Бек, який життям своїм ризикував заради Штекелів, не попросив у них жодного золотого понад домовленості. Штекелі ж бо надто *балебатіш*¹³², надто «міщани», коли йдеться про їхні інтереси.

Моя б воля, я б за дві хвилини випросила в них кошти. Якщо потрібно – то під дулом Бекової рушниці. В кожній із

¹³²Балебатіш (їдиш) – господарський, господарливий; міщанський, обивательський, людський.

трьох родин голодували маленькі діти. Попри це, чоловіки чекали аж дотепер. Тато повернувся за кілька митей. Спочатку пан Штекель різко відмовив їм, але згодом віддав сяючий золотий англійський фунт стерлінгів. З таким самим успіхом міг би дати їм камінчика або вуглинку. Спроба купити щось із цією золотою монеткою неминуче приведе до нашого будинку кожного поліцейського, блакитну шинель та гестапівця, що ще залишилися у Жовкві. Їжа, куплена на цю монету, стане останньою вечерею. Чоловіки, однак, дивилися на неї, як на Божу благодать. Коли Бек спустився, вони показали йому монету, однак він відмовився нею скористатися. Усім до цієї монетки зась. До війни та навіть ще кілька місяців тому фунт стерлінгів вартував у золотих значно більше, ніж реальний курс обміну. Тепер же страх переборов жадобу. Тато попросив Бека не хвилюватися щодо монети. Допоки Бек із нами, ми можемо терпіти голод. У відповідь Бек лише промовчав. Ми не знали, як це сприймати. Та і як могла нікчемна однофунтова монетка втримати Бека поруч? Я боялася, що Беки поїдуть, ще більше, ніж боялася нацистів. Поки Беки тут – ми ще маємо шанс. Нарешті він узяв той фунт із татових рук зі словами, що спробує знайти когось, вартого довіри, щоб обміняти його на золоті.

Напередодні 18 квітня, дня вбивства Мані, я лягала спати з важким передчуттям щодо завтрашнього дня. Попри спеку та нещадність вошей я примудрялася хоч трохи спати ночами. Та не цієї ночі. Мама й тато лежали поруч зі мною у повній тиші. Вони теж не спали. Вранці ми промовили *йорцайт*, поминальну молитву, та запалили на її пам'ять одну з кількох свічок, що мали. Я міркувала, чи бува не пощастило моїй меншій сестрі. Адже її страждання були не такими довгими, як наші. Однак я також знала, що Маня би боролася за кожну мить свого життя. Я мусила вижити заради неї. Боротися за кожну мить, як це робила б вона. Здатися зараз означало би зрадити пам'ять про неї. Я житиму за нас обох.

У двері знову постукали. Я почула, як четверо солдатів повідомляють Бекові, що в нього нові постояльці. Вони пройшли по всьому будинку, кімната за кімнатою, уважно усе роздивляючись. Їхній вибір припав на кімнату саме над нашим люком. Один із них, власне, стояв на люку, коли казав: «Ця кімната нас влаштує». Якщо солдати облаштуються у цій кімнаті, нам лишиться хіба що підпалити каністру із бензином. Та почувся щирий і ніжний голос Юлії: «Будь ласка, панове, якби ми з чоловіком могли лишитися у своїй кімнаті... Ми були би дуже вдячні». За мить тиші добрий голос, що, як я дізнаюся згодом, належав Норберту, відповів: «Ми не хочемо виставляти вас. Селіть нас будь-де. Нам не звикати. І не хвилюйтеся, ми не плутатимемося під ногами. Більшу частину дня нас не буде в будинку». Усі вони так казали, поки не призвичаювалися до комфорту, Бекового радіо та ігор у карти, які тривали попри те, що картярський стіл стояв на сипучому піску, а кулі літали у гравців над головою.

Розділ 14

НАШІ СТРАЖДАННЯ ЛИШЕ ПОЧИНАЮТЬСЯ

23 квітня – травень 1944 року

9 травня, вівторок. Можна припустити, що якщо дивитися смерті в обличчя так часто, як оце ми, то звикаєш. Та з нами усе якраз навпаки. Чим більшою є небезпека нашої загибелі, тим нам страшніше. Попри усе хочеться жити. Будь-якою ціною. Щодня ми дивимося смерті в обличчя. Кожен день має свою історію. Якби хоч мати вирок, знати, скільки нам лишилося страждати. Однак ми сидимо тут і навіть не знаємо, чи не марні наші страждання.

Бек поселив солдатів поруч зі своєю спальнею; Ала, натомість, переселилася до батьків. Солдати спатимуть прямо над спальним місцем Лоли, Гедало, Куби, Артека та Штекелів. Імена залізничників я за два місяці жодного разу не чула. Проте імена солдатів дізналася за лічені хвилини: Норберт, Дітер, Ріхард і Ганс. Тепер над нами живуть шестеро німців, тож дістати воду, їжу та спорожнити відра просто неможливо. Коли немає залізничників – вдома солдати. І навпаки. Будинок схожий на одну з тих театральних коме-

дій, де герої весь час вбігають і вибігають із дверей, лише якимось дивом не стикаючись у безглуздій гонитві. Щоправда, комедія над нашими головами має смертельні наслідки.

Норберт кинув своє спорядження на підлогу й одразу почав крутити радіо, аж поки не налаштував станцію з популярною музикою та оперетами. Спів не забарився: крізь підлогу до нас пробився чистий і потужний тенор. Більшість людей, навіть якщо вони в захваті від свого голосу, трошки соромляться співати, особливо у присутності інших. Однак Норберт співав так, наче хотів, щоб його почули в усіх ложах. Здавалося, він знає усі пісні з радіо. Це була, певно, найдивніша мить мого життя. Я не знала, хто такий цей Норберт, як він виглядає, звідки він і чи не з тих німців, що хваляться перед Бекком своєю майстерністю у вбивстві євреїв. Я знала лише, що за такий голос люди ладні були б платити. Востане музика так сильно зворушувала мене три роки тому, коли на концерті співала Маня. Я не хотіла, щоб мені подобався цей голос. Щоб мене зворушував чоловік, який, можливо, убивав євреїв. Та я не могла нічого вдіяти. «Сьогодні ти моя», «Моя пісня шириться світом», «Ти наснага мого серця», «Сьогодні я щасливий» – усі ці відомі німецькі пісні у стилі кабаре змогли оминати прискіпливих цензорів. Я чула їх по радіо до війни й під час перебування у бункері. Слухання музики крізь підлогу було одним із небагатьох доступних нам способів відпочити; музика давала можливість відволіктися, поринути у свої думки. Але спів Норберта – то наче квиток на концерт у перший ряд. Слухання Шубертової «Доньки млиняря» викликало тепер страх і захват водночас.

І ти також ридала,
І твої очі такі вологі,
З вікна сльоза упала,
На місці тому рожа розцвіла.

Усі відчували те саме. Пісня про смерть і втрачене кохання викликала в мені емоції, які я воліла поховати. Як сміє

німець співати таким прекрасним голосом, тримаючи пальця на гачку та єврея на прицілі!

Мама так засмутилася через кількість солдатів нагорі, що втратила свідомість. Однак ані я, ані тато не наважилися переповзти до неї на допомогу: ми боялися, що нас почують нагорі, попри увесь той гамір. Життя у бункері навчило мене опиратися найприроднішим покликам, тож я просто спостерігала, як піднімаються та опускаються мамині груди, – так, немов вона мирно спить, і сподівалася, що вона прийде до тяти беззвучно.

Щойно усі мешканці вийшли з будинку, Бек зіскочив до нас зі словами, що Бог надіслав армію, щоб уберегти нас і відвести підозри від наших дверей. Не знаю, чи зможу я далі вірити в удачу Бека. У тьмяному світлі я спробувала розгледіти, чи він сам вірив у свої слова, чи просто намагався нас підбадьорити. Але його очей мені видно не було, а потім у двері знову постукали й Бек побіг нагору. Звук зачинення люка заглушили кроки Бека, що біг до дверей. Готель переповнений. Я не розуміла, як можна ще когось сюди підселити. Однак стукав не черговий гість. То був нацист-поліцейський.

Він наказав Беку пройти з ним до коменданта поліції. Негайно. Бека вже кілька місяців не тягали до відділка поліції; ще й цей поліцейський якийсь новачок. Бек пішов за ним, насвистуючи, але ми не повірили в його безтурботність. Мешканці бункера перебирали зловісні причини виклику одна за одною: хтось доповів, що він переховує євреїв; що він має справи з партизанами; його забрали за продаж англійських фунтів на чорному ринку; він вкрав горілку; решта гріхів, прирівнюваних до державної зради. Зазвичай ми чули сміх, балаканину, дружне вітання та головне – причину виклику. Я молилася за Бека так, як молилася за Учку, Маню, Зигуша та Зосю. Я молилася за нього, як за найближчих і найдорожчих.

Чекання на Бека та нашу долю в темному бункері стало нестерпним. Від часу першого бомбардування Львова десь тиждень тому не можна було передбачити, чи буде електрика. Я не знала, Бек повернеться неушкодженим чи натомість поліція виламає двері та вб'є нас. Відколи Бека забрали, ми всі настільки знервувалися, що я боялася за наш здоровий глузд. Пан Патронташ знову взявся рахувати секунди, хвилини, години та дні у своєму блокнотику. Гедало шалено щось записував, але відмовлявся нам показувати. Лола затискала собі рота, стримуючи сміх. Що більше усі на неї дивилися, самими очима благаючи припинити, то сильніше її розбирало. Вона мусила відвернутися до стіни, і насилу-таки заспокоїлася. Мабуть, у неї істерика. Бо ж нічого смішного від ранку не відбувалося. Штекелі нервово стискали в руках свої капсули з ціанідом, – вони так за кожної небезпеки робили. Зося схопила подушку, сама накрила собі нею обличчя і почала тихо ревіти. А ще ж мама лежала на землі непритомна. Принаймні, цього ранку дали світло.

Коли ми лишилися в будинку самі, я попросила Лолу пояснити, чому вона так несамовито сміялася. «Я роззиралася навколо й побачила, що всі-всі посивіли, тож мені стало легше щодо власного волосся».

Вона мала рацію. Раніше я цього не помічала. Мама, тато, Мельмани, Артек, Гедало, Патронташі – усі геть посивіли. Лише дитяче й моє волосся зберегло хоч якийсь колір. Де-хто глянув на Лолу так, наче в неї нервовий зрив. Та я зрозуміла. Не можна було контролювати безглузді думки, що вирували в наших головах. Проте ми мусили поводитися дисципліновано, контролювати свої страхи та підозри, – інакше спільнота, яку ми створили у бункері, розвалиться. Сміх Лоли – це як свист чайника. Ознака, що всередині неї закипіли почуття. Я розуміла її почуття. Іноді я й сама відчувала, що не витримаю більше ні секунди. Якщо в такі миті нагорі

були якісь відвідувачі, я готова була кричати на весь голос та бити кулаками об стелю, аби усе нарешті скінчилося. Бек розказував нам, як євреї у гетто та таборах кидалися на колючий дріт. Якби не бункер, я повелася б так само.

Певно, дорогою Бек зустрівся із солдатами, бо додому вони повернулися разом. Він насвистував «Добре все...». Принаймні ми знали, що з ним усе добре й ми поки що не трупи. Щоб дізнатися, чому комендант поліції хотів бачити Бека, нам доведеться зачекати, поки солдати, а за ними залізничники, не підуть із будинку.

Коли Бек нарешті зміг спуститися до нас, він розповів, що йому окрім звичайної роботи наказали ще й вартувати на залізничній станції. Він, мовляв, усе ще вірний *фольксдойч* і невід'ємна частина місцевої німецької воєнної машини. Йому видали зброю, тож він пообіцяв за першої ж нагоди передати нам одну зі своїх рушниць. Не знаю, чи хоч хтось із чоловіків у нашому бункері хоч колись стріляв зі зброї. Та Бекові повелосся, а отже ми теж відчули полегшення. Він також сказав, що солдати пообіцяли не завдавати прикростей Бекам, бо більшість часу перебуватимуть на своїй роботі – готуватимуть німецький мотопарк до відступу. Щойно я почула про їхню роботу, зрозуміла: вони тут до останнього. Прибуття цих солдатів спричинило для нас стільки змін, що попри страждання попередніх сімнадцяти місяців я відчула, що наші нові, справжні страждання тільки починаються.

Щоб ми мали змогу поїсти, мала трапитися ціла низка подій. Мала бути електрика. Солдатів і залізничників не мало бути в будинку. Беки мали знайти досить їжі для вісімнадцятьох осіб. Бек мусив ввести пайку для кожного з мешканців бункера, навіть для Штекелів. Він сказав, що кожен отримує лише кілограм картоплі та триста грамів хліба на день. Хоч триста грамів хліба заледве достатньо, щоб ми не голодували, я сумнівалася, що Бек зможе дістати хоча б стільки.

Удома постійно лишався хтось із солдатів чи залізничників. Тож спорожнювати відра стало взагалі неможливо. Чоловіки мусили викопати траншею вздовж дальнього краю бункера і накрити її дошкою. Такий ось наш новий туалет. Запах нас неодмінно видасть. А як може бути інакше. Скільки в нас лишилося днів, тижнів чи, може, місяць? Траншея стала ще одним мірилом нашої безвиході. Та що ще нам було робити? Від початку квітня в бункері стало жарко, душно й нестерпно волого. Тепер ми вдягли літні костюми: нічна сорочка з голою спиною для жінок і вкорочені труси або шорти для чоловіків. Стало настільки спекотно, що ми весь час (крім їжі та сну), годинами упродовж кожного дня, мусили обвіюватися шматками картону, аж допоки руки не зводило від болю. Ми починали махати зі швидкістю крилець колібри, однак дуже швидко легенькі листки картону перетворювалися на листи заліза. Коли залізничників не було, Беки відкривали наш люк, щоб впустити трохи повітря. Однак тепер навіть ці миті перепочинку від спеки були нам недоступні. А я чекала на них не менше, ніж на їжу та воду. Спека мучила, ми не могли нормально дихати.

Єдині миті тимчасового полегшення для нас усіх – це кількагодинний сон. Солдати й цього нас позбавили. Ми так боялися, що вони почують храп, кашель або чхання, що мусили змінити правила сну. Штекелі, Гедало, Куба, Артек та Лола спали у частині бункера прямо під кімнатою солдатів. Ми не забрали звідти опорних стовпів і не вибрали так багато землі, як в основній частині бункера. Місця вистачало лише щоб лягти. Лола почала хропіти, а Кубина астма значно загострилася через спеку. Він казав, що через цвіль. Насправді, байдуже, чому, та Куба почав кашляти. Голосно. Ми перелякалися, що його кашель розбудить солдатів. Було вирішено, що усі, хто спить у тій частині бункера, мають спати вдень і вартувати вночі. При тямі можна хоч якось контролювати свої дії. Вночі кожен храп, кашель або пчих міг призвести до нашої смерті.

Пан Патронташ порадився з татом, і вони попросили мене помінятися з Кубою місцями. Я не хропіла, тож для усіх буде краще, якщо я спатиму з солдатами над головою. Спати, обіймаючи маляток, було одним із небагатьох моїх задоволень. Однак я мусила без питань помінятися з Кубою. Ми не сумнівалися в тому, що допоможе нашому виживанню. Потрібен був хтось худий і щоб не хропів. Вони попросили. Я погодилася. От і все. Оскільки я не хроплю, принаймні мені дозволили спати вночі.

Минуло лише кілька днів після прибуття солдатів, а ми вже занепали духом. Уявити не могла, що кілька хвилин на день із відкритим люком важать так багато. Попрілості та висипки повернулися, наче чума. Вони вразили усіх. Ми з мамою сильно страждали. З якоїсь причини особливо жорстоко вони атакували родину Патронташів, перетворивши їхні спини на килим болючих яскраво рожевих виразок. Ані сантиметру здорової шкіри. У всіх нас спини постраждали найбільше. Біль означав, що ми не можемо спати на спині. Місця, щоб спати на животі, ми не мали: хоч як намагався, але, лежачи на животі, маєш хоч трошки розправити руки. А щойно повернувся на бік – більше не поворухнешся. Тож біль у плечах, стегнах та колінах став постійним нічним супутником. Чухатися ми не наважувалися. Якщо виразки закровоточать, то неодмінно почнеться зараження – усе через вологість і брак гігієнічних умов.

Та якби Беки нас покинули, усе це планування, пожертви, усе, що нам довелося пережити, – було би марним. Нам нічого не лишалося, як терпіти. Моїми супутниками стали голод, спрага і страх. Тепер усе просто. Я чекаю на вокзалі. Усе залежить від того, який потяг прийде першим. Свобода чи смерть. Чухання, виснаження, біль у руках від картонних віял – усе не мало значення. Просто дрібниці, щоб якось згаяти час, поки чекаю на прибуття котрогось із двох потягів.

Солдати та залізничники пішли у німецький солдатський клуб. Росіяни саме знову бомбардували Львів.

Оскільки будинок стояв порожній, Бек дозволив нам вилізати по кілька осіб, щоб подивитися на спалахи від вибухів. Нічне небо світилося так, як ще ніколи не світилося. Феєрверки, що їх росіяни запускали щотравня, навіть близько не могли змагатися із бомбардуванням, що перетворило ніч на день. Коли бомби перестали падати, а шибка, крізь яку я дивилася, – труситися, небо знову потемнішало. Обрій палав. Крізь ледве розсунуті штори я дивилася на кінець світу. Бек дозволив нам піднятися нагору, щоб збадьорити. Так він піклувався про нас. Із усмішкою самозваного бога він повідомив, що лишилося ще трохи, адже росіяни перетнули Дністер – галицьку річку, що тече Карпатами на південь від Львова.

Бек міг обманути німців, але не нас. Я вмiла читати його очі та голос, як мала дитина вмiє читати мамине обличчя. Я також знала, що в нашому випадку брехня ставала Беку впоперек горла, наче затхле м'ясо, що мусиш виплюнути попри усі зусилля проковтнути. Внизу, у бункері, при світлі свічок (бо електрика знову зникла через бомбардування) він повідомив нам, що гроші знову скінчилися, тож навіть обіцяної пайки не буде. Він також розповів, що українці видали новий ультиматум. Усі поляки мають виїхати з Жовкви до першого травня, або будуть убиті. До першого травня лишилося кілька днів.

Під час розповіді Бек став таким пригніченим, яким я його ще не бачила. Він додав: «Виродки досі виловлюють євреїв. Пані Бернштайн і троє дітей. Інформатор розказав Гестапо, що вони ховаються у клуні у Малачинських». Мама знепритомніла. До війни вона близько дружила з пані Бернштайн. Дізнатися в одному реченні про те, що вона жила та переховувалася, як і ми, протягом сімнадцяти місяців, і про те, що її вбили перед самим приходом росіян, – було занадто. Бек розказав, як Ала просить його поїхати. Ала, як і наша любя Маня, хотіла жити. Вона й так багато для нас зробила. Чи можемо просити про більше? Зрештою, вона ж іще дитина,

лише на три роки старша від мене. Я б не хотіла, щоб вона через мене загинула. Уявити собі не можу, як розривалося Бекове серце кожного дня, коли він мусив обирати між нами, чужинцями, та рідною дочкою, любов'ю всього його життя. Було б дивом, якби пан Бек не поїхав за дочкою. Навіть попри його обіцянки лишитися.

Наступні три дні минули, немов у пеклі. Непроглядна темрява бункера розтягувала кожну мить до нескінченності. Якби мати хоч якесь світло, хоч від свічки, я могла би читати, навчати дітей, шити – робити будь-що, щоб якимось зайняти голову. Тепер же ми запалювали свічку лише на кілька митей, щоб поїсти та потурбуватися про життєдіяльність організму. Решту часу в темряві я не мала чого робити; ми усі могли лише вдивлятися у тоненький промінець світла, що пробивався крізь вентиляційний отвір, та молитися про швидкий кінець війни.

Я проводила час, дослухаючись до розмов солдатів. Голос Норберта втратив свою привабливість. Я чула, як вони говорять про своїх подружок, дружин і дітей. Чула, як Ріхард зневажає війну. Чула, як Ганс вигукує: «Я воюю тут, а союзники до біса бомблять мою родину!». Його дружина та діти жили у Гамбурзі, тож новини та радіоповідомлення про бомбардування Гамбурга його дуже розлютили. Минулого року союзна армада з восьми сотень літаків скинула на Гамбург запалювальні бомби. За кілька тижнів, що солдати мешкали у Жовкві, Гамбург бомбили вже тричі. Ганса я не навіділа. Не лише за антисемітизм, а й за його лінощі. Поза роботою він більшість часу марнував у ліжку. Навіть з одним-єдиним німцем у будинку ми не могли ворухитися, говорити, готувати, ходити на відро. І тим одним-єдиним німцем зазвичай виявлявся Ганс.

Ми сиділи у темряві та слухали, як на горі вже багато годин триває гра у карти. Дім заповнений ушент. Ганс-поліцейський – п'яний і щасливий. Він знайшов у Гансі-солдаті товариша, тож вони вихвалилися подвигами та кількіс-

тю вбитих євреїв. Ганс-поліцейський розважав слухачів нещодавнім здобутком: Бернштайнами. Мама мала слухати, як Ганс, голосно й радісно, наче весільний тост, переповідав, як Бернштайни благали його про помилування. Вони були з біженців, що мешкали у Західній Польщі десь недалеко від тітки Рози, а 1939 року втекли до Жовкви. Пані Бернштайн доводилася родичкою Брітвітцам, що мешкали поруч із Мельманами, – їхній будинок був одним із тих, що згоріли у пожежі. Пані Бернштайн народилася у Жовкві, тож вони з мамою були знайомі з дитинства. Росіяни вже дихали самому Гансові у потилицю, дай Боже, будуть тут за пару тижнів або місяців, а він усе ще полював та вбивав євреїв заради задоволення.

Бек мусив удавати, що чує історію вперше. Ми чули, як він щиросердно вітає Ганса. Його щире захоплення Гансовим везінням звучало переконливо. Та Ганс-солдат не збирався здаватися: він переповів про смерть кожного з сімдесяти п'яти євреїв, яких убив власноруч. Він, виявляється, рахував. Винищення цілого народу звелося до розваги за шнапсом, ковбасою та Юліїними варениками. Я сиділа поруч із Зосою і тримала її. Вона вже не плакала, чуючи жорстокий регіт Ганса і радісні привітання із його досягненнями. Вона в житті нічого крім цього переслідування не бачила. Люди, які намагаються її вбити, обмовляють її через щось, що вона в своєму малому віці навіть усвідомити не може. Єврейське походження для неї нічого не означало. Мені кортіло писати. Я хотіла записати кожне слово, але світла не було. Тож я мусила слухати без свого блакитного огризка від олівця. Я слухала в темряві. Мені дозволено виражати власне горе тільки тихо, а власну лють – безшумно. Бек, натомість, мав сидіти навпроти обох убивць, здавати карти, розливати випивку, подавати їжу та слухати, жартувати, дивитися обом у вічі, поки ми ховалися внизу. Упродовж сімнадцяти місяців ми мусили просто ховатися, день за днем, мить за миттю. Однак Беки, особливо пан Бек,

мусили вести подвійне життя, наче найхитріші шпигуни у найзаплутанішому шпигунському романі. Я не можу усвідомити, як він справлявся. Моя сміливість – ніщо порівняно з його відвагою.

Щойно наступного дня солдати та залізничники пішли на роботу, Бек спустився до нас. Він прихопив пляшку горілки та розлив чоловікам. Довгий час він мовчав. «Вибачте мені. Прошу, пробачте. Сподіваюся, ви не вважаєте, що я був щирим під час розмов учора ввечері. Ви ж знаєте, я так не думаю». Він вибачався перед нами. Він хотів, щоб ми знали, що слова, які він промовив нагорі, – це не його «я», себе справжнього він показував лише нам. Я стільки всього хотіла запитати у Бека. Як йому вдавалося обдурити всіх, прикидатися вірним *фольксдойчем*? Де він набрався сміливості? Як міг так спокійно та природно спілкуватися з нашими ворогами? Я помітила, що він захоплюється Крюгером і Шмідтом. Але інші? Обое Гансів? Чи було Беку страшно? Як він підкорює свій страх? Чи він аж настільки вірить у Бога? Чи аж настільки вірить у власну удачу? І передусім – чому? Чому він ризикує життям заради нас? Іноді він говорив про честь. Він повторював, що українці та німці не мають права вбивати євреїв. Мені однак здавалося, що є й інша, можливо прихована, причина. Я сподівалася, що колись нам випаде нагода про це поговорити, якщо мені стане сміливості спитати.

Відбувалося стільки всього, що я не встигала записувати. Бек подарував мені новий зошит. Коли я писала, сторінки швидко промокали від поту, що стікав моїм обличчям. Мої записи розмазувалися від вологості, тож писати розбірливо стало майже неможливо. Порівняно з рештою, розмазана сторінка не така вже й біда; проте зошит став моїм найціннішим скарбом. Якщо ми загинемо, якщо щоденник знайдуть, жоден вияв Бекової відваги не має бути забутим.

Раптом я усвідомила, що ми в такій самій ситуації, як у день пожежі. Якби й мали іншу схованку, ми ніколи до неї

не добіжимо. На вулиці натовп, як і тоді, в натовпі повно німецьких солдатів, поліції та блакитних шинелей. Наша спроба втечі завершилася б за кілька хвилин. Цивільних мешканців на вулиці майже не лишилося. У кожному будинку по вулиці жили солдати. На татовій олійні жили зо два десятки. Ще більше розбили табір біля цвинтаря; після пожежі з нього було добре видно наш будинок. Будинок стояв на головній дорозі до Львова, тож постійно проїжджали воєнні патрулі та інший транспорт. Поляків не лишилося, тож немає де сховатися, і немає кому нас сховати, якщо ми наважимося покинути бункер.

Бек розповів, що українські поліцейські забирають зброю, арештовують і розстрілюють, кого забажають, і вільно розграбовують польські будинки та майно. Оскільки Аліне переведення до Кракова знову стало можливим, Бек зібрався до лісу, щоб приєднатися до партизанів. Як патріот Бек збирався взяти до рук зброю та воювати проти ворогів своєї держави. Я це розуміла. Я навіть почувалася так само. Якби він покликав мене з собою до партизанів, я би пішла. Я також розуміла, що Бек очікує, щоб хтось із нас сказав: «Йди. З нами все буде добре». Але ніхто нічого не казав. Зрештою, Клара не витримала: «Йди. Йди собі. Тільки перед тим візьми свою рушницю та постріляй нас. Убий нас. Будь ласка». Ми всі засуджували Клару за стосунки з Беком, але саме ці стосунки дозволяли їй казати настільки прямо. Вони також тримали його тут. Я не знаю, чи він кохав Клару. Я не знаю, чи він би нас покинув. Та він би ніколи не покинув її. В середині Бека мав би вирувати ураган. Він був вірним нам, своїй родині та своїй країні. Але він не міг воювати та захищати нас водночас.

Він погодився залишитися. Поки що ми у безпеці. Бек запевнив нас, що вийде, лише якщо фон Паппен його змусить. Він також розказав панові Патронташу, що росіяни захопили Севастополь, Одесу та відвоювали решту Криму. Тепер вони можуть спрямувати сили на північ та захід. У мені знов

забриніла надія. Перекидання російських військ до Вінниці та бомбардування Львова мали стати початком великого наступу на Галичину.

Наступного разу, коли Беки та солдати пішли, пан Патронташ взяв відра нагору, щоб спорожнити. Коли він повернувся, я помітила, що щось негаразд. Після його слів усі мої надії на виживання зникли. Пан Патронташ помітив, що Беки спакували усі свої речі й виставили у коридорі. Чоловік, якому я тепер довіряла, як власному батькові, на якого покладала усі сподівання, брехав нам прямо у вічі. Це могло означати лиш одне. Вони зібралися їхати, не сказавши нам.

Розділ 15

Я ВТРАЧАЮ НАДІЮ

10 травня – 6 червня 1944 року

10 травня, середа. Знову біда. Ланг, який завжди казав, що залишиться, вирішив виїхати... Пан Бек каже, що не поїде, якщо тільки його не змусять. Та ми не знаємо, чи він одного дня просто не покине нас. З дня на день має повернутися Паппен. Що нам робити, якщо пан Бек скаже, що Паппен наказав поїхати?

Ми вирішили, що з Беком, як і зазвичай, має поговорити пан Патронташ.

«Ми хвилювалися, що тебе примусили змінити свої плани».

Пан Патронташ мав особливий стиль спілкування з Беком. Він умів применшити навіть найжахливіші речі. Ось зараз він просто спитав Бека, чи той, бува, не змінив своїх планів. А Бек точно зрозумів, що саме Патронташ мав на увазі та наскільки ми всі нажахані.

Він миттєво заспокоїв нас. «Якщо я пообіцяв не їхати, то не поїду. Ми повитягали деякі речі з підвалу на випадок пожежі. Оце й усе. Якщо вже бомбардують Львів, то й тут

будуть швидше, ніж здається. Не хочеться втратити усе своє майно у пожежі».

Пан Патронташ відповів: «Дякую, що пояснив нам. Ми знали, що має бути якась важлива причина. Розумієш...».

Бек перебив: «Не думайте про це», – і пішов нагору.

Однак його слова не розвіяли усі наш страхи. На відміну від мене, пан Мельман не довіряв Бекові. Не знаю, чи він мав реальні підстави, чи його страх підживлювався пригніченістю та відчаєм, що сочилися з нас, наче піт. Усі ми деградували фізично та розумово. Сиве волосся – то дрібниці порівняно зі шкірою пана Мельмана, що відпадала, як картопляні лушпайки, язвами на маминих грудях, випадінням зубів, кровоточивими яснами, ревматизмом і попрілостями, що атакували нас як одна з десяти кар єгипетських.

Щовечора і до другої-третьої ранку приходили гості, щодня в обід у будинок набивалися охочі послухати радіо. Бек став раптом дуже популярним. Усі його польські друзі постійно питали його порад. Як і завжди, розмова переходила на вбивство євреїв. Ганс-поліцейський бажав опинитися в Угорщині, бо, мовляв, там зараз убивають євреїв, як колись тут убивали. Убивство для нього наче хобі, як катання на лижах і пошук найкращих схилів із найсвіжішим снігом. Ганс-солдат смакував свій досвід у вбивстві євреїв та особливі переваги удушення, пострілів і ножових поранень. Дітер заявив, що не міг би вбити незброєного єврея, але єврея зі зброєю, звісно, убив би. Ала та Юлія подавали наїдки, принесені додому солдатами. Норберт сказав: «Іноді мені здається, що куля – то забагато для жида. Краще рубати їх на шматки сокирами». Не знаю, як Юлії та Алі вдалося не випустити з рук таці з їжею. Я не очікувала таких слів від Норберта. Якщо раніше мені подобалося слухати його спів, то тепер голос Норберта викликав у моїй уяві лише образ чоловіка, що рубає єврея на шматки.

Коли Ганс пішов, Норберт почав розпитувати Юлію, як довго вони вже тут мешкають. Вона м'яко відповіла, що вже

два роки, й перепитала, чому його це цікавить. «Ну, не знаю. Я лежав собі на ліжку, а тоді мені здалося, що чую шарудіння, наче солому перетягують. А тоді, клянуся, звук двох чарок, що стукнулися одна об одну – прямо в мене під ногами. Я ж бо чув про жидів, що ховаються у бункерах під будинками; в них там купа їжі».

Юлія розсміялася: «Ну, я за два роки нічого такого не чула».

Сподіваюся, цього вистачить, щоб переконати Норберта. Якщо ні – він обов'язково поділиться підозрами з Гансом-поліцейським. Я захоплювалася тим, як Беки днями й ночами підтримують увесь цей спектакль. Один хибний крок, одне необережне слово, одна кисла або шокована гримаса – і всім нам кінець.

Юлія поїхала до Львова шукати тютюн на продаж. Поки її не було, земля почала труситися – у Львові вибухали бомби. Майже одразу зникла електрика, протягом кількох днів до цього постачання не переривалося. Я почала молитися, щоб Юлію бомбардування оминули. Вона повернулася неушкодженою, але не могла дістатися до люка, щоб передати нам їжу. Дітер занедужав і валявся у ліжку, тож наступні два дні ми сиділи в темряві без їжі й води. Бідний Патронташ. Від голоду він почав непритомніти. А в нас не було води, щоб йому хоч губи намочити. Тато прошепотів мамі: «Якщо він помре, доведеться ховати прямо тут». Я ще не чула, щоб тато так байдуже говорив про здоров'я своїх друзів. Ми нічого не могли вдіяти, бо ніяк не могли дістати їжу. Співчуття перетворилося на розкіш. Якби їжа була, ми поділилися б із Патронташем. Але їжі не було.

Ми могли лише дисципліновано виконувати дії, потрібні для виживання. Виносити відра стало неможливо, перша траншея також майже наповнилася. Чоловікам доведеться викопати нову, щойно буде освітлення. Єдине місце, де можна було копати, – менш ніж за півметра від матраца Лоли.

Вона навіть не жалілася, коли тато пояснив, де копатимуть. Час знову проти нас. Норберт уже поскаржився Юлії, що чує запах каналізації, та пропонував розібратися з трубами, якщо треба.

Ала повернулася додому щасливою. Вона кинулася до Бека, щоб повідомити, що нарешті їде до Кракова. Бек також зрадив. Новина й справді чудова – для Али і для нас. Адже якщо вона буде в безпеці, шанси, що Бек лишиться з нами, збільшувалися. Інша причина гарного настрою Бека була в тому, що по радію передали, ніби російський фронт наближається, союзники взяли Монте-Кассіно під Римом, а Львів знову бомбардували.

За ніч бункер нагрівся. Ми огидно спітніли, більшість з усіх сил намагалися обвіюватися саморобними віялами. Ми мали б виглядати, як скрипки в оркестрі, що саме заграли алегро. Залізничників, солдатів і пана Бека вдома не було. Юлія поралася нагорі сама; вона відкрила наш люк, щоб впустити трохи повітря. Хтось постукав у двері, і раптом стукіт швидко переріс у грюкання з криками «*Юден, юден!* Де жиди?». Усі одразу знову взялися потом. Юлія та Патрон-таш кинулися до люка, щоб його закрити. Вони наче віддзеркалювали рухи один одного, бігаючи будинком, – знизу та нагорі. Зигуш, що саме грався з паперово-восковими фігурками, завмер прямо під час руху. Ми зупинили все, крім власного дихання. Руки зупинилися в повітрі. Лише Лола шила собі, наче нічого не відбувається. Моя бідна мама втратила свідомість, і ми знову безсилі були їй допомогти. Зося схопила подушку й накрила нею свій рот, – тепер вона завжди так робила, коли лякалася. Вона почала ридати. Поки що тихо, але ритмічно та з надривом. Штекелі схопили свої капсули з отрутою. Я ж крізь страх відчула у жилах лють. Завжди ці двоє лише про себе думають! Ненавиджу їх за це. Артек схопив наше нове надбання – рушницю та кулі, що їх Клара випросила в Бека. В кого, цікаво, він збирається стріляти? У них чи в нас? Я навіть не знала, скільки в нас куль.

Хай радше мене застрелить Артек, ніж тягтимуть вулицями та катуватимуть. Однак не було часу це обговорювати.

Українські поліцейські з криками увірвалися в будинок. Не знаю, скільки їх було, але від тупоту черевиків почали обсипатися стіни бункера. Почався обшук. Ми чули, як хлопають дверцята шаф. Ми чули, як вони простукують усі стіни кулаками, шукаючи порожнини, як рухають меблі, шукаючи прихований люк. Кілька пар черевиків спустилися у лъох, де зберігали дрова. Він був прямо поруч із нашим бункером, але проходу ми так і не викопали. Здавалося, що нагорі тисячі поліцейських. Тим часом вони ображали Юлію: «Де вони? Скажеш – і ми тебе не вб'ємо. Польська сучка. Усім відомо, що вони тут. Ми навіть знаємо, скільки! У тебе тут чотирнадцять жидів! Усьому містечку відомо!». Я навіть подумала, що зараз її битимуть. Мені стало страшно, що Юлія нас видасть, або навіть гірше – що її вб'ють. Однак Юлія трималася та кричала у відповідь: «Та немає тут жидів! У нас тут нацисти живуть!».

До криків доєднався знайомий голос. Наш антисеміт Ганс-солдат верещав на повні груди: «Свині! Та як смієте ви обшукувати дім, де мешкають німецькі солдати?».

Українець відповів: «Вони тут! Нам сказали!».

Ганс, певно, вихопив пістолет: «Ви, блакитношинельні ворюги, сучі діти, шукайте, поки вам не повилазить, бо нікого тут немає! А як раптом я побачу, що хоч одна дрібничка з будинку пропала, – вистежу та пристрелю на місці». У нападі зухвальства Ганс навіть не уявляв, як близько він до смерті. Українці прагнули крові. Якби вони могли уникнути покарання, Ганса б миттєво вбили.

«Сам побачиш. Що ви, німці, знаєте взагалі? Сучі ляхи брешуть на кожному кроці. Тільки відвернись – вони і з твоєю матір'ю злягатимуться. Тут є бункер. А другий – на фабриці виробка-жида. А між ними є тунель».

Ми справді хотіли прокопати такий тунель. Але хто міг розказати про це українцям? Усі, кому ми казали про той

бункер, сиділи зараз тут; плюс кілька близьких друзів і родичів, переважно мертвих. Ми почали здивовано переглядатися. Бекового племінника Владека не видно вже кілька тижнів. А він збирався ховатися з нами, щоб уникнути нацистського призову. Вони вважали його дезертиром, позаяк Владек не з'явився на пункт збору. Він бував у будинку, коли тікав від Гестапо; про нас йому було відомо ще з того першого Різдва. Гарний хлопець, але надто кволий, щоб витримати допит. Однак, якби нас видав Владек, поліція б уже знайшла люк. Від входних дверей до нього було хіба десятків кроків.

Ганс пішов за українцями до фабрики, – там вони знайшли перший бункер, яким ми ніколи не користувалися. Оскільки спіймали облизня, то повернулися до нашого будинку. Лола за весь час ані стіжка не пропустила. Думаю, її холоднокрівність передалася й решті. Вона шила так, наче нікого поруч не було, наче нитка, голка та дрівяні шкарпетки – оце й увесь світ. Патронташ дістав записник і взявся рахувати й перевіряти, скільки хвилин ми вже живемо у бункері.

Я далі міркувати, хто ж нас видав. Якщо здогадаюся, можливо, цей кошмар завершиться. Може, на бункер натрапили діти, коли гралися на фабриці? Лише вчора пан Бек розказав, що цілі банди дітей полюють на євреїв. Один із хлопців помітив підозрілу дірку в стіні: щілину для промінчика світла або вентиляції. Вони покликали поліцію та дивилися, як ті поливають стіни бензином. Під час пожежі з прихованих дверей вискочила група євреїв. Нацисти пошкодували на них куль – просто дивилися, як люди горять живо.

Нарешті українці пішли. Ганс найгрубішими прокляттями осипав їх і їхніх матерів. Сказав Юлії повідомити, якщо вони повернуться. Тоді він та інші солдати з ними розберуться. Я відчувала в його голосі лють: він хотів чиеїсь смерті. Якщо немає євреїв, згодяться й українці.

Власне, Ганс зайшов забрати якусь забуту дрібницю. Знову доля нас уберегла. Не знаю, як це розуміти. Ми вже стіль-

ки разів обманювали смерть. Скільки ще разів нас чекає порятунок? Здавалося, доля глузує з нас. Коли Ганс пішов, ми були вражені. Дорогою він насвистував мелодію, що вивчив од Бека: «Добре все, що добре завершується». Доведеться нам змінити свій сигнал.

Незабаром повернувся Бек. Юлія навіть не встигла зазирнути до нас. Певно, йому повідомили про обшук. До бункера вони спустилися удвох. Навіть Юлія спустилася. Я подумала, що вони збираються сказати, що з них годі, вони більше не можуть і зібралися нас покинути. Та ми не почули ані слова дорікання. Натомість, вони спробували нас заспокоїти і нагодували хлібом. Після такої біди вони не забули про наш хліб. Іноді мій мозок поводить дивно. Я прошепотіла: «Мамо, якщо комусь нудно жити, можна запрошувати їх жити сюди до нас. Тут завжди повно екстриму».

Я згадала про перше Різдво в цих умовах. Не уявляю, щоб Беки або хтось інший погодилися допомагати нам, якби знали тоді, що саме на них чекає. Їхній дух постраждав, але не зломився. Я згадала також їхню традицію лишати за чудовим різдвяним столом місце для незваного гостя. Вони лишили не одне, а цілих вісімнадцять. Маленькою дівчинкою я спостерігала, як Юлія вибиває килими на нашому задньому дворі; я тоді не уявляла, наскільки міцною є її віра. Не знаю вже, чи саме віра надавала їй сміливості рятувати нас і сил боротися зі страхом. Щодня я бачила, як ця жінка без вагань і компромісів робить те, що робили її святі та її Спаситель. Я знала, що Юлію чекає винагорода на небесах. Я сподівалася, що винагорода знайде її також на землі.

Ми ще не відійшли від шоку через обшук, а Беки продовжували готуватися до грандіозної вечірки до двадцять другої річниці їхнього шлюбу. Не розумію, як вони примудрялися хоч щось святкувати у ці похмурі часи, але, чуючи щось подібне крізь підлогу, ми підбадьорювались. Солдати сьогодні лишилися вдома й допомагали з підготовкою.

Будинок повнився гостями. Грала гучна музика, над нашими головами тупотіли танці. Бек заспівав для Юлії кілька любовних пісень, кожен з яких вітали бурними оваціями. Неочікувано для всіх з'явився навіть сам фон Паппен; він проголосив тост за вірного та гордого *фольксдойча* Бека. Послухати їх усіх, так за стінами цього будинку немає війни, у якій присутні відіграють провідні ролі.

Вечірка завершилася десь біля третьої ранку. Тільки тоді будинок затих. Солдати та залізничники пішли на роботу, а Бек вирішив спуститися до нас. Щось у його вигляді мене злякало. Не знаю, чому не помічала цього раніше, – але він постарів майже так, як і ми. Бек посивів, обличчя витягнулося, набуло змученого вигляду загубленої душі. Йшов шостий тиждень, як солдати поселилися в будинку. Може, Бека так зістарив їхній приїзд? Настрій у нього також був похмурий.

А потім Бек учинив дурницю, яка переконала мене, що він, як і ті євреї, що кидалися на колючий дріт, просто хотів, щоб усе завершилося. Пан Штекель дав йому на продаж двадцять золотих австрійських крон. Він підрахував, що за ці гроші Беки зможуть годувати нас усіх упродовж місяця, витрачаючи про сім золотих на особу на день. Не знаю, чому фармацевт змінив своє ставлення або як саме він робив свої підрахунки. Зважаючи на захмарні ціни на хліб, на сім золотих і домашню собачку зараз не прогодувати. Та однак я була йому вдячна. Можливо, на нього вплинули голодні зомління Патронташа, можливо, дитячі висохлі тільця та обличчя, які нагадували побитих життям старих із казки у стилі братів Грімм. Та після року співжиття з нами у нього з'явилася совість. Або він просто вирішив, що безпечніше підтримувати наше життя, ніж мусити закопувати труп за трупом у цьому підземеллі.

Бек продав крони комендантові української поліції, тому самому, що, вважає, трохи не розніс будинок, шукаючи нас. За торгівлю золотом карали на смерть. Комендант міг застрелити Бека на місці, а потім розібрати будинок на камін-

ці: усі знали, що євреї до війни торгували на австрійські крони. Однак Бек мав власну стратегію: «Не хвилюйтеся. Завалінський сказав, що переплавить золото на каблучку, – з Беком не посперечаєшся. – Ми живі чи ми не живі? Чи все, що я робив, щоб ви вижили до цього моменту, спрацювало? Чи ні?».

Звісно ж, ввечері комендант прийшов на гостину, щоб випити разом. І наступного вечора. І потім знову. Він і Ганс, які кілька днів тому були ладні перестріляти один одного, стали найкращими друзями, розважали один одного історіями про власні подвиги. Виявилось, що Бек мав рацію. Тепер у будинку живуть (або принаймні щовечора п'ють і грають у карти) з десяток німців, лейтенант німецької поліції та комендант блакитних шинелей. Кому спаде на думку, що тут під підлогою ховаються вісімнадцять євреїв? Тільки б Бекова та наша безглузда добра удача протрималася ще трошки.

Норберт поїхав, а на його місце миттєво поселився ще більший антисеміт Георг, теж солдат. Поки Бек не взяв його під крило та не влаштував вечірку на честь нового мешканця, той повадився різко та грубо. А на вечірці один із друзів нового солдата навчив усіх танцювати. Протягом трьох годин я думала, що підлога зараз обвалиться нам на голови, а враження були такі, наче ми сидимо у барабані.

Розпочався червень. Спека ставала дедалі нестерпнішою. Навіть уночі було градусів тридцять. Хіба зовсім рано-вранці дрібка свіжого повітря просочувалася крізь вентиляційний отвір-цеглину, – тоді ми могли кілька годин поспати. Ще одне літо нам не пережити. От і все. Хтось точно помре від голоду, холери, тифу чи іншої інфекції, що виникне через поєднання наших роз'ятрених кровоточивих від попрілостей спин та антисанітарії. Попрілості! До війни на таку дрібницю ніхто навіть не зважав. А тепер ми могли через них померти.

Фронт уже тиждень стояв на місці. Союзники захопили Рим і трохи просунулися в Румунію, але поза тим не відбу-

лося нічого значущого. Чоловіки не розуміли, чому. Чому раптом росіяни, які проривалися та перемагали німців звідусіль, отак зупинилися? Навіть найменший наступ давав нам насагу. Навіть якби вони відбили містечко розміром із Куликів, де крім церкви та пекарні не було нічого.

А нагорі тривали примарні танці. Вони доходили до мене крізь марево виснаження та густу спеку, через яку я заледве могла дихати. Танці смерті, безумці, які танцюють просто тому, що світу настає кінець і нічого з цим уже не вдієш. Навіть після завершення те гупання відбивалося у моїх вухах, танцівники, наче *дїбуки*, заповнили мене. Коли звук стихився, я усвідомила, що моє серце аж заходиться в істеріці. Це пекло триватиме вічно. Мені хотілося ридати, але я тримала сльози в собі. Зося якимось чином заснула в мене на руках, попри увесь дебош нагорі. Поки інші засинали, я вирішила дивитися на Зося. Мені не хотілося, щоб вона раптово прокинулася та почала плакати з переляку.

Ганс-поліцейський вирішив зостатися після усіх гостей. Бек попередив нас: «Гансе, такий здоровань і боїшся вертатися додому в темряві один?». Поки Ганс у будинку, будь-який шум унизу викличе підозри. Думаю, що хай як Гансу подобалися Беки, його ненависть до євреїв перевершить інші почуття. Ганс говорив щось Беку. У тиші будинку його голос звучав настільки близько, наче він шепотів мені на вухо. А тоді мені закрився інший страх: а ну як він підозрює Бека? А якщо він захоче заночувати? Але ж він думав не про нас, йому на думці була Ала. Їй повідомили, що замість Кракова її за кілька днів направлять у Варшаву.

«Ала має лишитися, – видихнув Ганс. – Будь ласка, подумай про це. Поки ваша родина у Жовкві, я можу про вас подбати. Ти будеш у безпеці. Ала буде у безпеці».

Бек сказав, що подумає, і вони поснули. Безпека Беків – це також наша безпека. Наш ворог, чоловік, що викурих би нас і відвів на бійню, якби знав про наше існування, закохався в гарненьку білявку з ігристим сміхом. Байдуже, що вона

кохає не його, а іншого. Наче історія Сирано – про шляхетне, невзаємне, жертовне кохання. Я поставила собі не спати, поки Ганс не піде. Він почав шарудіти над моєю головою близько сьомої ранку. Він не взував черевики, поки не вийшов з будинку, – потурбувався, щоб не розбудити господарів або Аду. Лише після того, як почула стукіт його підбитих черевиків об бруківку надворі, я заплющила очі й заснула.

Мене розбудило грюкання у люк. Бахкали так сильно, що я в паніці прокинулася та побачила, як Патронташ лізе відчиняти. На нас дивився Бек, за його спиною стояла Юлія. Облич мені видно не було, бо Патронташ стояв у проході, а очі ще не звикли до світла. Бек заледве не кричав: «Другий фронт! Нарешті трапилося! Північ Франції. Щойно почув по радію. Шістнадцять тисяч літаків. Сотні тисяч солдатів! Чотири тисячі кораблів!». Тоді він прибрав голову, а Патронташ зачинив люк.

Другий фронт. Наша гарячкова радість і нова хвиля надії вимили з бункера відчай принаймні на кілька митей. Однак узбережжя Франції від нас за тисячу кілометрів. Я не розуміла, як дії Ейзенхауера у Західній Європі допоможуть нашому виживанню. Наші життя залежали від дій Бека нагорі та швидкості, з якою російські танки прокотяться повз наш будинок. Мені хотілося радіти. Мені хотілося бути впевненою, що ми виживемо. Та я не могла радіти цим новинам так, як решта. Хай як я намагалася. Я повірю в наше виживання, лише коли німці втечуть, ми піднімемося нагору і побачимо темно-зелені мундири радянських солдатів. До того часу я лише молитимуся.

Розділ 16

ВИХІД

4 червня – 24 липня 1944 року

28 червня, середа. Я побачила Гелу Орнштайн! Я прибирала нагорі й водночас стежила, щоб не повернулися солдати. Визирала з вікна. Надворі проходили двоє дівчат. Одна з них – то Гела. Я з захопленням дивилася, наскільки самовпевнено вона крокувала. Очевидно, роль нееврейки давалася добре. Всередині вона, певно, почувалася інакше. Її батько та сестра так трагічно пішли з життя.

Надворі чудово, червень, серце кров'ю обливається, як бачу вільних людей. Вони гуляють, радіють чудовій погоді, не боються. Натомість ми тут животіємо у страху.

Серед ночі мене розбудив гуркіт транспорту. Годинами повз нас проїжджали танки та вантажівки. Вранці Бек зазирнув до нас повідомити, що по радію нічого про російський наступ не оголошували, але щось таки відбувається. Може, нацисти планують контрнаступ. Щось висіло в повітрі. Наче густий туман: не знаєш, що з нього вискочить, поки не стане запізно. Сподівання, що то будуть росіяни, не заспокоювало. Навіть навпаки. Неминучий порятунок за-

вжди викликав думки про неминучу загибель. Вони завжди поруч, наче близнюки, що сміються над нами. Так само як тупіт ніг під час танців над нашими головами, вони витісняли решту думок з голови.

Поки солдатів і залізничників не було вдома, ми шалено хазяйнували. Варили усю картоплю, що мали. Патронташ бігав спорожнявати відра. Артек винайшов геніальне рішення. Він дістав кілька цеглин із димаря, що виходив у коридор. Прямо навпроти нашого «вікна». Вдень це нам нічим не допоможе, бо бункер може наповнитися димом від Юліїного куховарства. Але вночі в бункері буде протяг! Задуху це не подолає, але навіть найменший вітерець приносив полегшення.

Ала поїхала вранці. Оскільки солдати були вдома, вона не змогла спуститися до нас попрощатися. Ганс дістав коня та воза, щоб відвезти її на вокзал. Я не знала, чи ми ще колись побачимося, чи матиму нагоду подякувати за все, що вона заради нас зробила. Але також мала й егоїстичні переживання. Без Али немає кому відволікати солдатів, ходити з ними гуляти, розважати їх, а отже Юлії буде значно складніше знайти можливість відкрити люк, щоб передати нам їжу та воду.

Ганс і надалі приходив до Беків. Вони з Георгом тісно товаришували. А їхні розмови завжди стосувалися убивства євреїв. Ганс хвалився, що він особисто відповідальний за «переселення» тридцяти двох тисяч євреїв. Я вже розуміла, хто такий Ганс, але цифра мене все одно вразила. Якщо отакий Ганс міг убити стількох, може в усій Європі євреїв уже не залишилося? Може, ми єдині ще живі євреї? Якщо у Жовкві лишиться п'ятдесят євреїв – це вже диво. Бек повернувся у супроводі іншого поліцейського та українського коменданта; вони радо доєдналися до вечірки. Випивали до другої ранку. Зазвичай Бек не менш красномовно за інших розказував, наскільки ненавидить євреїв. Однак сьогодні

він заявив цим убивцям, що Бог забороняє убивати. Ріхард, наймолодший і найприємніший з-поміж солдатів, який називав Беків «матір» і «батько», відповів, що в часи війни убивати не лише дозволено, а й необхідно. Він сказав, що ще вірить у перемогу Німеччини. Додав, що якби Бек частіше слухав новини, то краще розумів би, чому.

Бек ввімкнув радіо: саме передавали новини про бомбардування Лондона нацистськими ракетами «Фау-2». Місто зазнало значних руйнувань, загинуло дуже багато цивільних. Новин щодо ситуації поблизу нас не було вже кілька тижнів. Росіяни атакували Фінляндію та Румунію. Пан Патронташ дістав свою мапу та оновив лінію російського фронту. Він рушив західніше нас. У нашому районі жодних змін. Фронт на мапі мав вигляд лінії, посередині якої лишилося велике півколо. Я сподівалася, що рух військового транспорту (який, до речі, ще триває) – це реакція на російський наступ. Та, зважаючи на ракети над Лондоном, це може означати контрнаступ нацистів. У відповідь на новини солдати заспівали нацистських пісень і хором видали «*Дойчланд убер аллес*»¹³³.

Іноді ми чекали визволення з дня на день. А іноді взагалі втрачали надію. Я навіть у страшному сні не уявляла, що проведу в цій дірі вісімнадцять місяців. Так чи так, я сподівалася, що до цього часу все завершиться. Однак місяці пролітали швидко, навіть якщо кожен окремих день тягнувся вічність. Після цих новин нам уже не здавалося, що війна скоро завершиться. Ніхто в бункері в це не вірив. Пісні над нашими головами звучали, наче віддуння бомбардувань Лондона. В новинах також згадали, що британцям іноді доводиться сидіти в укриттях по три години. Я дістала зошит і порахувала, що ми тут уже тринадцять тисяч годин. Я з'їхала з глузду, як і пан Патронташ.

Коли інші пішли, Ріхард залишився з Беком допізна. Вони перешіптувалися, тож усю розмову я не вловила. Ріхард пе-

---

¹³³ «Німеччина понад усе» (нім.). – Прим. пер.

реконував Беків їхати до Ченстохови – саме туди нацисти зрештою направили Алу. Я почула, як він сказав, що їй буде безпечніше з батьками поруч. Хто знає, що буде далі? А раптом їм не вдасться знайти один одного після війни? Або щось ще гірше. Байдуже, що відбуватиметься тут, – Ала далі на заході, і там безпечніше. Я вважала нациста-патріота Ріхарда найшляхетнішим із солдатів. Він закохався в Алу й міг думати лише про її безпеку та безпеку Беків. Справи погіршувало те, що Беки не мали звісточок від Али вже понад тиждень. Я розуміла, що допоки звісток немає, Беки нервуватимуться й переживатимуть, чи правильно вчинили, відпустивши Алу саму. Бек уже знав, що росіяни вбивають *фольксдойчів*, але Ріхард посилив його страхи цифрами та історіями з конкретних містечок. Він переконував Бека рятувати своє життя. Його молодий щирий голос сповнився турботи. Ріхард не знав, що причини, чому Беки не сіли на перший же потяг на захід, сиділи прямо під ним.

Коли Бек спустився до нас уранці, ми усі помітили, що розмова справила на нього враження. Його смуток пригнічував нас так само, як спека. Однак були й хороші новини: залізничники поїхали. Я раділа, що над нашою головою тепер на двох нацистів менше, однак, зважаючи на нестачу житла, до будинку могли заселити нових. І якщо вони будуть хоч трохи схожими на нового есесівця, – це катастрофа.

Не кажучи ані слова Бекам, Ріхард заповзвся зв'язатися з Алою. У солдатів у кімнаті був польовий телефон. Вони працювали на генеральне командування, тож весь час мали бути на зв'язку. Я саме сиділа в коридорі біля «вікна», бо там аж на два градуси прохолодніше, коли почула дзвінок і крик Ріхарда: «*Мутер, фатер, Ала іст ам телефон!*»¹³⁴. Моє серце почало битися сильніше. Ала працювала на пошті, тому Ріхарду вдалося вийти з нею на зв'язок. Після розмови я чула, як Юлія плаче та називає Ріхарда «сином». Я теж по-

¹³⁴ «Мамо, тату, Ала на зв'язку!» (нім.). – Прим. пер.

чувалася так, наче дістала звісточку від рідної сестри, наче Беки були моїми батьками, моєю родиною.

Однак розмова таки принесла катастрофу. Юлія вирішила провідати Алу. Дорога в один бік триває три дні. Тож принаймні один тиждень про нас піклуватиметься лише Бек. Усе стане набагато складнішим. Не буде Юлії, щоб нам готувати. Не буде Юлії, щоб передати нам їжу, поки Бек відволікає солдатів. Коли Бек повідомив нам новину, то переконував, що не варто хвилюватися. У цей час для нас, за його словами, має готувати сестра Юлії, Марія. Його слова мали нас підбадьорити, але сам він мав жахливий вигляд. Здавалося, що він щодня стає дедалі пригніченішим. Час не щадив ані нас, ані його, а розлука з донькою та дружиною забрала звичні енергію та життєві сили. Бек не Бек без Юлії та Али. Тільки зараз, коли вони роз'їхалися, я зрозуміла, що разом вони випромінювали якусь містичну непереможність.

Бек зачинив люк і пішов на роботу. Поки його не було, повернувся Норберт. Я почула привітання та сміх. Ввімкнули радіо, почали співати. В мені поселився новий страх: що Норберт, Ганс і Георг вирішать самі шукати євреїв у будинку. Вони не ходили по дому в черевиках, а отже ми не могли відстежувати їхні кроки та вчасно реагувати. Чогось усі вони повзували пантофлі і стали рухатися над нашими головами, як привиди. Ми ніколи не могли зрозуміти, де вони. Неодноразово я чула, як Георг вимикає світло, радіо, а потім просто деякий час стоїть посеред кімнати прямо над нашими головами. Він точно намагається нас почути. Коли над нами стояв Георг, ми навіть дихати боялися. Чогось він найбільше з усіх вимотував наші нерви. Його кроки, його мовчання, його голос – усе видавалося підозріливим, хижацьким. Так, наче він полює на нас у темряві, як голодний леопард, вичікує, щоб здобич видала себе вдихом, морганням, шерехом лапи об куш. Мені від цього хотілося кричати. Інші дві тварюки – Норберт і Ганс – видавалися мені меншою

загрозою. Вони завжди поводилися голосно та діяли прямо-лінійно.

Задзвонив польовий телефон. Солдати заворушилися якось геть по-новому. Вони складали речі! Перекрикувалися про те, що їдуть на фронт. Ріхард від'єднав телефон. Нарешті настала ця мить! Вони їдуть! Мабуть, росіяни вже на підході. Якби ми могли обійматися, кричати й танцювати від радості – ми б так і зробили. Натомість ми тихо чекали, поки вони не покинуть будинок. Чекання затягнулося. Солдати нервово тупотіли нагорі. Минуло кілька годин, а вони все ще в будинку. Ріхард пішов першим. Я саме записувала щось у щоденник: долоні липкі від поту, піт тече мені по лобі та руках. Я чекала на ту мить. Щоб задокументувати їхній вихід. Однак Ріхард повернувся. Я почула, як він повідомляє іншим про скасування наказу про виїзд. Я розумію, що нікому не було діла до вісімнадцяти євреїв у бункері, що берлінські генерали не зважали на наші потреби під час планування. Однак мінливість, відчай, безглуздість нашої ситуації змушували мене вважати інакше.

Бек спантеличився не менше. Він не міг добитися від солдатів ані натяку на те, що ж відбувається. Раптом вони стали дуже потаємними щодо власних планів. Навіть Ріхард відмовився казати «батькові», що планувала нацистська армія у Жовкві.

Бек відреагував на ситуацію у звичний спосіб – напився. Солдати десь пішли, а він запросив Клару нагору. Ми саме їли картоплю, коли у двері зайшов Норберт. Клара злетіла вниз у бункер, а Патронташ закрити за нею люк. Норберт щось забув, він швидко пішов геть. Ми ж чекали, усі ми, на стукіт у люк, повторне запрошення для Клари. Клара почала хвилюватися, чи з паном Беком усе добре. Він багато пив, тож міг просто заснути. Ми усі лягли спати, залишивши відкритим наше малесеньке «віконечко». Квіти перед стіною саме розпустилися, тож нічний вітерець повнився їхнім ароматом. Лежачи з заплющеними очима, обіймаючи Зосю

та відчуваючи солодкавий запашний вітерець, я майже отримувала задоволення. Звісно ж, насправді моя шкіра палала від укусів кліщів, вошей і болю через попрілості.

Близько опівночі у двері постукали. Тоді знов і знов. Стукіт переріс у грюкання. Ми попрокидалися, але Бек не відчиняв. Ми почули, як солдати гукають, щоб він пустив їх усередину. А він все одно не відчиняв.

Клара прошепотіла: «В нього боліла голова... сильно. Я думала, це від горілки. З ним точно щось трапилось. Я знаю!». Солдати обійшли будинок, стукаючи в усі вікна та гукаючи Бека. Вони гукали так, що й мертвий би встав. Але безрезультатно.

Клара попросила мене піднятися з нею нагору. Я подумала, що вона з'їхала з глузду.

«Навіть якщо вони розіб'ють вікно у спальню, то побачать лише, що із ним дві чорняві дівчини! Вони не насміляться лізти далі». Більше ніж рік я міркувала, наскільки серйозні почуття Клари до Бека. Тепер я отримала відповідь. Я погодилася.

Втрутився тато: «Люк лишиться зачиненим!». – «А якщо в нього інсульт? Або він лежить у власній блювоті? Ми мусимо піднятися нагору».

«Ні! Claro, чи ти здурила? – тепер заговорив Патронташ. – Вони можуть хотіти нашої смерті, але жоден не бажає смерті Бекові. Навіть Норберт і Ганс».

Солдати грюкали і гукали, дедалі голосніше. Він мав би прийти до тями, навіть якщо геть втратив свідомість.

Ми мусили допомогти Бекові. Він щодня ризикував заради нас. Якщо він помирає, а ми сидітимемо склавши руки, то будемо навіть гіршими за боягузів. Солдати саме грюкали у вікно, що над люком. Ми не змогли б відкрити його непомітно. Занадто пізно. Патронташ став у Клари на шляху. Вона кинула на брата презирливий погляд.

«Та на Бога! Йду, йду!» – голос Бека. Відчувши полегшення, ми всі промовили молитву. Вранці Бек сказав, що заснув,

поки чекав на новини по радіо. Він настільки виснажився, що думав, ніби грюкіт у двері лунає з радіо. Він також сказав, що солдати таки їдуть. Сьогодні. Ми відреагували дуже стримано, адже повторне розчарування було б нестерпним.

Щойно Бек пішов, пан Штекель заявив, що має для нас важливу інформацію. До сих пір я не чула від нього й кілька слів, тож мені стало цікаво, що ж там таке важливе. Він прочистив горло і почав.

«Мій матрац одразу під кімнатою солдатів... У найперший тиждень проживання Ганс-поліцейський похвалився Норберту, що він власноруч убив сімдесят двох євреїв. Наступного дня Норберт повернувся додому та звично співав і насвистував, аж поки Беки не зайшли до кімнати привітатися. Але Норберт засмучено сказав їм: “Тато, той клятий поліцейський Ганс заходив сьогодні до мене на роботу. Він потиснув мені руку. Я мусив десять разів її помити. Таке брудне відчуття. Тато, мені тут живеться добре. Я не хочу знати, що саме відбувається у вашому домі. Я нічого не чую, нічого не бачу й тих євреїв у Бродах я теж не виказав”. Він думав, що оскільки Бек *фольксдойч*, то зрозуміє його німецьку. Але той не зрозумів».

Коли Норберт сповідався панові Беку, Ріхард також був у кімнаті. Хотіла б я сказати, що здивувалася, що солдати-нацисти знали про нас із самого початку. Однак ми так втомилися, так виснажилися від голоду та спраги, нас настільки змучила спека та розумова й фізична апатія, що нам відібрало мову. Ми ніяк не могли второпати. Тепер я зрозуміла їхнє обурення, коли блакитні шинелі обшукували будинок, щоб викрити нас. Ось ще одне незбагненне диво. Наші життя були в руках цих солдатів. Вони нас захищали, а ми про це навіть не здогадувалися. Ми вважали, що Норберт – найгниліший з-поміж нацистів, а тепер виявляється, що ми зобов'язані йому життям. Не знаю, чи його антисемітизм був показним, як у Бека. Але вони не могли захищати Беків. На час тієї розмови вони прожили тут лише тиждень.

Я не сердилася на Штекеля, що не розказав нам одразу. Він навіть дружині своїй не розказав. Вона виглядала ще більш здивованою, аніж решта. Усі ми якось підсвідомо розуміли, що він намагався зберегти нам життя. Якби ми знали, якби хоч на мить розслабилися, це могло би призвести до нашої смерті та смерті Беків. Або ми весь час пильні, або ні. Наші знесилені мізки просто не могли усвідомити, що пан Бек почув, однак не зрозумів оте запевнення від нацистських солдатів. Пан Штекель учинив найрозумнішу в світі річ: не повідомив нам про розмову одразу.

Навіть коли солдати нарешті отримали свої накази й попросилися, вони ніяк не обмовилися, що знали про нашу схованку внизу. Ганс-поліцейський тікав так швидко, що навіть не зазирнув попрощатися з любим другом Беком. Він посигналив зі своєї машини, махнув рукою та зник.

Коли вони поїхали, будинок здався нам дивовижно спорожнілим. Ми пережили тут вісімнадцять місяців, вижили під час обшуків, попри залізничників, солдатів, СС, блакитних шинелей і попри стільки нещасть, що навіть згадка про них змушувала мене дивуватися, чому ми ще живі. Я все ще не могла повірити, що одного дня ми зможемо вийти з бункера. Навіть попри гуркіт артилерії та вибухи бомб, що звіддала проголошували нашу неминучу свободу, я не вірила, що ми виживемо. Навіть попри те, що люк лишався відчиненим, а Куба та Артек без остраху рубали дрова у льосі. Навіть попри ввімкнене радіо та сповіщення від Бека й Патронташа про захоплення росіянами Мінська, Пінська, Борисова, Вільнюса, Барановичів та Ковеля (що особливо важливо, бо це вже наша ділянка фронту), я не наважувалася вірити у нашу добру долю. Будинок ожив лише одного пізнього вечора, коли після довгої подорожі, після дня у Львові без даху над головою, повернулася геть виснажена Юлія.

Юлія покликала нас із Лолою нагору, щоб повідтирати плями, лишені нацистами, прибрати за ними кімнати, розібрати

після них і прокип'ятити білизну, щоб позбавитися слідів їхніх тіл. Я не вірила власній удачі, навіть сидючи на кухні, тримаючи в руках склянку прохолодної води, яку Юлія наповнювала знову ще до того, як я вип'ю останній ковток. Сьогодні одинадцятьте липня, день народження Мані. Вона загинула два дні народження тому. Сьогодні їй мало би виповнитися п'ятнадцять. Як і багатьма іншими ночами, вчора вона мені наснилася. У снах вона завжди приходила жива. Я завжди бачила її перед очима, коли визирала крізь віконечко, розміром із цеглину. Вона чекала на нас. Яке в мене право жити, коли сестра померла? Я розуміла, що якщо ми виживемо, усе в моєму наступному житті нагадуватиме про неї, її смерть, її відвагу, її відсутність. Я заприсягнулася присвятити своє життя пам'яті про неї.

Тієї ночі ми нарешті заснули з відкритим люком, щоб спека виходила назовні, замість нагрівати бункер. Перед сном я раптом подумала, що не так уже тут і погано. Мені майже не було жарко і, хоча це звучить безглуздо, я клянуся, що відчувала, як вітер гуляє у моєму волоссі.

Мене розбудив гуркіт танків і вантажівок, а також Бек, який заглянув у люк і прошепотів: «Нацисти. Вони повернулися!». Патронташ устиг зачинити люк якраз перед бахканням у вхідні двері. Четверо солдатів заявили Бекові, що заселяються до нього, й почали розкладати своє спорядження. Бункер знову почав нагріватися. Тепер не було жодних сумнівів: у Берліні змовилися проти нас, щоб катувати та насміхатися, пропонують свободу, а тоді виривають її з наших рук. Ми вмирали з голоду, сиділи без електрики, у темряві, у пекельній спеці й чекали на смерть.

Росіяни бомбардували навколишні села. Коли есесівці виїхали, ми кинулися нагору готувати будинок до бомбардування: заповнювали мішки піском і розносили на горище та під стіни, пакували цінні речі на випадок пожежі, наповнювали відра, корита та ванну водою.

Пан Бек керував, віддавав накази, матюкався, – був звичним колишнім паном Беком. Начальник, чоловік, якого я

любила, як батька. Мені навіть його матюччя подобалося: «*насри матри*, на матір твою насеру» звучало мені миліше за сюсюкання.

Бомби падали дуже близько. Стіни трусилися. Тарілки падали з полиць. Опори будинку дрижали. Мама знепритомніла, а Беки спустилися до нас, щоб сховатися. Ми не розуміли, що відбувається. Єдине, що ми чули крізь вибухи, – це гуркіт танків і вантажівок на вулиці.

Уранці після бомбардування повз будинок проїхали групи скривавлених нацистських солдатів. Будинок наповнився солдатами-втікачами з фронту. Вони благали Беків поїхати. Росіянам лишилося лише одинадцять кілометрів до Жовкви. Ми вирішили вдягнутися, навіть попри спеку. Ми берегли одяг на випадок, якщо колись виберемося з цієї діри. Бомбардування тривало. Солдати ховалися у льосі з дровами.

Юлія плаче. Вона почула, що під час втечі нацисти знайшли кількох євреїв, що вийшли зі схованки на вулиці Широкій. Їх розстріляли. А разом із ними ще одну сім'ю євреїв, яких переховував польський селянин. Селянин пішов скаржитися, що українці крадуть у нього майно (власність євреїв, яких він ховав). Це протизаконно. Під час допиту селянин зізнався, що переховує євреїв. Його вбили разом із тими, кого він ховав вісімнадцять місяців. Ми усвідомили, що небезпека не минула.

Під час втечі з фронту у будинок заїхав генштаб: вони наслухалися про Бека та його гостинність. Ми дізналися про все, що відбувається на фронті. Євреї підслуховують нацистський генштаб нагорі. Якби вони тільки знали! Полковник-нацист готувався тікати. Ми чули, як він сказав Бекові, що росіяни прийдуть ввечері або найпізніше до ранку.

Я така спантеличена, що важко зосередитися. У голові вирують різні думки. Я щаслива, що жива. А потім наче перепитую себе: а чи щаслива я, що жива?

Ми боялися виходити з бункера, поки останній німець не покине Жовкву. Бомбардування та обстріли розпочалися 21 липня, у п'ятницю, і тривали три дні з перервою на кілька нічних годин. Німці поставили гармати недалеко від будинку, тож росіяни цілили просто у нас. Один зі снарядів влучив у будинок і зніс половину зовнішньої стіни. Наступний снаряд пробив дах. Беки сховалися в бункері, який викопали на задньому дворі німецькі солдати. Ми чули свист кожного снаряду і не знали, чи він влучить у будинок. Земля трусилася. З кожним вибухом обсипалися земляні стіни. Підлога та опорні стовпи вібрували. Господи. Будинок міг завалитися просто на нас.

Упродовж усіх трьох днів я тримала Зосю, а мама – Зигуша. Раз на день Бек добігав до люка, щоб передати нам води. Цього було недостатньо. Спека ставала неймовірною. Від виснаження та спраги в мене почалися галюцинації. Кілька ковтків води на особу не могли компенсувати ті відра поту, що з нас стікали. Матраци, солома, білизна, навіть земляна підлога промокли від нашого поту. Я не могла заснути, натомість впадала у ступор, не відрізняючи день від ночі. Трималася на одному-двох ковтках води. Зосині губи потріскалися, як суха шкіра. Вона запитала мене, чи ми померемо. Я сказала їй, що все буде добре, а сама молила Бога, щоб не виявитися брехухою. Попри вибухи, часті, як наше дихання, в її очах я побачила довіру. Я не могла зосередитися на жодній думці. У моєму мозку без жодного сенсу та зв'язку вирували безглузді, сторонні, неважливі думки. Я раділа, що жива. Але радіти? Бомби вибухають за кілька метрів од мене, серце в грудях вибухає від жаху. Я щаслива, що жива. Але якщо ми справді виживемо, як мені жити без сестри? Яке я маю право? Чому вона не могла лишитися з нами? Довіритися татові й мамі? Якби вона змогла контролювати свій страх хоч на мить, то зараз була би тут зі мною. Ми б разом чекали на росіян і молилися, щоб останній снаряд, випущений з останньої гармати, націленої на Жовкву, не

впав на наші голови. Я не знала, чи життя без неї матиме сенс. У бункері в нас було вдосталь часу на горе. Та оскільки ми мусили перейматися власним виживанням, ми так і не почали оплакувати Маню по-справжньому. Я хотіла записати кожну мить, але не могла зосередитися на одній думці досить довго, щоб писати. Надворі відбувався кінець світу, а ми – єдині, хто вижив.

З часом у мене лишилася лише одна думка, одне бажання. Щоб обстріл закінчився. Більше не пам'ятаю нічого до моменту, коли пан Бек прибіг і почав грюкати у люк, кажучи, що прийшли росіяни.

Один за одним ми виповзли з бункера й вийшли надвір. Мені було страшно виходити. Однак розум казав, що можна. Нацистів більше немає. Ми вижили. Та в мені накопичилося стільки жаху, що лише вольовим зусиллям я змусила себе вийти на яскраве, приголомшливе світло. Сонячне світло вражало та сліпило нас. Коли я дивилася на примарний пейзаж, мені в очах танцювали чорні цятки. Поляки були не менш спантеличені за нас: вулиць і будинків майже не лишилося. Трупі нацистських солдатів валялися на дорозі, під ногами російських солдатів і колесами машин. Виснажені чоловіки недбало тримали рушниці за плечима, падали та сміялися, махали нам руками.

Ми обійнялися і розридалися. Сльози годі було спинити. Яке полегшення! Прийшов пан Бек із двома євреями, яких йому вдалося відшукати, – брати Бернштайни живі! Ми обнялися і знову заплакали. Їх сховала та сама пані Орнштайн, яка зістрибнула з потягу разом із дочкою Гелою. Гелою, яку я одного дня бачила у вікно, поки прибирала у будинку. Вони змогли удати з себе польок. Оскільки були німецями, то змогли дістати відповідні папери. Бернштайни просто прийшли до хати пані Орнштайн. Ми розповіли те, що знали про інших. Пан Бернштайн розказав нам про друга, чия п'ятнадцятирічна донька пішла шукати їжу ми-

нулого тижня. Нацисти її вбили. Ми оплакували кожен історію, кожне втрачене життя. Я наново оплакувала втрату Мані та Учки. Чому Маня зараз не тут, не зі мною? Чому Учка не може бути матір'ю своїм дітям? Якимось чином вихід на свободу роз'ятрив старі рани; їхня смерть здавалася ще більш трагічною.

Зигуш, Зося, Іго та Кларуна спробували побігти за солдатами, які на ходу роздавали дітям цукерки. Однак за кілька кроків вони попадали. Зигуш допоміг іншим встати. Вони спробували знову. Від їхніх атрофованих ніг не було жодної користі. Вони спантеличено дивилися на свої ноги і плакали, не розуміючи, що відбувається.

Я спробувала підбігти до Зигуша, та мої ноги мене так само підвели. Я озирнулася на нашу групу з вісімнадцяти осіб, наші родини. Скільки ще таких Беків, що врятували вісімнадцять людей? Це певно якийсь сон. Я побачила, як батько й матір обіймаються, подивилася на Беків, на Патронташів. Лола обіймала Артека, Кубу та пані Мельман. У бункері вони виглядали майже нормально, бо я до них звикла. Та на сонячному світлі, на вулиці стало помітно, наскільки ми усі близькі до смерті. Прозора шкіра звисала з нас, наче мішкуватий одяг. Ми схожі на палки з легенями та серцями. Не більше.

Штекелі самотньо стояли осторонь.

Я підвелася і підійшла до Зигуша й дітей. Мені хотілося збадьорити їх, пояснити, що дуже скоро вони знову зможуть бігати досхочу. Якись російські солдати зупинилися біля нас і дали хліба. Ми зжерли його, як малі тварини. Солдати мусили просити дітей їсти повільніше, однак малі на них не зважали.

Солдати багато разів перепитували, чи ми євреї. Ми боялися відповідати, поки один із них, добролиций, сам іще хлопчак, заспокоїв нас і пояснив, що ми тепер у безпеці. Я кивнула. Позаду почулося якимось заворушення. Я озирнулася на будинок.

Із будинку, похитуючись, вийшов пан Мельман, він за-
ледве тримав сувій Тори. Він передав його татові. Він зривав
обгортки, аж допоки на сонці не засяяли білосніжний сати-
новий покрив, золото та срібло накладок на ручки й золоті
нитки.

Я допомогла дітям піднятися. Ми підійшли до пана Мель-
мана. Чоловіки зайшли в будинок і повернулися з прикри-
тими головами. Ми розпочали молитву-подяку.

Бічним зором я помітила, як зі свого будинку виходять
сусідки-сестри з нашою дерев'яною, вирізьбленою вручну
скринькою з фотографіями. Це єдина річ із нашого майна,
яку вони не продали. Та мама все одно обійняла їх і взяла
скриньку. У ній – усе, що лишилося від нашого попередньо-
го життя, а також фотографії Мані.

Я знепритомніла. Коли за кілька митей прийшла до тями,
то дивилася на хмаринки, що пливуть у блакитному небі над
головою, – я вже й не сподівалася їх колись побачити.

Розділ 17

ЖОВКВА БЕЗ МАНІ

24 липня – вересень 1944 року

Із п'яти тисяч євреїв лишилося хіба п'ятдесят. Ми єдині, хто має живих батьків. Зникли цілі родини. Лишилися лише самотні люди. Зголоднілі, без нормального одягу, даху над головою, грошей на їжу... Ми заледве ходимо, ноги болять – вони відвкли ходити... А проте ми – щасливчики.

Російські солдати оточили нас, як маленькі янголи, не знаючи, що з нами робити, але боячись покинути самих. Вони поділилися пайками й віддали нам радянські армійські ковдри.

Тато перейшов через вулицю і виявив, що в нашому будинку живе родина поляків. Незнайомих нам. Вони попросили тата дати їм час до ранку, і він погодився. Три наші родини вирішили провести останню ніч у бункері. Ми, зрештою, не дуже розуміли, як поводитися. Здавалося, що ми не здатні прийняти жодного рішення. Наземний світ став для нас чужим, тож, наче родина тролів, ми повернулися у своє темне та вогке підземелля.

На ранок ми вирішили, що заселимося до нашої половини будинку, а Лолу та Клару заселимо у половину дідуся та

бабусі. Патронташі поселяться з Мельманами, оскільки їхній будинок доценту згорів у пожежі. Наші родини не могли вже жити окремо. Сестра пана Патронташа і вся її родина загинули під час *акції* у березні 1943 року, тож їхній будинок по інший бік олійні стояв порожнім. Замість забрати його собі, Патронташі вирішили подарувати будинок Бекам. Щодо Штекелів, то вони зникли у перші ж години після нашого звільнення. Без прощань. Без зайвих слів. Так, наче їх і не існувало.

Першу ніч у своєму домі ми тинялися з кімнати у кімнату, шукали речі, яких уже немає, виглядали з вікон, вдихали свіже повітря – ми не вірили, що насправді вільні. А ще без моєї сестри будинок видавався геть порожнім. Решта зниклих речей не мали значення, то ж лише речі. Мала значення лише відсутність Мані. Я не могла спокійно спати у кімнаті, яку ділила з сестрою з її раннього дитинства. Мереживні штори пропали. Пропала більшість речей, що не були прибиті до підлоги, й багато тих, що були. Наче ми в цьому будинку ніколи й не жили. Однак у повітрі лишилася наша присутність, наші спогади, наші розмови. Якось їм вдалося пережити усіх грабіжників і мародерів, що наводнювали будинок, наче сарана. Не знаю, може вони ховалися у шафах, по кутках чи у щілинах в стіні. Та усі вони чекали, аби привітати нас вдома.

У тіснях бункера, коли ми попри усе намагалися вижити, мені здавалося, що я розумію, що означає втрата Мані. Та я насправді почала усвідомлювати факт її смерті з першим шматком їжі у власному домі. Я дивилась на маму й тата, сидючи за столом, і я хотіла бути для тата Манею. Я дуже переживала за нього. Разом із нею померла частина його душі. Я знала, що він ніколи собі не пробачить. Мені хотілося замінити дочку, яку він втратив. Але ж я – не моя сестра. Тато втілив найзаповітніше Манине бажання: щоб ми всі вижили. Ми вижили лише завдяки її відвазі. Я не наважува-

лася навіть думати про те, що нацисти робили з нею в останні миті життя. Однак Маніне обличчя стояло в мене перед очима. Я прагнула насолоджуватися свободою і навіть найменшим подихом повітря, але вони нагадували мені, що сестрички вже немає.

У перші кілька днів свободи, крім спантеличеності від життя нагорі та ступору від горя, ми потроху згадали, що є людьми, що ми вдягнені у лахміття, що ми не маємо черевиків. Сестри-сусідки збрехали татові прямо в очі: начебто все, що ми просили їх зберегти, що ми мали, розікрали. А це означало, що весь наш скарб – це кілька ножів, ложок і виделок, емальовані тарілки, виношені рушники та постільна білизна. Ми порпалися у міському смітті, щоб дістати хоч щось. Там знайшли старе плаття. Там – пальто. Далі справжній скарб – пару розідраних черевиків без підошов. Ми повернулися в бункер, шукаючи ще чогось цінного. Знайшли єдине – черевик, що його залишила Рела того грудня, коли вирішила повернутися до гетто, щоб бути з Юзеком. Черевичок-човник із лакованої шкіри з бантиком на підйомі. Мого розміру. Ми віднесли його до чоботаря й попросили зробити такий самий другий. Він спочатку відмовився, бо не мав лакованої шкіри. Лакованої шкіри! Та навіщо вона б мені здалася? Мені ж черевик був потрібен. Тож чоботар знайшов шматок міцної шкіри та викроїв мені черевичок. Він навіть знайшов для мене трохи крему для чищення взуття. Однак скільки я не полірувала черевичок, у мене не вийшло зробити його таким самим блискучим, як Релін.

Після вісімнадцяти місяців на картоплі і трьох днів нормальної їжі в мамі сильно схопило жовчний міхур. Артек із батьком перенесли її через наш задній двір до лікарні. Фруктові дерева повнилися плодами, горіх також уродив. Трава на подвір'ї доросла до колін, треба було терміново її викошувати.

Мама була геть виснажена, безтямна. Лише в лікарні ми дізналися, що вона трохи не померла.

Коли ми її принесли, нас зустрів лікар Луцинський. Коли побачив, що ми ще живі, – розридався. Він справді був радий нас бачити. Та поки він оглядав матір, ми бачили, як похмурнішає його обличчя. Він сказав, що нічого не може зробити. Хіба що давати їй морфій, щоб полегшити жорстокий біль, та багато рідини, щоб уникнути зневоднення. Її внутрішні органи відмовляли. Мама важила заледве сорок кілограмів. Зважаючи, наскільки слабким зараз був її організм, шансів на видужання майже не лишалося. Коли це почула, мене захлиснули смуток і лють. Я глянула на батька й побачила, як він постарів. Що ж, вибору в мене немає. Доведеться бути сильною за всіх нас.

Тато або я цілодобово пильнували маму. Найчастіше ми вдвох були поруч непритомної мами. Я поназбирувала з-поміж будяків у нашому саду букет рослин для маминої палати, але вона заледве звернула на них увагу. А коли звернула, то лише поскаржилася, що від запаху її нудить.

Зайшов лікар Луцинський. Після огляду ми разом вийшли з палати, щоб почути його висновок. Він не чекав на диво і порадив нам готуватися.

Ми так зосередилися на розмові, що не помітили, як до палати зайшов священник. Медсестра саме змінювала мамі крапельницю. Священник мав чорну рясу, багряний шарф і мазь для відспівування. Щоправда, ці деталі я помітила пізніше. Ми завершили розмову з лікарем, який повторив, що робить усе можливе, та повернулися до палати в момент, коли священник хрестився і клав багряний шарф матері на груди. Нас із батьком це так приголомшило, що ми не могли добрати слів.

Священник набрав трохи мазі й намалював хрест на маминому лобі. Мамині очі заморгали, як пара метеликів, що потрапили крилами у липке й не можуть злетіти. Священник сказав: «Дитя моє, ти збираєшся у довгу путь... нам варто підготуватися».

Очі в мамі розплющилися повністю, вияснилися, і вона відповіла (не забувши про традиційне звертання): «Отче, нікуди я не збираюся. Я щойно повернулася».

Тоді священник упізнав маму й розплакався від радості: «Пані Шварц, пані Шварц, ви живі!».

Мама відказала лише: «Поки мені не повідомлять про інше».

Салка-козачка повернулася у цей світ. Моя мама житиме. Ми з батьком цілували та обіймали її, а вона не розуміла, до чого уся ця метушня.

Поки мама видужувала, щоб за тиждень повернутися додому, зі схованок виходили мешканці містечка, яким вдалося вижити. Вони вилазили з клунь і підвалів; із лісів, де мешкали на голій землі; зі свинарників, де двоє моїх друзів – колишніх власників автобусної компанії провели тижні у замерзлій багнюці, обморозивши собі руки та ноги. Якось, коли тато сидів на призьбі, повз нього пройшла дівчинка, худа і в лахмітті, як і ми. Потім вона повернулася і пройшла повз ще раз. Тоді знов. Вона витріщалася на татів великий ніс, аж ось наважилася перепитати, чи він справді єврей, як і вона. Дівчинка була зі стрибунів. Вона ховалася у лісах разом з одним хлопчиком. Пан Тафкет, мій вчитель івриту, вийшов із лісу в лахмітті і з такими обмороженими ногами, що взагалі неясно, як йому вдавалося ходити самостійно. В бункері у тата було дві сорочки – денна й нічна. Тепер це єдиний його одяг. Мама віддала пану Тафкету татову нічну сорочку, а потім ми відвели його у лікарню, якою зараз керували росіяни. З автоматом та обоймами патронів на нагрудному поясі з лісу з'явився Дудько, він свого часу приєднався до партизанів. Ми прийняли його як брата. А Зигуш і Зося були щасливі бачити дядька.

Крізь сон я почула на кухні мамин крик. Я злякалася, що то українські мародери, та коли кинулася на кухню, побачила, що мама кричить не від страху. Задні двері були навстіж,

а на порозі, наче два повсталі з могили привиди, стояли Жіза Ландау з матір'ю. Я збігла до них, щоб обійняти. Клара Летцер, Геня Астман – стількох людей уже не повернути. Просто якесь диво – зустріти живу подругу, яка усміхається та плаче, побачивши мене. Коли вони зайшли в дім, Жіза розказала, що їх привіз до Жовкви російський солдат. Вони хотіли побачити, чи лишилося щось від старого життя. Коли вони проходили повз наш будинок, Жіза хотіла постукати, але мама її відмовляла. Вони не могли собі уявити, що ми живі. Зрештою Жіза наполягла, але вони постукали у задні двері, бо боялися підійти до парадного входу.

Жіза розповіла їхню історію. Якось увечері, у березні 1943 року, її батько, член юденрату з особливими привілеями, забрав її на вокзал і передав до рук незнайомцеві. Він сказав, що цей чоловік (потім вона дізналася, що він торгує зброєю з партизанами) про неї дбатиме. Він відвіз її до своєї квартири у Львові, де вже мешкали дві Жізини тітки. За два дні до них приєдналася мати Жізи. Батьку вижити не вдалося. Він загинув під час *акції* у березні, коли СС вбили усіх членів юденрату.

З історій тих, хто пережив, я зрозуміла, що нам ще пощастило. Я дізналася про друзів, яких переховували селяни, щоб зрадити в останні дні війни. Одна жінка втратила доньку за тиждень до звільнення: вона пішла шукати їжу, поки нацисти готувалися тікати. Жовкву вже оточили російські війська, а вони все ще полювали на євреїв. Так ми й дізнавалися про тих, хто вижив. Протягом перших днів звільнення вони з'являлися у місті по одному чи двоє, вражені, що комусь іще вдалося вижити.

Із п'яти тисяч жовківських євреїв вижили хіба п'ятдесят. Кларуня, Іго та я – єдині діти, що мають двох живих батьків. Наш будинок став місцем збору тих, хто вижив. Нас було п'ятдесят, і ми трималися один за одного, наче на рятивному плоту посеред океану. Артек постійно приходив до Лоли. Усі три родини, Беки та Лола весь час перебували та їли в

нашому домі, повертаючись до будинку Патронташів тільки на ніч.

Лише за кілька днів після нашого виходу з бункера у двері постукали. Павлюк. В одній руці він тримав наші свіжовипрані подушки та перини – ті, що взяв на зберігання. В іншій – курку, яку приніс для нас. Високий, як смерека, та гордий, наче новоспечений батько, він здавався мені ще більшим, ніж колись, коли ми пішли до бункера. Він ледве стримував сльози, тож я зрозуміла, що він щиро радий бачити нас живими. Перед тим, як ми мушили сховатися, я місяцями звикала до косих поглядів, образ, презирства. А тепер переді мною стояв чолов'яга, щиро вдячний Богові, який вберіг нас. Це було важливіше за їжу. Павлюк знав мого батька, але плакав не лише через нього. Я ж бачила, як він дивиться на нас усіх. Він сказав татові, що зробить для нього будь-що. І я знала, що так і буде. Він потиснув татові руку і попрощався. Мама зварила з курки суп.

Наступні кілька днів ми не наважувалися відходити від будинку далі, ніж на кілька кроків. Я ще боялася. Нацисти пішли, але навколо лишилося повно українців – мародерів і бандитів. Бек ще повідомляв нам новини та розказав про кілька погромів, під час яких жорстоко вбили євреїв, яким вдалося пережити війну. Я також не хотіла відходити від тата й дітей. Не хотіла бути далеко від російських солдатів, що ходили нашою вулицею. Зося весь час запитувала про Учку: «А де мама? Коли я побачу маму? Коли вона повернеться?». Вона сідала на сходинки перед будинком і стежила за вулицею, чекаючи. Жоден із нас не знав, як їй розказати, тож ми мушили підтримувати її віру в те, що колись мама повернеться. Бідний Зигуш усе знав, але також мовчав. Він жодного разу не запитав нас про свою маму.

Щойно мамі полегшало, вона вирішила, що необхідно зібрати усіх п'ятдесятюх євреїв, що вижили, в нашому будинку. Так радісно було бачити кожного з них, але водночас я глибоко сумувала за загиблими членами їхніх родин. Така

собі вечірка приви́дів. Звісно, я не могла не згадати про колишні вечірки в нашому домі – колись вони буяли, як квіти протягом літа. Усі наші родичі та друзі, десятки осіб, сміються, їдять та спілкуються, наче завтра ніколи не настане. Кожен гість приніс, що зміг дістати: пайки російських солдатів, городину із зарослих, покинутих поляками при втечі городів (попри будяки, ще можна було накопати або зібрати картоплю, моркву, цибулю та деякі інші овочі). Мама змогла зварити чудовий суп.

Хай нас лишилося п'ятдесят із п'яти тисяч, ми ще відчували себе громадою. Ми все ще євреї Жовкви. Ми їли на нашому дворі, сиділи на сходах і під фруктовими деревами – наче у старі добрі часи.

У якусь мить я помітила, що Зигуша немає поруч. Мама запанікувала й розлютилася. Дивитися за дітьми мала саме я. А я не знала, коли Зигуш утік, або куди чи чому він зібрався. Він, як і кожен із нас, знав про небезпеку від погромів та банд українців-мародерів. Він пережив, тож знав, що можна, а що не можна робити. Усі п'ятдесят осіб пішли на пошуки. Ми просто не могли дозволити собі втратити його саме зараз. Ми шукали повсюди. У місті. У Мельманів. На фабриці. У будинку Гелени, подружки Зигуша до війни, по нашій вулиці. Може, він пішов її шукати, адже не знав, що Гелену з родиною депортували. Але там його не було. Я подумала, може він у парку? Та побігла туди, подумки читаючи молитву, аби нічого з ним не трапилося. Не після всього, що довелося пережити. Я бігла повз розбомблені будинки, вулицями, засипаними гільзами від німецької артилерії і танків, крізь траншеї та барикади навколо центральної площі, і на півдорозі до парку мене раптом осяяло: *Господи, він побіг додому!* Не знаю, як це спало мені на думку, але я була впевнена, що знайду його саме там.

У саду позаду будинку вродило яблук. Вони зріли собі, наче вже й забули про війну. Проте я не мала часу витріщатися на красу. Біля Зигушевого будинку якась старенька ба-

бушка поралася в городі. Я спитала в неї про малого й почула відповідь: він працює, випасає корів місцевого селянина. Вона вказала на поля за будинком. Працює? Та йому ж лише вісім. Він нікому з нас про це не сказав. Ані мені, ані мамі, ані татові. Я побігла через поле й побачила його метрів за чотириста. Він уже зняв сорочку, і його тільце загоріло. Він виписував у повітрі вісімки лозиною, яку тримав у руках. Коли почув, як я кличу його на ім'я, озирнувся й радісно помахав рукою. На обличчі його грала горда усмішка. Коли я до нього добігла, він навіть і слова не встиг сказати: моя рука сама відлетіла від тіла й дала йому ляпаса. Ми обое були однаково цим збентежені. Та я не могла спинитися й вдарила ще кілька разів. Через полегшення і лють я ридала, тож лише за кілька митей до мене дійшло, що саме я роблю. Я ще нікого в житті не біла, а тут не могла спинитися. А Зигуш, хлопець, який ніколи сльози не зронив, – розплакався. Він не відбивався, а його плач привів мене до тями. Крізь сльози я схопила його в обійми. Його засмаглі рученята обхопили мою шию, – мені пробачено.

«Ти здурів? Хочеш, щоб тебе вбили? Ми ж до смерті перелякалися! Ніколи! Чуєш, ніколи не йди з дому без мене! Зрозумів? – я сама перелякалася, що вдарила його, тож додала: – Вибач мене. Будь ласка, вибач. Ми не могли тебе знайти. Ми так перелякалися».

«Я думав, ви мною пишатиметеся. У нас буде молоко. А ще масло та сир». Я й справді ним пишалася. Тут, у полі, не було видно жодних ознак війни. Задоволені корови, поля та пагорби, вкриті звичними для кінця літа килимами майже дозрілих жита, пшениці й іншого збіжжя. Ті самі поля, на які я дивилася з Райського пагорба. Звідси, крізь марево літнього неба, він виглядав не таким уже й пагорбом. Зигуш цього не казав, але тепер він почувався главою родини й робив, що належить главі: турбувався про найближчих. Мені хотілося сказати йому, що він ще дитина і мав би лишатися дитиною. Проте після втрати Герша та Учки, після життя

у бункері, у свої вісім років дитиною він уже не був. Я лишилася з ним у полі до вечора, ми разом загнали корів у стійло. Зигуш забрав зароблене відро молока й гордо поніс його до нашого дому.

Наступні два тижні ми присвятили двом справам. Власне, як і всі, кому вдалося вижити. По-перше, відновлювали сили. По-друге, шукали вцілілих родичів. Оскільки по одному ми не ходили, то всі три родини здійснили паломництво до цвинтаря, щоб спробувати дізнатися, де поховано Маню та інших наших близьких. Проходячи повз синагогу, ми зазирали всередину. Побачили лише обгорілу закурєну цеглу, вибиті вікна, минулорічне сіно та сміття. На кладовищі теж не було нічого, крім кількох корів на випасі. Проте навіть знання, що Маню поховано десь тут, перетворювало землю на святу. Ми також постійно розпитували про Тільцера та Шитлінга – хлопців, що її видали. Питали в десятків людей, та вони, певно, втекли з німцями та іншими *фольксдойчами*. Ми розпитували, розуміючи марність справи.

Ми набиралися сили, просто живучи, роблячи дрібниці, від яких давно відвикли, за якими скучили. Ходити будинком. Говорити нормальним голосом. Готувати собі їжу самостійно. Ми написали кілька листів до Рози, але не отримали відповіді. Дудьо. Роза. Манек. Бабця. Більше в нас нікого не залишилося.

Ну, а мама знову ставала Салкою-козачкою. Вона відправляла мене до лікарні з супом для пана Таффета та інших, хто пережив. Східна Європа цими днями перетворилася на терени вигнанців, що вешталися від містечка до містечка в пошуках рідних, сподіваючись знайти хоч одного члена родини живим, або ж просто намагаючись дістатися додому й побачити, чи лишилося щось від їхнього життя. Найпевніше, що вони не знайдуть нікого й нічого. Проте я розуміла, чому вони приходять. Їм лишилася тільки ця на-

дія, тільки це місце. Багато подорожували через Жовкву. Зазвичай виснажені та голодні. Мама якимось способом зажила нової репутації: якщо прийшов до Жовкви – зайти до Шварців, там можна поїсти та переночувати. У залі ми завели матрац для подорожніх. Зазвичай вони страждали від вошей. Мама навіть перейменувала залу на «вошині покої». А ще вона тепер матір для Зигуша й Зосі. А це непросте завдання, зважаючи, що Зигуш потроху приходив до тями, а отже для його виховання знову потрібні були батіг і стілець. Зося, що досі була, немов привид, трошки засмагла. Вона чіплялася за мене або маму, не спускаючи з котроїсь із нас очей, майже завжди тримаючись за наші руки або за спідниці.

Російська влада прийшла до батька та інших чоловіків: їх попросили повернутися до керування олійнею. Для батька то був наче знак Божий. Однак, незалежно від того, наскільки успішно він відновлював власну справу, та іскорка, що повернулася до маминих очей, навіки полишила очі тата.

Минало літо. Попри війну на полях достигло збіжжя, а селяни привозили його тачками на млин. Тато запропонував Бекові роботу, але той відмовився. Він геть виснажився і тепер волів, щоб про нього піклувалися, як він піклувався про нас. Оскільки тато, пан Мельман і пан Патронташ тепер знову заробляли, вони впевнилися, що Беки усього мали в достатку. Та вони не знали, що сталося з Алою. Чи вона жива. На заході Польщі ще тривала війна, пошта не працювала, неможливо було знайти Алу. Коли Бек переповідав уже легендарні історії нашого порятунку, як ми уникали наглої смерті, в його очах не було вогника. Людина, з якою він справді волів би поділитися цими історіями, пропала. Хоч би скільки грошей ми заробляли, навіть трошки, ми завжди віддавали частку Бекові, а він повторював одне: «То для Али. То для Али».

Від першого дня нашого звільнення крізь Жовкву на фронт ішли солдати. Кожного вечора вони розгортали табір

на центральній площі. Кілька тисяч солдатів ставили намети й розпалювали вогнища. Росіянам завжди подобалася музика.

Звісно ж, ми та усі інші містяни мусили роздивлятися військових, схожих радше на мандрівників, ніж на солдатів. Трохи не щовечора різні батальйони влаштовували навколо величезних вогнищ змагання зі співів. Кожна рота мала власних співаків, які літніми вечорами затягували балади, народні пісні, любовні пісні, тужливі пісні, пісні робітників і солдатів, пісні на мотиви Бородіна та Шостаковича. Здавалося, що мав би панувати повний хаос, але пісні та голоси співаків якось огортали один одного та створювали єдиний неповторний хор. Так ми і розважалися. Надвечір ми виходили на площу та гуляли серед військових. Деякі пісні я знала й підспівувала, а ці хлопці, вперше так далеко від дому, усміхалися нам у відповідь. Я ще не співала перед незнайомцями. Оце вперше я усвідомила, що маю гарний голос. Вечорами біль війни відходив у тінь, а замок, колонада магазинів і церковні шпилі видавалися такими самими чарівними та домашніми, як і раніше.

Фонтан Діви Марії відремонтували. Тепер у ньому бавилися, сміялися та раділи життю українські діти. Єврейських дітей, які могли би тут бавитися, не лишилося. Польські діти втекли разом із родинами. Якось я співала разом із солдатами й помітила дівчинку з мого класу. Ніна була трохи старшою за мене, милою й дуже серйозною. Усі знали, що її тато – полковник, має високий чин у Жовкві. Відповідно, кожен дорослий волів до неї піддеститися, наче до маленької російської принцеси. Та їй було байдуже. У гімназії ми не дуже спілкувалися, але я вважала її шкільною подругою. Не знаю, чому, але того дня вона підійшла до мене, ми поспілкувалися і по-справжньому потоваришували.

Російська армія керувала містом дуже розслаблено. Жодної центральної влади. Лише війська, що приходять і йдуть.

Однак усі вони до нас дуже добре ставилися. Я жодного разу не згадала про НКВД – російську таємну поліцію. Ми могли вільно відбудовувати свої життя.

Я з нетерпінням чекала початку школи у вересні. Я дізналася про повернення НКВД, коли до нас зазирнув *товариш* Дупак – перевірити, чи ми живі. Здавалося, він теж радий нас бачити. Не знаю його звання, та з огляду на машину та одяг, він добре піднявся під час війни й високо вислужився в НКВД. Він тепло привітав нас і подарував батькові велосипед.

Ранньої пори наступного ранку до будинку, де тепер мешкали Беки (буквально трохи далі від нас по вулиці), підїхало авто. Я ще спала. Усі ми спали. То були енкаведисти. Того літнього ранку, ще до того, як ми прокинулися, Беків арештували та забрали до в'язниці в містечку. Там вони мали чекати транспорт до Львова на допит. Новина про їхній арешт пронеслася вулицею, наче пожежа. НКВД знайшли в будинку кілька рушниць. Бек та Юлія, що, як уже всі в місті знали, героїчно врятували нас вісімнадцятьох, – тепер німецькі шпигуни. Нацисти лишили їх у тилу для актів саботажу. Вони мусили організувати підпільний партизанський загін *фольксдойчів*. Повна маячня. Крім, хіба, рушниць, які Бек таки залишив собі після нашого звільнення.

Тато благав Бека позбутися рушниць. Влада видала чіткий наказ: кого піймають зі зброєю – звинуватять у державній зраді. Якась фінальна гірка іронія війни: Беків розстріляють за державну зраду або відправлять у Сибір після усього, чим вони заради нас пожертвували. Ми вирішили визволити Беків, хай би чого нам це коштувало. Тато й пан Мельман трохи не щодня їздили до Львова, переказуючи нашу історію військовим, НКВД, цивільній адміністрації. Вони усі гроші витрачали на хабарі. Однак марно. Беки – *фольксдойчі*. Отже, вони злочинці. Тож їх відправили у тюрму, чекати на суд. Щоранку ми прокидалися з думкою про

Беків, шукали відповідей, шукали будь-якої допомоги. Щоночі ми лягали спати, відчуваючи, що підвели їх. У бункері я молилася за Маню, Учку та дітей. Тепер я так само молилася за Беків. Навіть після звільнення усвідомлення того, що Бек зі своїми хитрими, веселими блакитними очима та непереможною самовпевненістю живе за кілька будинків від нас, вселяло в мене почуття безпеки, щастя, довіри, захищеності, оптимізму. Минали тижні, а ми так і не мали надії на успіх. Я пішла до школи, на яку з таким захопленням чекала. Та якщо Беки не на свободі – все марно.

Розділ 18

ЩОДЕННИК

Вересень 1944 року

Я сиділа на лавці в парку біля річки. Позаду мене стояли вцілілі замкові стіни та виднілися вікна мого класу. Парк заріс травою і засмітився. Попереду, за вокзалом і садом, на місто все так само дивився Райський пагорб, незмінний і байдужий до всього. Я думала, що ніколи не зможу піти туди без Мані та Учки. Я сиділа через дорогу від будинку Ніни: найбільший будинок на вулиці Залізничній, у ньому завжди жив високий чин під час останніх трьох окупацій. Будинок мав сад, повний рожевих півоній. Його оточував кований паркан. Прийшла осінь, півонії та інші квіти вже померли, тож повний сухих коричневих стеблин сад потрібно було чистити та готувати до зими. Саме з балкона цього будинку дружина німецького офіцера передбачала помсту євреїв, тимчасом як наших рідних та друзів вели на залізничну станцію. Я плакала через Беків. Їх забрали до тюрми «Бригідки» у Львові, а потім перевели у концтабір поблизу.

Тато дізнався, що Беків мали судити за державну зраду й депортувати на Сибір. А там надії вже немає. Навіть якщо вони переживуть дорогу, єдиною подякою їм за роки

сміливості та щедрості стане коротке й важке життя у таборі праці.

Ніна певно помітила з балкона, що я плачу, й вийшла до мене у парк. Вона хотіла знати, чому, а я навіть не розуміла, з чого почати. Я ще ніколи нікому не розповідала про Беків і про бункер; не говорила ні з ким, крім рідних, які пережили те саме, що й я. Коли ми з ними говорили про бункер, плакати не мало сенсу, бо ми пролили досить сліз усередині. Я не могла розкривати наше життя незнайомцям. Це було неможливо. Досвід занадто болючий.

Та я почала говорити з Ніною; слова полилися самі, між риданнями та спазмами. Маня. Учка. Діти. А ще я багато-багато разів, як жовтих листочків під ногами, повторила, що Беки врятували нас, а тепер можуть втратити свої життя. Тож тепер тато і пан Мельман трохи не щодня їздять у Львів, шукають зустрічі з кожним, кого вважають здатним допомогти, благають, переконують, улещують хабарями. Безуспішно. Ми – вільні та у безпеці, а Беки – ні.

Ніна мовчки сиділа поруч. Вона була досить співчутливою, аби зрозуміти, що немає слів, якими вона могла б мене заспокоїти, полегшити мій біль. Через певний час вона нарешті заговорила.

– Кларо, слухай, я розповім тобі щось, але ти повинна тримати це в таємниці. Батько мене вб'є, а вони можуть вбити батька.

– Обіцяю.

– Ти й сама розумієш, що суд нічого не вирішує. Минулого вечора в нас гостював новий секретар міськкому партії. Він видався мені хорошою людиною. Ти маєш віднести йому свого щоденника. Зроби точно так, як я скажу. Йому подобаються гарні дівчата. Вдягни найліпшу сукню. Можливо, він прочитає щоденника.

Я побігла додому, розказати про пораду мамі й татові. Я також вирішила взяти з собою Лолу, бо, попри сиве волосся, вона лишалася справжньою красунею. А ще зі мною пі-

дуть Зигуш і Зося. Від них навіть найчерствіше серце розстане. Лола за ніч пошила для мене, Зосі та себе нові сукні. Рано-вранці я помила голову, а мама розчесала та заплела мене так, як останнього разу робила ще до бункера. Так само вона зачесала Зося. Зрештою я поглянула у дзеркало. Мала такий вигляд, наче й не переховувалася у тому бункері. Я набрала втрачену вагу, а шкіра ще була загорілою: після звільнення я майже постійно перебувала надворі. Волосся Зосі сяяло, а її личко мало рожевий колір, як у порцелянових ляльок у комоді пані Мельман.

Лола прийшла до нас із квітами та усмішкою: «Ну, як я вам?». Вона десь роздобула помаду та рум'яна. Кожен чоловік був би щасливий тримати її під руку. Я запакувала чотири зошити мого щоденника у коричневий папір, обв'язала шнурком, поцілувала батьків і рушила до приймальні секретаря міськкому, тримаючи супутників за руки. Будинок¹³⁵ стояв через дорогу від оперного театру, його збудували ще під час будівельного буму часів імператора Франца Йосифа, в його улюбленому оптимістичному стилі. Будинок, так само як і колонада на площі, і вокзал, хіба що не усміхався, запрошуючи у гості. Прохід вартували солдати, молоді хлопці, декому було може на рік або два більше за мене. Вони спинили нас одразу біля воріт: мали наказ нікого не впускати.

Я відповіла, що маю папери особисто в руки для секретаря міськкому партії, що він невідкладно мусить бачити їх. Тоді один із солдатів запропонував їх віднести.

«Можете мене пристрелити, але я маю побачити його особисто».

Солдати дивилися на мене, на всіх нас, і вирішували, що робити. Стріляти в нас вони, схоже, не збиралися.

«Будь ласка, можуть загинути чоловік та його дружина. Вони врятували наші життя – я показала рукою на усіх нас –

¹³⁵Сьогодні це будівля терапевтичного відділення Жовківської лікарні по вул. Воїнів УПА, 4. – В. Г.

та ще чотирнадцять людей. Вони герої». Я почала плакати, а солдати дивилися на Лолу та дітей.

«Я вас відведу».

Ніна все правильно порадила. Я сподівалася, що секретар поставиться до нас так само добре, як солдати. Мені здалося, що це найважливіша мить мого життя. Якимось способом я мала знайти слова, щоб переконати цього чоловіка пересилити складну бюрократію радянського правосуддя. Поки мене вели до приймальні секретаря, я боялася. Не його. І не за себе. Я боялася підвести Бека та Юлію. Мене привели до кабінету з панелями темного дерева. Секретар сидів за масивним столом і курил сигару. Ніна мала рацію. Він справді видався мені приємною людиною. Ба більше, на моє здивування, я зовсім не злякалася найбільш впливового чоловіка з усіх, кого зустрічала у своєму житті.

«Ну, і що такого важливого, що ти готова отримати за це кулю?»

Я розповіла про Беків і про бункер, скільки разів він нас рятував і як ризикував заради нас життям. Я також сказала, що Беки мали багато можливостей утекти, але лишилися, бо пообіцяли ніколи нас не покинути. Я показала йому свій пакунок і пояснила, що задокументувала все у щоденнику. Він взяв щоденник і поклав собі на стіл.

– Тобі відомо, що Беки – шпигуни. Його впіймали зі зброєю.

– Вам не треба вірити мені на слово. Прочитайте щоденник. Там про все є. Про все.

Я вже плакала. Лола та Зося – також. Зигуш, як завжди, тримався, але його обличчя стало похмурим, немов у стариганя.

– Коли ми сховалися у бункері, мама сказала мені писати, щоб записати наше життя, якщо ми не переживемо. Те, що зробили заради нас Беки, не вигадеш. Він знав, що на нього чекає у разі арешту. Він знав, але лишався з нами. Будь ласка. Не вірте мені – прочитайте щоденник.

Секретар глянув на перев'язаний пакунок на столі: «Прочитаю. Обіцяю».

Він подякував нам за візит і наказав ад'ютанту впевнитися, що дітей пригостять печивом.

Ми знову сподівалися. Секретар міськкому не сказав, коли (і чи взагалі) прийме рішення. Ми могли лише чекати. Тато та Мельман і надалі їздили до Львова, щоб відшукати когось, хто міг би допомогти Бекам. Марно. Вони знали, що їхні хабарі йдуть у нікуди, але мусили хоча би щось робити. Ми мусили врятувати Беків. За кілька днів один із молодих солдатів-охоронців приймальні секретаря повернув мого щоденника. Зошити наново загорнули у папір і перев'язали іншою стрічкою. І жодного листа чи записки на додаток. Солдат сказав, що йому наказано лише передати пакунок.

Якби секретар збирався допомогти Бекам, він би написав. Я не могла зрозуміти, чому його не зворушила відвага Беків, як він може вірити, що Бек – шпигун. Однак інших пояснень не було. Зрештою, після всього, через що ми пройшли, чого б я раптом сподівалася на щасливий кінець для Беків? Чому світу має бути не байдуже? Чому відвагу та щедрість, вірність і самопожертву потрібно винагороджувати? Світ змінився, ці якості тепер настільки рідко трапляються, що їхнім носіям, здається, не можна довіряти. Радість від нашого звільнення згасла, як втрачений спогад. Я знала, що мушу вижити, бо цього хотіла Маня. Але як жити у світі, який збирався знищити Беків. Вони ж святі на землі, найшляхетніші та найвідважніші люди. Я не могла цього збагнути чи витримати. Я мріяла лише, щоб Беки повернулися додому.

Кілька вечорів потому я читала, аж раптом у двері постукали. Я виглянула у вікно. На порозі стояли Бек і Юлія. Виснажені, наче пройшли пекло, худі, бліді, але з усмішками на обличчях.

«Мама! Вони!». Усі зрозуміли, про яких «вони» йдеться. Існували лише єдині «вони». Я побігла до дверей відчиняти. Повірити не могла. Бек удавав, що не розуміє, до чого тут метушня. Я обійняла його та Юлію, а мама гукала мені бігти за чоловіками. Вона запросила Беків у будинок, а я побігла вулицею на олійню з криками: «Вони тут! Вони тут!». Поки я добігла, тато, Мельман і Патронташ уже почули наші радісні вигуки й поспішали додому. Новина про повернення Беків швидко поширилася вулицею. Наш будинок одразу заповнився людьми: шістнадцятеро нас, кілька Бекових друзів, що лишилися у містечку, та багато інших урятованих, яким він допомагав. Нізвідки з'явилася їжа та горілка. Так почалося перше справжнє святкування з того дня, як ми вийшли з бункера. Беки розчулилися. Вони хотіли поцілувати, обійняти, торкнутися кожного з нас.

Спостерігаючи за виявами любові та вдячності, я зрозуміла, що ми назавжди пов'язані з Беками. Беки, Шварци, Мельмани, Патронташі об'єднані подружньою клятвою перед Богом; цю клятву не зламає жодна людина. Не має значення, яке майбутнє на нас чекає, – ми пов'язані, наче паростки лози, що чіпляються за дерево задля підтримки. Беки були нашим деревом. Юлія усміхалася так, що навіть забула, що соромиться своїх зубів. Трохи пізніше Бек підійшов до мене й відвів у бік: «Кларочко, мені розказали про щоденник. Мабуть, ти таки написала про мене кілька хороших речей».

Епілог

ЖИТТЯ ТРИВАЄ

Вересень 1944 року – дотепер

Сьогодні мені вісімдесят один рік¹³⁶. Я мешкаю у тихому, зеленому передмісті Нью-Джерсі. В мене чудовий чоловік Сол, двоє прекрасних дорослих синів – Філіп та Елі, і п'ятеро онуків – Мікі, Трейсі, Браян, Джеймі та Мінді. Якби тільки Маня могла з ними познайомитися. Я й досі дуже сумую за сестрою. Думаю про неї кожного дня. Цікаво, якою людиною вона б стала, якби мала шанс.

Я часто дивлюся на фотографії – єдину цінність, що пережила війну. Наші з сестрою шкільні фото, де ми у костюмах морячок. Мама та Маня у Карпатах, на тлі – високі смереки та жваві хмарки на небі. Маня, Зигуш, Зося та я – ще зовсім прутики, а не діти, намагаємося не мружитися на сонці. Тітка Жіза у повному гримі, за яскравого освітлення та з нафарбованими, немов у енота, очима. Весільні портрети Учки та Герша Лейба; вони на них наче близнюки. Мій дідусь і бабуся на фото мають надзвичайно суворий вигляд, особливо через чорний одяг. Натомість я пам'ятаю їх геть іншими – веселою та життєлюбною парою.

---

¹³⁶На момент виходу книжки. Клара пішла з життя 11 вересня 2018 року. – *Прим. пер.*

А ще в мене є кілька фото Беків. Юлія зі стриманою усмішкою на губах. Пан Бек одразу після війни: він посивів і на вигляд набагато старший за свій вік. Лола у береті пливе вулицею. Ала у свої шістнадцять, прямо перед війною, усміхається тою усмішкою, що зачарувала десятки нацистів і рятувала наші життя незліченну кількість разів. Тут легко зрозуміти, чому вони всі за нею впадали. Якщо дивитися на ці фотографії, не знаючи про Голокост і долю більшості осіб, на думку спадає лиш одне: яка мила, щаслива родина. На фото нас більше ніж тридцять.

Якщо рахувати найближчих родичів, то родини Шварців/Райцфельдів налічували осіб зо п'ятдесят. Після війни нас лишилося вісім, разом із Розою та Манеком, які пережили в Актюбінську. Нещодавно ми святкували у Тель-Авіві весілля: вісім розрослися до понад шістдесяти. Коли я думаю про Голокост, я згадую не про шість мільйонів убитих, я згадую про п'ятдесят мільйонів тих, кому не дано було народитися.

Коли я зараз перечитую щоденник, виживання нас вісьмох здається мені ще більшим дивом, ніж тоді, коли я все те проживала. Немає логічної причини, чому ми вижили. Нас рятувало не лише бажання жити. Скільки тих, хто хотів жити не менше за нас, загинули? Звісно, нам щастило. Але й цього недостатньо. Скількох удача супроводжувала весь час, щоб зрадити наприкінці? Їй достатньо було відвернутися один-єдиний раз. Коли я думаю, що було в нас, чого іншим забракло, то згадую про Беків. Саме від них я навчилася любові, честі та сміливості. Після усього, що вони заради нас зробили, я навчилася, що немає неможливого. Коли я вийшла з бункера більше ніж шістдесят років тому, я відчула, що моє життя тепер належить не лише мені. Що я маю жити так, щоб бути гідною свого порятунку.

Війна завершилася 8 травня 1945 року. За місяць Беки поїхали на південь Польщі. Українці зробили все, щоб не лишити полякам майбутнього у Жовкві, а росіяни ніяк їх не

захищали. Беки мали поїхати, допоки їх не вбили. Щойно зняли заборону на подорожі, вони поїхали першим же потягом. Ми усі пішли на вокзал проводити їх. Більше ніж двадцять вісім місяців ми бачилися щодня. Вони – наше спасіння, наша родина. Здавалося, що частина нас їде з ними. Та ми розуміли, що вони мають поїхати. Польський уряд пообіцяв їм чудову ферму; вона належала одному з шести мільйонів загиблих у війні. Ми молилися за їхній добробут на новому місці. Як попрощатися з людиною, якій ти зобов'язана усім? Я сказала їм, наскільки їх люблю. Наскільки вони мені дорогі. Що усі мої майбутні досягнення я присвячу їм. Але цього ніколи не буде достатньо, щоб гідно віддячити Бекам.

За зиму ми зрозуміли, що нам у Жовкві теж робити нічого. Наше улюблене місто існувало лише у нашій спільній пам'яті. Єврейської громади не лишилося. Українці не стали меншими антисемітами. Ми не могли сповідувати свою релігію та заледве заробляли. Тож вирішили покинути Жовкву та приєднатися до Беків. Патронташі й Мельмани поїхали до них ще раніше. Ми покинули Жовкву поїздом, у тих самих вагонах-телятниках, що під час війни їздили до Белжецю та Аушвіцу. В мене аж волосся на шиї стояло дибки. Хоч ми цього не обговорювали, але решта почувалися так само. Коли потяг пішов, жоден із нас не озирнувся.

Нарешті надійшов лист від Али. Вона жива й мешкає у Кракові. Найперше ми віддали листа Бекам. Ми не наважилися пересилати його ненадійною поштою, щоб не загубився. Бек дякував так, наче ми врятували його доньці життя.

Усі ми знову об'єдналися. Однак місцева економіка все ще занепадала. Можливостей для мого батька не було зовсім. За кілька місяців ми мусили їхати далі. Дісталися до Легниці у Сілезії, на кордоні з Німеччиною. Внаслідок Потсдамської конференції місто повернули Польщі, а 95 відсотків населення репатріювали до Німеччини. Батько зміг перебрати керування олійним пресом. Ми з дітьми – поверну-

лися до школи. Після школи діти бігли до своїх рідних, гукаючи «мамо, мамо». У перший день Зося також вибігла зі школи, гукаючи «мамо» до моєї матері. До того вона завжди зверталася до неї «тітонька». Проте надалі моя мама назажди стала їй за маму. Деякі миті лишаються з тобою на все життя. Мить, коли Зося назвала мою маму мамою, – одна з таких.

Справи на роботі йшли добре, моє навчання також. Життя здавалося нормальним, але це було не так. Ми розуміли, що через комуністичну владу та погроми євреїв у Польщі не мають майбутнього. На самому початку 1946 року до Легніца приїхали молоді чоловіки, власне хлопці, з Бріха¹³⁷ – організації, до якої належали ті, хто пережив гетто Варшави, єврейські партизани, бійці Єврейської бригади, що воювала разом із британською армією. Вони їздили Східною Європою, заохочуючи емігрувати до Палестини. Якби в 1939 році існувала єврейська держава, міжнародне співтовариство не змогло би проігнорувати вбивство шести мільйонів євреїв. Ідея власної держави п'янила. Ці хлопці слів не добирали, пояснили, що процес може зайняти роки, що доведеться нелегально перетинати кордони, що пійманих можуть відправити до концтаборів. Жодних гарантій, що ми дістанемося Палестини. Та попри все нас неважко було переконати пристати на їхні пропозиції. Ми завершили усі справи і влітку 1946 року вже їхали в армійській критій вантажівці, співаючи сіоністських пісень, щоб збадьоритися. Зигуш не просто захопився – це стало пригодою всього його життя. Якщо подумати, я захопилася не менше. Єдиний, хто не поділяв загального настрою, – мій батько. Я хвилювалася за нього. Він уже не той чоловік, яким був до війни. Я боялася, що він уже не знайде спокою. Смерть Мані позбавила його щастя.

---

¹³⁷Бріха – підпільна організація, створена у Любліні в 1944–1945 роках членами сіоністських молодіжних організацій, які вижили під час Голокосту. Метою їхньої діяльності було перевезення євреїв Східної Європи на узбережжя Чорного та Середземного морів для подальшого відправлення в підмандатну Палестину.

Нас висадили посеред лісу на польсько-чеському кордоні. Були квоти на іммігрантів зі Східної Європи, тож нам наказали знищити усі свої документи та усі речі, що можуть нас видати. Ми мали удавати турецьких робітників, які прямують до Німеччини. Я вже дістала з чемодана щоденник, щоб викинути, однак мама мене спинила: «Тільки через мій труп ти його викинеш». Ми зайшли в туалет на вокзалі й сховали частину паперів під її одягом, а частину – під моїм. Далі сіли до іншого вагона-телятника й опинилися у таборі для переміщених осіб в Австрії, поблизу німецького кордону. Життя євреїв у таборах для переміщених осіб, роки за колючим дротом заслуговують на окрему розповідь. Сподіваюся, якийсь інший автор за це візьметься. Світ просто не знав, куди нас запхати.

Більшість таборів являли собою старі фабрики з просторими приміщеннями, що слугували нам за бараки. В кожному з таборів нас охороняли американські або британські військові. Кожен табір мав дошки оголошень, уцент заповнені тисячами записок – спробами знайти втрачених близьких і рідних. Ми їх усі перечитали у пошуках хоч когось. Нам вдалося познайомитися з Інкою, прекрасною далекою родичкою пана Мельмана, – вона пережила війну в жіночому монастирі. Більшість бараків у таборі мали кам'яну підлогу, але в одному – була дерев'яна. Ми так хотіли нормального життя, яке в нас відібрали. Молоді чоловіки на колінах вощили підлогу свічним воском – такі неймовірні зусилля, щоб мати танцювальну залу.

Сол Крамер запросив Інку на танок. Високий, гарний і нахабно чарівний. Після кількох танців він перепитав у свого брата, який танцював зі мною: «А що товста? Вміє танцювати?». Ми станцювали разом і вже ніколи не розлучалися.

Початок наших стосунків був невдалим. Батько питав, наскільки серйозні мої почуття до Сола. Я відповіла, що це не має значення, він-бо зібрався до Америки, а я вирішила

їхати до Палестини. Після всього, що ми пережили під час війни, ми не збиралися розлучатися з рідними зараз.

Ми втекли, щоб потрапити до іншого табору для переміщених осіб, біля Мюнхена. Нелегальний шлях до Палестини розпочинався саме звідти. Я попрощалася з Солом, а тоді Єврейська бригада нелегально переправила нас через австрійський кордон... Бріха вигадали цілу систему, щоб ніхто не помітив нелегалів. Якщо двадцять євреїв вивозили з табору до Палестини, на їхнє місце привозили двадцятьоро нових, які забирали документи емігрантів собі. Мама, тато, Зигуш, Зося та я мали документи трьох різних родин. Мое прізвище стало Вайс. Мамине – Розенберг. Татове вже не пригадаю.

Проте Сол твердо вирішив зі мною одружитися. Він заплатив перевізникам, щоб його таємно переправили через австрійський кордон на побачення зі мною. Ми були закохані, але я була щасливою, що маю живих батьків, і не збиралася залишати їх та їхати за шість тисяч кілометрів. Ми з Солом ніколи б не наважилися зрадити надії наших батьків.

Його батько почав листуватися з моїм батьком. Нарешті Солів батько погодився, що, оскільки більшість родини лишається з ним, він відпускає Сола до Палестини. Тато спитав, чи хочу я Сола, – так ми офіційно заручилися... за допомогою листування наших тат.

Табори для переміщених осіб були вогнищем романтичних стосунків. Весілля грали майже кожного дня. А такої речі, як постільна білизна, не існувало. На весь табір міг бути один набір простирадл. У подарунок на медовий місяць молодятam давали ці простирадла та окрему кімнату на ніч. Таким був і мій медовий місяць. Можу вам сказати, простирадла мені були не надто потрібні. Почуватися живою – це вже достатньо «медово».

Коли проголосили Державу Ізраїль, ми мусили зачекати лише кілька місяців перед виїздом. Ми листувалися з Мельманами та Патронташами, вони виїхали до Ізраїлю при-

близно в той самий час, що й ми. Після місяців проживання у наметах, усі три родини поселилися у квартирах на одній вулиці. Така собі маленька Жовква. І ми весь час бігаємо між квартирами. Ми жили щасливо. В той час кожен єврей в Ізраїлі відчував себе будівничим країни. Ідеальна протиотрута до трагедії Голокосту. Кожен *штетл*, кожне містечко формувало асоціацію на вшанування їхніх громад. Ми не стали винятком. Роками ми збирали історії та шукали інформацію про долі кожного з наших п'яти тисяч. Філіп, мій син, народився у 1950 році. За чотири роки народився Елі.

У 1950-ті ми часто листувалися з Беками. Ми також вкладали у конверти гроші, бо заробити у повоєнній Польщі було майже неможливо. Бек не міг відкрити нам свої почуття, але я розуміла, як паскудно цьому волелюбному чоловікові має житися за комуністів. Він показав справжнього себе під час війни. Його особисте повстання врятувало життя вісімнадцятьом людям. Я знаю, йому б сподобалося ізраїльське сонце та блакитне сяйво Середземного моря. Найбільше йому б сподобалися кафе, у яких завжди можна було добренько посперечатися. Його рідною польською, не лише івритом. Мене мучило, що Беки мусять страждати від сірої комуністичної зими. Якби ж вони могли приєднатися до нас. Коли в одному з листів вони ввічливо написали, що не треба більше надсилати гроші, ми зрозуміли, що так наражаємо їх на небезпеку. Наступні двадцять років наше спілкування стало радше випадковим. Коли Юлія написала, що Бек помер, нам здалося, що світ втратив одного з тридцяти шести праведників. Ми почувалися спустошеними.

Манек, Роза з родиною та решта моїх родичів, яким вдалося вижити, поселилися в Ізраїлі. Ми жили як зграя перед війною, ми знову стали однією зграєю після неї – в Ізраїлі. Зигуш виріс і приєднався до повітряних сил Ізраїлю. Зося вийшла заміж. Сол улаштувався офіцером із забезпечення в ізраїльській поліції. Ми були щасливі, але з часом Сол засумував за своєю родиною. Ми відклали трохи грошей, щоб

він зміг відвідати батьків у Брукліні. Після повернення йому вже не жилося в Ізраїлі. Кортіло були ближче до рідних. Сол не жалівся на життя, він пожертвував десятима роками далеко від власної родини, щоб я та мої рідні могли зцілитися та розпочати нове життя... Його самовіддане кохання переконало мене переїхати до Америки... Залишати родину мені було дуже важко, особливо Зигуша та Зосю, що стали для мене більше, ніж брат і сестра. Я виховувала їх. Вони були наче мої рідні діти.

У 1957 році ми переїхали до Брукліна, Нью-Йорк. Сол пішов на роботу – керувати однією з бакалійних крамниць. Бізнесом управляли двоє щедрих братів – Сем та Ар'є Гальперини. Вони також пережили Голокост. У той час Сол не знав ані слова англійською, але вони все одно взяли його на роботу. Сем одружився з моєю подругою та кузиною Жізою Ландау, тепер її звати Гледіс. Не знаю, чому, але багатьох Жіз і Гень тепер звати Гледіс. Маню неможливо замінити, але Гледіс дуже старалася бути моєю втраченою сестрою. Саме їй я дзвоню кожного ранку. Люблю її як сестру.

У 1959 році надійшов лист від Али: померла Юлія. Ми оплакали її відхід і сумували, що не можемо потрапити на похорон.

У 1960 році ми з Солом назбирали достатньо грошей, щоб відкрити власну маленьку закусочну в Брукліні: лише п'ять столиків і стійка. Сола дуже балувала його матір: коли ми одружилися, він і масло собі на хліб не вмів сам намастити. Я спитала його: «Як ти збираєшся керувати закусочною?». І отримала відповідь: «Я навчився керувати бакалійною. Невже і цього не навчуся?». Звісно ж, заклад він назвав своїм іменем. Якби ж тільки сфотографувати, як він намагається перевернути яечню. Я готувала за маминими рецептами. Готувала те, що мої клієнти любили ще до війни. Моє блюдо шефа – *птча*, холодець із телячих ратиць. Відвідувачі були від нього в захваті. Готувати цю страву складно, але мені то байдуже. Оскільки продукти для неї дуже дешеві,

можна отримати високий дохід. Так само й із варениками. Мука й картопля. Мені подобалося працювати в закусочній. Меню ми писали крейдою, відвідувачі снідали в нас, обідали та ще й приймали замовлення телефоном, якщо я була надто зайнята, щоб відповісти.

Коли брати Гальперини розпочали будівельний бізнес у Нью-Джерсі на початку 1960-х, вони запросили до себе Сола та зробили його партнером. Останні сорок два роки вони заробляють гроші разом. Нам дуже пощастило на нашій прийомній батьківщині. Ми особливо вдячні Гальпериним; вони нам як родина.

Нарешті у 1990 році впав комуністичний режим. Найперше ми зв'язалися з Алою та організували її приїзд. У неї вже було двоє синів, а в мене – двоє синів і п'ятеро онуків. Зигуш і Зося вже теж мали своїх дітей. Нарешті наші родини возз'єдналися. Коли наші діти зустрілися вперше, вони плакали так само, як і ми. Їх так само приголомшило усвідомлення того, що вони завдячують своїми життями Бекам. Нас поєднувало щось міцніше за кривні узи. Наші родини пройшли тяжкі випробування і стали єдиною сім'єю. Кожну важливу подію, весілля, свято чи бар-міцву ми відзначали разом.

У 1995 році Яд Вашем, що в Ізраїлі, визнав Беків Праведниками народів світу. Ала приїхала на церемонію з Польщі, а ми усі – зі Сполучених Штатів. Лола (вони з Артеком одружилися) приїхала з двома синами з Монреалю. Ала посадила в Саду Праведників дерево. Та більше за дерево і честь, яку воно символізує, пам'ять Беків ушановують покоління врятованих завдяки їхньому героїзму. Ми організували прийом на честь Беків. Прийшло понад двісті осіб: жовківчани, яким вдалося вижити, та їхні родини.

Озираючись на своє життя, я можу гордо заявити, що намагалася жити гідно, шануючи пам'ять Беків і своєї сестри. Я присвятила своє життя навчання про історію Голокосту.

У 1982 році я допомогла заснувати Центр освіти про Голокост при Університеті Кіна, що навчає про історію Голокосту та протидію упередженням тисячу двісті вчителів щороку. Останніми роками ми намагалися протидіяти геноциду по всьому світу. Я все ще читаю лекції про своє життя і свій щоденник від п'ятдесяти до ста разів на рік. Я ніколи не відмовляю на запрошення, хіба що маю родинні справи. Я подарувала оригінал мого щоденника Меморіальному музею Голокосту у Вашингтоні, округ Колумбія. Там він і зберігається. Мене досі дивує, що весь текст написано одним-єдиним блакитним олівцем, який Бек мені подарував у грудні 1942 року.

Упродовж останніх п'ятнадцяти років я возила три групи своїх рідних до Жовкви. Зараз місто має лише українську назву. До нас завжди приєднувалися онуки Бека. Остання поїздка відбулася влітку 2005 року. Нас було тридцятьоро осіб. Ті, хто вижив, та їхні діти й онуки, які прагнули побачити свою спадщину на власні очі. Автобус застряг на українському кордоні на шість годин. Під час затримки хтось запитав, чи пам'ятаю я пісні, що співали над нами у бункері. Я сиділа поруч із донькою Рози Манею. Ми почали співати. Минуло шістдесят п'ять років, а я досі пам'ятала слова та мелодію. Пісні, які я беззвучно співала, які підспівувала дуєтом із Норбертом, відбилися в моїй пам'яті. То був перший раз, коли я співала їх уголос.

Мій будинок і досі стоїть. Олійню перебудували, але вона також іще на місці. Моя школа. Сиротинець. Міські мури. Церкви. Замок. Церква, на порозі якої зловили Маню¹³⁸. Усе на місці. Синагога благає про відновлення. Повз будинок досі проходить шлях на Львів, тепер заасфальтований і розширений. За будинком і досі квітне сад, але дерева там уже молоді. Єврейський цвинтар, де поховано Маню, в радянські часи використовували як ринок. Тепер він порожній, за винятком укопаних наполовину шин, торгових яток та яко-

---

¹³⁸ Очевидно, костел Св. Лаврентія. – В. Г.

гось недобудованого будинку. Власник відмовився його завершувати. Сказав, що місце прокляте, й закинув будівництво. На болотах поблизу масових могил ті, хто пережив, поставили пам'ятник. Там нічого не змінилося. Верби. Очерети. Пташки. Зворушливо промовляти там кадиш, коли вітер ловить прадавні слова ще до того, як вони затихнуть. У Жовкві немає жодного єврея. Немає кому прочитати молитву навіть раз на рік.

По діагоналі через дорогу від мого будинку та навпроти восьмисотрічної дерев'яної церкви¹³⁹, чиї землі плакають прапраправнучки жінок, які доглядали їх, коли я була дівчиськом, стоїть будинок Мельманів. Діри та тріщини відремонтували новими дошками, штукатуркою та вапном. Цей будинок – справжня мета візиту. Тепер ним володіє українська родина, яка люб'язно нас впускає, щиро вітає. Вони на нас чекали. Крізь залу ліворуч – спальня. З іншого боку ліжка хазяїн нахилиється та піднімає дерев'яний люк, убудований у паркетну підлогу. Бункер і досі там.

---

¹³⁹ Дерев'яна церква Пресвятої Трійці має 300 років. – В. Г.

ПОДЯКИ

Цю книжку написано завдяки підтримці багатьох людей. «Війна Клари» виникла як розділ кінопроекту про Голокост і сучасні геноциди на основі дитячих щоденників. Автор проекту Артур Браунер у свої дев'яносто ще активно вшановує досвід євреїв у часи Другої світової війни. Робота над його двадцять третім фільмом мене дуже надихнула. Я дуже щасливий, що мені випав шанс попрацювати над кінопроектом про Голокост саме в його компанії. Маючи бажання подолати складнощі, Ді Ді Вітман взяла на себе завдання побудувати всю систему на підтримку моєї роботи упродовж кількох останніх років. Саме вона створила інфраструктуру для проекту «Дитячі щоденники». Я також щиро вдячний її чоловікові, доктору Гері Вітману, та їхнім дітям Саманті, Захарію та Аманді Роуз, за їхнє терпіння та доброту. Першим можливості проекту побачив Алан Гассенфельд, саме його неймовірна щедрість та лідерство заклали фундамент нашої роботи. Я б також хотів подякувати «Центру освіти про Голокост» у Род-Айленді, зокрема Сельмі Станцлер, Еллі Франк та Артуру Фікслеру. Наша робота лишилася б мрією без щедрої спільної підтримки громади мого рідного Род-Айленду, а також багатьох меценатів з усієї країни.

Прочитавши перші чернетки «Війни Клари», Агнешка Голланд своїми порадами допомогла відтворити реальність її рідної Польщі. Без партнерської та дружньої підтримки

ПОДЯКИ

Злати Філіпович та Мелані Челленджер, а також їхньої визначної збірки дитячих щоденників під назвою «Вкрадені голоси», я б ніколи не познайомився з нашими чудовими агентами та колегами з «Сюзанна Леа Асоушіейтс». Окремо хочу згадати Марка Кесслера, Джона Бродбріджа та Сюзанну Леа – наймудрішого, найдалекогляднішого та найвідданішого ватажка, який завжди знайде найкращі вигони для своїх овець. А також Катрін Годап, музу з великої літери та подругу, яка віддано спрямовувала написання цієї книжки, чий талант і наполегливість не раз змушували її залазити глибоко у терновий кущ, щоб витягти цього письменника на світ. Хочу також подякувати нашій редакторці в «Елбурі Прес», Шарлотті Коул, яка вірила у «Війну Клари» і ніжною рукою так вишукано правила текст. А також Марі Робертс, яка стільки разів рятувала нас від фолу, що могла би зайняти місце воротаря у «Манчестер Юнайтед».

Дякую Міклеану Аміру, Вінсенту Слатту, Кароліні Воделл, Ненсі Гартманн та Енді Геллінджеру з Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні, о. К. Шимону Самету, редактору «Сефер Жолків», та усім, хто вижив, а особливо Джозефу Розенбергу, які написали у цій книжці про свої життя, – це зворушливий та реалістичний монумент містечку та його мешканцям до та під час Голокосту. Гершону Таффету, Клариному вчителю іврити часів нацистської окупації, хочу подякувати за книжку «Винищення євреїв Жолкова», про історію Жовкви до та під час війни. Дякую Андрієві Максимову, моему гіді у Львові та Жовкві, – він оживив для мене історію. Дякую Михайлові Кубаю, директору Історичного товариства Жовкви, за його грандіозні знання з історії та архітектури містечка. Дякую Зигушу та Зосі за їхні спогади. Дякую Лолі Патронташ за дозвіл користуватися її щоденником – це допомогло краще відтворити найважливіші розмови та події у Жовкві. Дякую її синові, Соллі Патронташу, за його численні фото. Дякую родині Доброхотських – парі, що нині мешкає у будинку Мельманів і радо відчиняє двері

кожному, хто хотів би глянути на бункер. За дружбу та підтримку дякую докторові Брюсу та Ребі Івенчікам, Марго та Еріку Іганам, Джону та Дону Тулам. Дякую Раяну, Джені, Джонні, Джастіну, Натану та Гаррету з кав'ярні «Леннокс Коффі» – саме там було написано більшу частину цієї книжки – за їхній добрий гумор і понад тисячу чашок ідеально звареної кави, саме стільки було треба для створення книжки. Дякую також власниці кав'ярні Шаріс Шарбоно, яка щедро дозволила мені на дуже довгий час захопити мій щасливий столик. Дякую чоловікові Клари, Солу, за те, що дозволяв мені упродовж двох років перебивати кожну його вечерю без жодної скарги. Моему братові Мортону Гланцу, сестрі Фрейді Вінік-Зейф та їхнім дружині та чоловікові, Мері Енн і Нортону, хочу подякувати за багаторічну підтримку. Також дякую моїм дітям, Джеку та Гарпер, за те, що підтримуєте у мені, старому псі, віру в диво.

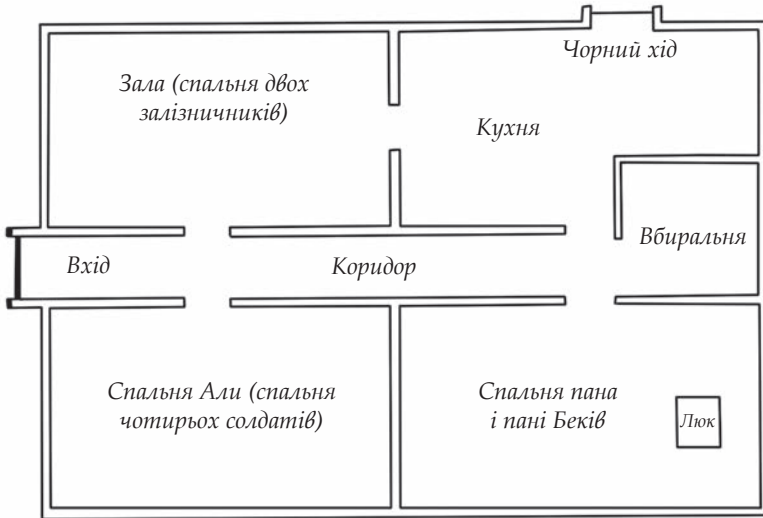
І звісно ж, Клара. Мені бракує слів. Ти – більше, ніж просто натхнення. Допомогти тобі розказати цю історію – чи не найбільша честь у моєму житті. Я дякую тобі.

Стівен Гланц

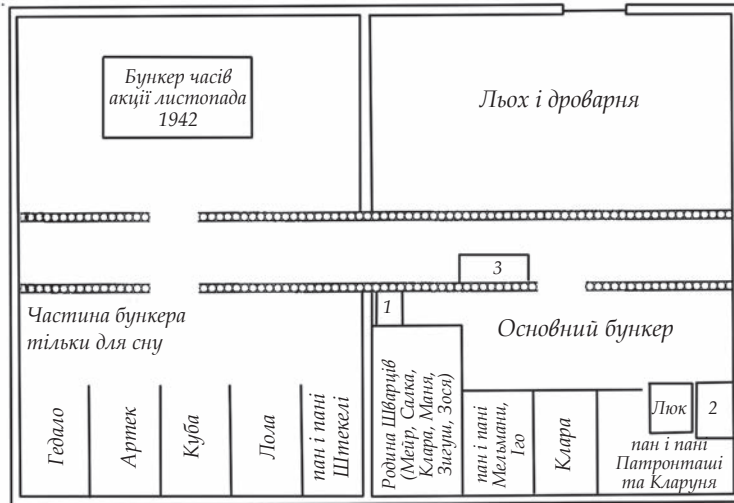

План будинку Мельманів

Будинок

Під будинком

1. Гаряча плитка
2. Стіл для речей та їжі
3. Відра замість туалету

Масштаб не відповідає дійсності

Фотографії

Я і Маня у шкільній формі морячок, 6 і 5 років

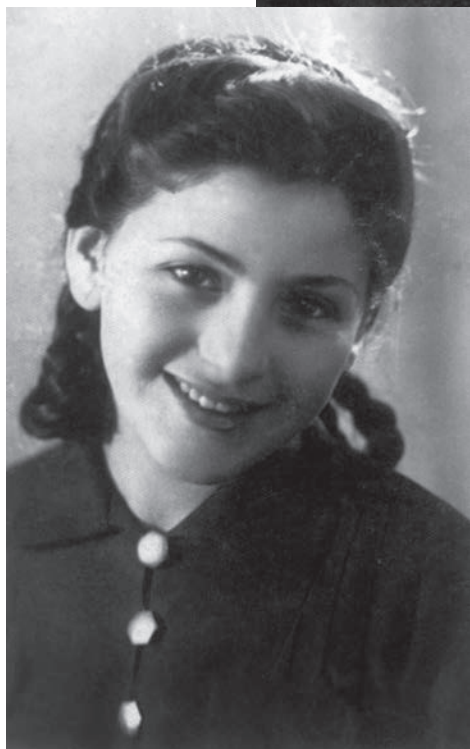

Мої бабця та дзядзьо

Із батьком та Манею, 1938 рік

Фотографії

*Фото, які ми з подружками
зробили, коли не знали, чи
переживемо війну, 1942 рік.
Вгорі: я з Генею Астман
(ліворуч). Внизу: Маня*

Клара Крамер. Війна Клари

*Зліва направо: мама Салка,
(попереду) Юлія Бек,
Фанка Мельман та (позаду)
невідома подруга*

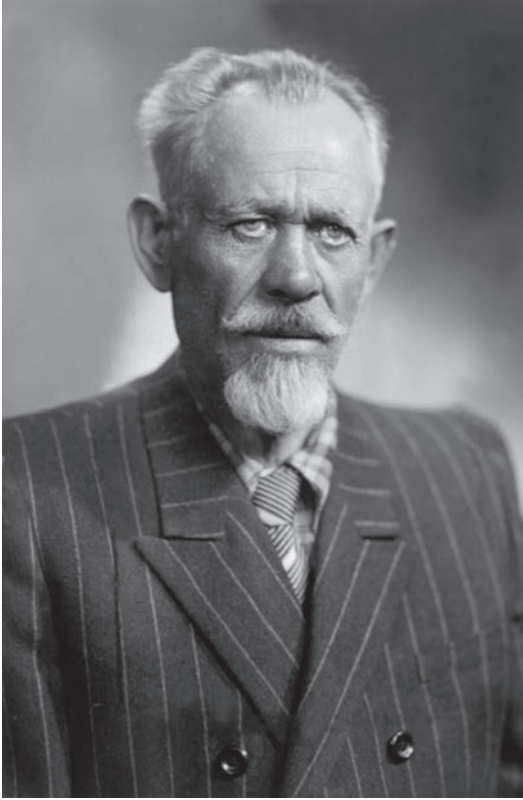

Лола Елефант

*Клара
Патронташ із
братом
Артеком у
1930-ті роки*

Фотографії

*Пан Валентин Бек,
після війни*

Ала Бек

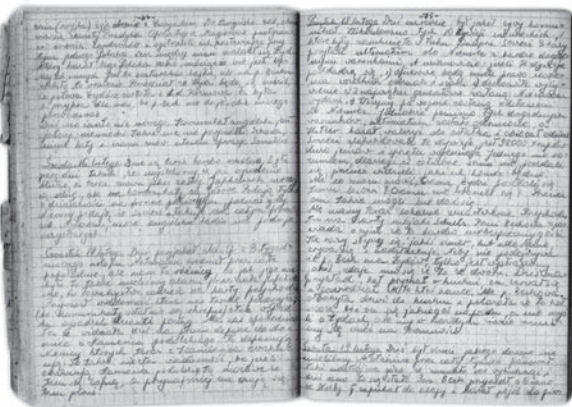
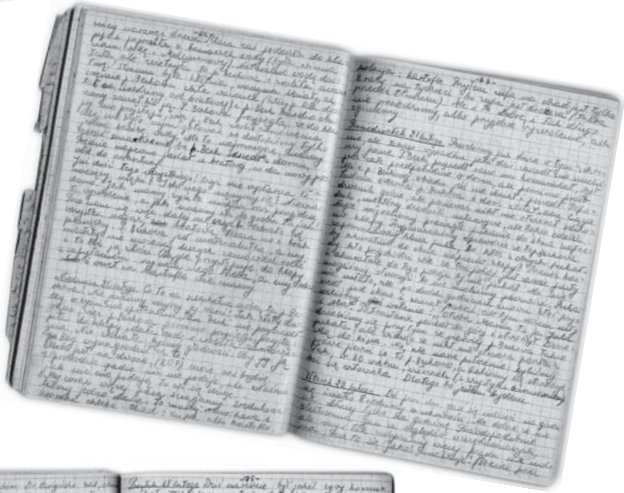

Я з паном Беком та паном Мельманом, 1946 рік

Фотографії

Мій щоденник

Будинок
Мельманів

Люк у підлозі, який майстерно
зробив пан Патронташ.
Він і досі там

Фотографії

*Вигляд
бункера під
час нашої
минулої
подорожі*

У Монреалі з Алою та Лолою, початок 1970-х років

Вдома з Солом, Зигушем і Зосею у 2007 році

Науково-популярне видання

Клара Крамер

ВІЙНА КЛАРИ

Правдива історія дівчини про дивовижний
порятунок від нацистів

Співавтор

Стівен Гланц

Переклад з англійської

Віталій Бобров

Наукова редакторка перекладу

Надія Уфимцева

Фахова передмова

Анатолій Подольський

Коментарі до тексту

Володимир Герич

Літературна редакторка і коректорка

Олена Пазюк

Дизайн обкладинки

Олександр Остапов

Комп'ютерна верстка

Марина Кулікова

Український центр вивчення історії Голокосту

01011, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109

Тел. (044) 2859030

Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Друк офсетний. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Ум друк. аркушів 20,19.

Наклад 1000 примірників

Крамер, Клара

Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів / співавт. Стівен Гланц; пер. з англ. В. Бобров. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020. – 348 с.: іл.

ISBN 978-966-1543-59-0

Після того як нацисти захопили маленьке польське містечко Жолків, життя п'ятнадцятирічної єврейської дівчини Клари змінилося назавжди. Коли навколо почалися вбивства й депортації містян, родина Клари та ще дві сім'ї сховалися у саморобному бункері. Над ними жила родина Беків.

Пан Бек, п'яниця, бабій і самопроголошений антисеміт, – нетиповий для героїчних учинків персонаж, однак він упродовж усієї війни ризикував своїм життям, щоб уберегти підопічних. Життя під його заступництвом не було передбачуваним. Траплялися, зокрема, нічні пиятики з есесівцями, роман з однією з жінок у бункері. Іноді здавалося, що загроза від Бека є не меншою за загрозу зовні.

Через шістдесят років Клара написала це надзвичайне свідчення. «Війна Клари» – це лірична, драматична та, попри найгірші обставини, справжня історія про надію та виживання.

УДК 94(477.83)(=411.16)(092)1941/1945”